

T Ü R K ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI: XIX - II

1970

Başbakanlık
Kültür Müsteşarlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

<i>Mahmut Akok</i>	: Konya'da Sahib-ata Hanikâh, Camiinin Röleve ve Mimarisi	5- 38
<i>U. Bahadır Alkım</i>	: Tilmen ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1970)	39- 50
<i>Jale İnan</i>	: 1970 Kremna Kazısı Raporu	51- 97
<i>G. E. Bean</i>	: Kitabeler	99-102
<i>Afif Erzen</i>	: Çavuştepe 1970 Kazısı	103-108
<i>Nezif Fıratlı</i>	: Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları ...	109-160
<i>Doro Levi</i>	: La campagne de fouilles du 1970 A Iasos	161-167
<i>Arif Müfit Mansel</i>	: 1970 yılı Perge Kazısına Dair Önrapor	169-184
<i>Hermann Vetters</i>	: Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1970	185-194
<i>Baki Ögün</i>	: Kaunos Kazıları 1968-1970	195-202
<i>Alba Palmieri</i>	: Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)	203-211

KONYA'DA SAHİB-ATA HANİKÂH, CAMİİNİN RÖLEVE VE MİMARİSİ

Arkeolog : MAHMUT AKOK

1959 yılında, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Merkez Teşkilâtı içinde kurulu Röleve Bürosunca, öteki Selçuklu Mimarî eserleriyle birlikte Konya'daki Sahib-Ata Hanikâhı ve Camiinin kalan kısımları Röleve edilmişti¹.

Yerinde çalışmalarımızdan amacımız, Tarihî mimarî Anıtların, yasalara göre koruyucusu olan Millî Eğitim Bakanlığınca, bu çeşit tarihi değerlerin tanınma ve tesciline yarar bir iş görmek başta düşünölmekte idi.

Konya'daki-Sahib-Ata mimarî tesisleri ilk kurulduğu çağda, tam bir külliye şeklinde tertiplenmiş ve bugün, bu külliyeden ancak, (bizim rölevemize esas olan) Hanikâh ile, Türbesi ve çok şekil değiştirmiş bir Cami, onun avlu girişinde yer alan, çifte minareli Portali ve birde Hamam binası, kısmen ayakta kalabilmiştir.

Son yıllarda, Vakıflar Genel Müdürlüğünce Hanikâhta onarım ve restorasyon yapmak isteğı ile, binanın yıkıntı halinde olan çevresinde bazı sondajlar yapıldığından, binanın kesin plân durumu tespit edilmiştir.

Yine aynı yıllarda, sahib-ata camii ile, büyük portal arasında, Ankara İlâhiyet Fakültesi Türk İslâm Sanatları Kürsüsü Doçenti Dr. Haluk Karamağralı tarafından sondaj anlamında kazılar yapıla-

rak bu kısımlardaki binanın durumu tahkik edilmiştir. Bu sonucun vardığı gerçekleri henüz bilmemekteyiz.

Selçuklu çağı mimarisinin çeşitli yön-den inceleme konusu yapan bir kısım araştırmacılar bu külliyenin ayakta duran parçalarını gerektiğı değerde bilim yüzeyine çıkarmışlardır².

Biz yaptığımız Rölöve çalışmalarımızla varabildiğimiz gerçeklerin bu kısa yazılarımız içinde bildirilmesine çalışacağız.

KONYA SAHİB - ATA MİMARİ KÜLLİYESİNDEN RÖLÖVE ÇALIŞMALARINA ALDIĞIMIZ KISIMLAR.

Hamam binası, bu külliyenin toplu binalarından bir sokakla ayrıldığından ve aynı zamanda Vakıflar İdaresince rölöve ettirilerek onarımı ele alındığından onu, bütün gerçeğı ile görölmüş kabul ederek o kısma değinmedik.

Büyük Portal, cami, türbe ve hanikâh tesislerini, bir arada ve ayrı ayrı mimarî durumlarıyla gözden geçirdik. (Bakınız Planş- 2) Büyük Portal, arkasındaki bina parçalarından kopmuş ve tek başına bir mimarî anıt biçiminde kalmıştır. Bize göre bu tip, çifte minarelerin Anadolu'da ilk kez, camiye tatbik edilen örneğidir, denilebilirse, arkasındaki

² B. Celâl Esat Arseven : LES ARTS DECORATIFS TURCS Sahife 47,105.

Semra Ögel : Anadolu Selçuklularının Taş Tez-yinatı. T. T. Kurumun 1966, Sahife : 53,56.

Profesör Abdullah Kuran : Anadolu Medreseleri 1 Cilt, T. T. Kurumu Ankara 1969 Sahife. 62-63.

¹ Rölöve heyeti : Arkeolog Mahmut Akok, Teknik Ressam Tevfik Kölük, Tekniker Cengiz Erol, Foto Uzmanı Selahattin Öztartan ve Konya Müzesi yardımcıları idi.

bina heyetinin birinci plânda bir medrese teşkilâtı olmasında ileri sürülebilir. (Sivas'ta Gök Medrese (M. 1271-2) ve Çifte Minareli Medrese (M. 1271-3), Erzurum'da Hatuniye Çifte Minaresi (13. Y. Y.) dirki hep bunlar, Çifte minareli kapı ile, Medrese binaları olarak yapılmışlardır. Bu örneklerle bakarak Konya-Sahib-Ata mimarî külliyesindeki çifte minareli kapıyı ilk plânda, bir medrese binasına yakıştırabiliriz. Bu gün, cümle kapısı arkasında, genişçe bir avlu görülür. Buranın, sağdaki ve soldaki yerleri bir medrese teşkilâtının olduğunu, (çok değiştirilmiş olarak) eski konya'lular söylerler.

Caminin yalnız mihrap duvarı eski binadan kalmış olmakla, tamamen değişmiş ve 19. Y. yıl yapısı halindedir. Eskiden bu yerde orta boy bir mescidin olduğu zannı galibdir, Mihrap ile, mihrap üstü kubbesi iki ayağının durumu bunu anlatmaktadır.

Türbe ile hanikâh binalarının, taramızdan da rölöve edilmek suretiyle plânına konulan ve gösterilen kısımları, tarihi eserden ayakta kalabilen eski parçalarıdır.

Doğu tarafında ve hanikâh girişi yanında, birer dükkân dolabı gibi duran duvar parçalarının bu kısma sonradan eklenmiş olması kuvvetlidir.

HANİKÂH VE TÜRBE PLÂNLARININ KURULUŞU VE ÇATKISI

Bir külliyyeden kalabilmiş orijinal parçalar, bizim Röleve ile tesbit ettiğimiz kısımlardır. (Bakınız Planş-3).

Hanikâh binasının doğu tarafında, esas girişi olan Tak kapısı (Taç kapı) bulunur. Bu kapının önünde bizim Röleve çalışmalarımızdan önce, 19. Yüzyıl yapısı iki direkli bir ahşap saçak örtü bulunuyordu. Hanikâhin esas kapısı yonu taşla yapılmış monumental bir eserdir. (Resim 1-3). Cümle kapısı içinde uzun ve koridor mahiyetinde bir geçit holu bulunur.

Buranın iki yan duvarı orta kısmında karşılıklı ve sonradan azçok şekil değiştirmiş iki küçük kapı görülür. Buralardan

bir takım ara hollere ve bölmelere geçildiğini, son yapılan kazılarda, izleri görülen duvarlardan anlaşılmaktadır.

Cümle kapısı orta aksi üzerinde ve koridorun sonunda, hanikâh divanhane-sine geçilen kapı bulunmaktadır.

Hanikâhın divanhanesi (orta holu) sekiz köşe planlı olup, geniş taraflardan, üçünde Eyvanlar, bir tarafta da giriş kapısı yer alır. Dar yüzlerden dördünde de, birer kapı görülür. Bu kapılardan üçü arkalarındaki odalara (Hücrelere) açılır. Bir tanesi de türbe eyvanı önüne ulaşır. Orta kısmın eyvanlarından ikisi (güney ve batıda olanı) derin ve geniş sahanlı olup, kuzeyde olan ise, Türbe Hacet penceresi önünde bir çeşit Maksure hizmeti gören, daha dar sahanlı bir yerdir. Eyvanlardan, giriş kapısı aksına düşeni, bütün plân özelliğiyle, bir ibadet sahnı olduğu anlaşılmaktadır. Öteki güney eyvanındaki mihrap buraya daha sonraları yakıştırılmış ve bu yer sonradan ibadet sahnı haline konulmuştur (Resim 16).

Hanikâhin orta mekânı etrafındaki üç hücre, Vakıflar Genel Müdürlüğünün son restorasyon çalışmaları sırasında yapılan sondajlarla belirdiği gibi, çeşitli ölçüde dikdörtgen planlılardır.

Türbe binası, cami ile, hanikâh binası arasına yerleştirilmiş ve organik olarak bu binalara bağlı bir tesistir. (ayrı bir ünite yapı olarak) iki kısımdan ibarettir. İki katlı bir bina halindedir. (lahit mahzeni ve sanduka odası halinde). Büyük bir kemer ile bağlı, hanikâh ile münasebet kuran bir de geçit yeri vardır. Sanduka odasının cami içine ve hanikâh eyvanına açılan hacet pencereleri bulunmaktadır.

Kemerle ayrılan ön kısımdan camiye açılan, bugünkü pencere gibi (geçit gibi kullanılmaktadır.) Yer, son cami yeni şeklini alırken ihtas edilmiş olmalıdır.

Bu kısımdan bir hacet penceresi gibi doğuya açılmış olan pencerede, sonradan yapılmış olmalıdır.

Sanduka odasından, batı duvarına yerleştirilmiş kapı yeri, (bir zamanlar kapatılmıştır.) bir vakitler dışarıdan tür-

beye girişi temin etmiştir. türbenin lahit mahzenine, hanikâhın kuzey eyvanından inilen basamaklı bir geçit ile ulaşılır. Dikdörtgen plânlıdır. Batı yönünde ve tonozun üzerinde küçük havalandırma menfezleri görülür. Bizim Rölöve için lahit mahzenine girdiğimizde ortada hiç bir Sanduka veya iskelete raslamadık. İçten bir kısım da toprak ve enkaz ile dolu idi.

Yukardaki sanduka odasında üçü büyük, üçü küçük olmak üzere altı Sanduka görülmektedir. Üç büyük sanduka türbe m-kânında esas yeri tutmakta olup, doğudaki üç sanduka kısmen büyük kemerin altına gelmek üzere yerleştirilmiştir.

Bu Türbede, sahib-ata ve yakınlarının mezarlarının buldukları anlaşılmaktadır.

SAHİB-ATA CAMİİNİN DURUMU

Bugünkü cami harem kısmı kare planlıdır. Üstü, içinden 12 ahşap direkle taşınan bir tavan ve çatı ile örtülüdür. Bu suretle cami iç mekânı, mihrap duvarına dik olarak kurulmuş beş nefe bölünmüştür. Giriş kapısı sağ ve solunda, döşmeden biraz yüksek kurulmuş iki maksuresi vardır.

Camiye bir kapı ile girilir. İki maksurelerde olmak üzere, yan duvarlarında üçerden sekiz penceresi bulunmaktadır.

Giriş aksına gelmek üzere orta nefin ilerisinde camiin mihrabı yer alır. Mihrabın iki yanında yarım yıldız plânlı iki yarım kâğır direk görülmekte olup, bunlar yardımcı ile, mihrabın üstünde evvelce, kâğır ayak ve kemerlere oturtulmuş bir kubbenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mihrap duvarında başka, duvarların sonradan yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Hattâ cami plânında bu çağda, uzun saf teşkiline yarar ve mihraba göre enlilemesine kurulmuş bir dikdörtgen olması veya, Beyşehir Eşrefoğlu camiinde olduğu gibi, çifte minareli portale doğru uzanan bir dikdörtgen biçiminde kurulması gerekli idi (Bakınız Planş. 2).

Cami içi direkleri ağaçtan olup üst başlarında Bağdâdî üzerine sıva ile yapılmış konsol kemerleri vardır. Tavanı sade tipte tahta kaplıdır ve çıtalıdır. Cami çatısı da, ulu-orta ağaç çatı olup dam örtüsü, de Alaturka kiremitlidir.

Cami giriş kapısında, Eski külliye alınıp ve kündekârî, masif ağaç üzerine oymalı³ kanadlar bulunur. Pencere-lerinde ulu orta ağaç doğramalar vardır.

Mihrap duvarında ve mihrabın sol yanında yüksekçe kurulmuş bir durumda, yüzü demir parmaklıklı bir hâcet penceresi, buranın eski tesisidir. Yanındaki öteki pencere ve kapı sonradan açılmış gibi durmaktadır.

Camiin harem kısmı giriş kapısı duvar ile, birinci sıra ahşap direkleri arasına son günlerde birde mahfel yapılmıştır.

SAHİB-ATA KÜLLİYESİNDE ORGANİK BAĞLANTILI BİNALARIN KİTLE DURUMU VE YAPI MALZEMESİ

Yukarıdaki yazılarımızda, bu külliye dahil hamam binasının ayrı bir kuruluştaki olduğunu açıklamıştık. Medrese binasında, şimdiki Arkeoloji Müzesi bir kısım avlusuna düştüğünde, bir rivayet olarak söylenmektedir.

Çifte minareli Portal'de içten ve kendisine bitişik olması gereken bina parçalarından ayrı düşmüştür.

Diğer yönde, yeni şekil almış cami, türbe ve hanikâh binaları birbirlerine az çok organik bağlı durum gösteren kitleler halindedirler. (Bakınız Planş, 1, 4, 5, 6, 7).

Bugün Eski caminin kitle durumunu bilmemekle beraber yan yana üç ayrı işe yarar binaların kubbe ve dam yükseklik

³ Künde Kârî, deyimini, belki eksik bir ifade ile, kakmalı ve çakmalı ağaç işlerine, bazı müellifler ad olarak almışlardır. Halbuki bu deyim Konya dolaylarında bugün bile kullanıla gelen bir deyimdir. Geniş avlu kenarlarını çevresine ve yerinde bir geniş kalıp içine dökülerek yapılan kerpiçlere, künde duvar demektirlerki, künde = Masif malzeme anlamına gelir.

kotları birbirinden hayli farklar göstermektedir.

Hanikâh ile caminin büyük hacim tutan kubbeleri arasında, türbe binası adeta sıkıştırılmış bir durumdadır. Yanındaki yüksek kitliyle yetişmek için kubbe kasnağı da yüksek tutulmuştur denilebilir. Türbenin mahzen durumu da şöylece hal edilmiş gibi durmaktadır.

Şimdi bina kuruluş ve kitleri bakımından hanikâh ile türbeyi ayrı, ayrı ele alalım.

HANİKÂH BİNASI

Plân durumunu ilerideki yazılarımızda açıkladık. Kuruluş ve kitle itibariyle durum şöyledir :

Girişi temin eden porteli, normal kitlede bir Tak-kapıdır. Ona bağlı arka koridor şeklindeki geçitte orta yükseklikte kurulmuştur. Giriş tesisi, bütün yapısıyla yonu taşı malzeme ile kurulmuştur.

Kapalı orta avlu durumunda olan divanhaneye gelince, bugün bu külliyeenin en yüksek kitleli binasıdır. Eyvan tonozları kitleleri ve bilhassa ortayı örten kubbesi, gününe kadar az, görülmüş yüksekliktedir. Çok hesaplı tertip edilmiş sekizgen bir duvar tanzimindeki orta açıklığın üzerini, yine olgun tertipli pantantifler (Resim 4) ve hesaplı kubbe, kasnağı ve nihayet ortasında geniş bir açıklığı (Feneri) ile büyük kubbe, maharetle oturtulmuştur (Resim 5, 6). Bu büyük yükseklikteki orta kitleye, üç tarafından evyan tonozları ve bir tarafında, giriş kısmı tonozu desteklik etmektedir. (Bakınız Planş 4, 5).

Şu hesaba göre, Konya'nın Sahib-Ata Hanikâh binasında, kitle itibariyle, kubbe çıkıntuları hariç tutularak, dam seviyelerinin bir düzeyde olduğu kabul edilebilir.

Hanikâh binasının dışa bakan yan ve arka yüzler kısmen yıkık olduğundan bu yüzlerde malzeme ve işçilik durumunu kesinlikle bildiremeyeceğiz.

İç mekân olan divanhanede duvarlarının alt kısımları kısmen yonu taşı ve

sıralı moloz taş olup, üst kısımlar, prese tuğla malzeme ile ve iç mimariyi süslü kılacak biçimde örülmüştür. Eyvan tonozları ile, hücrelerin üst örtüleri olan tonozlar da tuğla ile örülmüşlerdir.

Eyvanların şakuli duvar yüzleri, ayrıca altı köşeli plak çinilerle kaplanmıştır. (Resim 7).

Heyetimizin rölöve için ölçüleri aldığı sırada, büyük kubbe açıklığı üstünde hümüş duvarlı, ağaç doğrama ve çamlı, ağaç çatı ve kiremit örtülü bir fener bulunmakta idi. (Resim 5).

Hanikâh binasının Divanhane orta döşemesi (yani avlu zeminini) ayrıca ve dışarıdan getirtilen toprak ile 50-60 santim yükseklikte doldurulmuştu. Bu suretle eyvan sahanlarıyla aynı seviyeye getirilmişti. Son çalışmalarda kaldırılan bu topraklar içinden, avlunun orijinal taban döşemesi bulunduğu gibi, büyük kubbe orta açıklığı altına gelen yerde, sekiz köşe planlı, bir karlık havzunun izlerine raslanıldı.⁴

TÜRBE BİNASI

Cami ve Hanikâh binaları arasında ve tam bu çağın küliyelerine yakışır biçimde yer alan türbesi, caminin kible yönünde. Bir nevi Darul-Kura olabilen, hanikâh binasında bitişiktir. Dışında rahatça girip görülecek ve ziyaretilecek kapı ve pencereleri vardır. (Bakınız Planş. 6).

Türbenin lahit odası, cami ve hanikâh taban seviyelerine göre aşağı katta kalmaktadır. Sanduka odası tabanı ise, cami taban seviyesinden yüksek ve yanındaki hanikâh eyvanı tabanı seviyesiyle aynı düzlüktedir.

Türbenin batı duvarından bir kapı ile dışarı çıkılır. Bir tarafı, da geniş açıklıkta kemer halindedir. (Resim 8) iki yan duvarda iki hacet penceresi bulunur. Geniş açıklık gösteren kemerin doğu tarafında,

⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğünün yapmakta olduğu Restorasyonun projeleri, tarafımdan hazırlanmış olduğundan bu çalışmalara esas olan, etütler sırasında, ortadaki karlığın izi bulunmuş ve tesbit edilmiştir (1961).

üzeri çeşitli tonozlarla örtülü ve koridor durumunda bir ön kısım vardır.

Sanduka odasının üstü, yanlarda sade mugarnaslı yüksek bir tanbur ve üste de ortası aynalı bir kubbe ile örtülüdür. (Resim 9).

Türbe, lahit mahzeni baştan başa yonu taşıla yapılmış kuzey ve güney yönünde uzunca birer tonoz halindedir.

Üst kısmın şakulî duvarları kısmen yonu taşıdır. Daha üst kısımları ise, tuğla malzeme ile örülmüştür. Bütün duvar kemer yüzleri mozaik ve çok köşeli plak çinilerle kaplıdır.

Hanikâh ile türbenin dıştan dam örtüleri, tonoz üzerlerine, yassı taşlarla kaplı ve kubbelerinde tuğla ile örülü oldukları görüldü.

Hanikâh divanhanesini örten büyük kubbe aşağıdan yukarıya doğru incelenerek ve dış yüzde de bir takım dış ve setler hasıl ederek, kademeli tanburlar yaptığı görüldü.

Böyle, bir tanbur kuşağı türbe kubbesi kasnağında da vardır. Hanikâh kubbesi dış yüzünde, kademeli ve sıralı olarak bir takım küçük ölçüde turnak yapan (Furuş biçiminde) çıkıntılar'da görülmektedir. Bütün bu işlerin, kubbe dış yüzüne ayrıca kaplanacak izolan veya gösterişli bir malzemenin konulmasına destek olacağı kanısı bizde uyandırmış bulunmaktadır.

SAHİB-ATA MİMARİ KÜLLİYE-SİNDEN BAZI DETAYLAR

Bu hususun açıklanmasını aşağıda bildireceğimiz bölümlerle yapabiliriz.

- 1 - Cümle kapıları.
- 2 - Hanikâh iç mekânının mimari durumu.
- 3 - Külliye çini kaplama sanatı.

CÜMLE KAPILARI

Sahib-Ata Mimarî Külliyesinde, cümle kapısı olarak iki parça eser görülmektedir.

a) Çifte minareli camiye ait olması gereken büyük Tak-kapı.

b) Ötekide, Hanikâhın giriş Tak-kapısıdır.

ÇİFTE MİNARELİ TAK - KAPI

Rölöve çalışmalarımız arasında sunduğumuz (Plnaş 10-11) de mimari çatki ve taş süslemesini belirttiğimiz bu eser, etrafındaki diğer ek binaları gaip etmiş olmakla ve kendi mimarî parçalarından da bir çokları noksan bulunmakla, anıt değerine asla yitirmemiştir (Resim 10, 16).

Tak kapı kitlesine bir bakışta, mimar Kelükün ustalikle başarısı göze çarpar, minare kaideleriyle, tak-kapıyı böyle ustalikle kaynaştırmak ancak bu eserde görülebilir.

Minare; kaidelerinin ilk sırasına Roma çağı mezarlarından alınmış mermer sarkufajlar, yerleştirilmiş ve bu suretle abdest musluklarının su hazneleri meydana getirilmiştir. Bu hazneler üstünde, çeşme yüzlerini meydana getiren, mihrabiye biçimli Nişler ve gerisinde, su deposuna, taşıma suyu dökülecek küçük pencereler yerleştirilmiştir. Çeşme nişlerinin kenarları sütünceli ve üst başların'da mugarnaslıdır (Resim 15).

Bu çeşme oluklarından sağda kimin rozetlerinde mimarının adı yazılı bulunmaktadır.

Minareler kaidesi üslerine doğru yüzleri kabartma silme şeritlerle geometrik geçme çerçevesi küçük pencereler ve onunda üstünde, tuğla çini karışımı (Ali ve Ebubekir yazısının santıraçlı küfi şeklinden bir parçası) geometrik süs olarak minarenin köpü durumu'da yer almaktadır.

Minarelerin, yivli ve oluklu profilli üst gövdesi, doğrudan doğruya bu kaideye oturmaktadır. Gövde yüz kaplaması, tuğla ve çini karışımı geometrik tanzimli süslerle bezelidir.

Bugün minarelerden, sağda olanının bir tanesi ayakta olup, onun'da bir kısım

gövdesi eskiden kalmadır, üst tarafı, şerife ve petek parçaları 18. yüzyıl yapı-sıdırlar (Resim 1).

Tak-kapı, iki minare kaidesi arasında yer almaktadır. Esas girişi üzerindeki kemer sivri olup, çok muntazam ve maharetli işlenmiş dişli, iki cins taşla örgülüdür. Bu kemerin sırtındaki üçgen alınlıklarda, geometrik geçmeli, silmeli kabartmaları bulunur.

Cümle kapısının nişinin iki tarafında, fukara hücreleri denilen çok süslü olarak tertiplenmiş, ayrıca küçük nişler bulunur (Resim 16). Bu Nişlerin çerçeveleri kabartma süslüdür. Yıldız plânlı olan iç kısım yüzleri de, kabartma kufi yazılar ve geometrik bezemelerle donatılmıştır.

Cümle kapısı girişinin nişinin üst yarım kubbesi 14 sıra konsollu mugarnasıdır. (Planş. 11) (Resim 12, 13) Büyük giriş nişinin üst alınlığını, sivri kemer çevirir, bu kemer kısmını, da, kabartma yarım yuvarlak silmeli ve daire geçmeli bir geometrik süs tutar. Daha üstte tarih kitabesi, onunda üstünde, yan çerçeveden, geçmeler yaparak dönen, çifteli geometrik süs şeridi bulunur.

Büyük tak-kapısının nişi dış kenar köşesinde, üzeri oyma süslü sütunçelerin, akantüs yapraklı başlıkları, yüksek kemerli kapı alındığına özengilik ederler (Resim 14).

Cümle kapısının kenar çerçevesinin, dış kenarı, geometrik geçmeli süs, içtende çift süs şeritleri ve ortadan da, (İç bükey bir kormiş üzerinde) bir yazı şeridi meydana getirir. Kapının iki minare arasına düşen Taç kısmı yıkılmış yok olmuştur. Onun yerini ve hatta yıkılan sol minarenin üstünü örten ağaç çatı bulunmaktadır.

Konya Sahib-Ata çifte minareli tak kapısının yüzünü bu tanziminde (M. 1271) tarihin Sivasta kurulmuş olan Gök Medresenin portalindeki plastik özellikleri vardır.

Konya Sahib-Ata çifte minareli portalinde kabartma süslü ve düz bırakılmış yüzaylar denkesi halinde, bir tanzimin ustalığı göze çarpar. Planında ve yüz

görünüşünde simetrik tertip esas olduğu halde, karşılıklı süs unsurları ayrı, ayrı ve çeşitli buluşlar şeklindedirler, bu hal, bu çağda dekarosyon ustalığının başarısını gösteren bir buluşudur.

Çifte minareli kapının iki tarafından, binanın yana doğru devam ettiği kesin olarak, duvarların izlerinden bellidir.

Kapının iç kısmı da arkadan başka duvarlara ve bölmelerle bağlantılı olduğu, bugünkü durumundan anlaşılmaktadır.

Minarelere üst seviden ve ortaya bakan kapılarla çıkılmaktadır. Çifte minareli bu tak-kapının arka tarafında iki katlı bir bina kısımlarının buldukları da düşünülebilir.

Çifte minareli portaller çağında, Selçuklu sanatçıları genel olarak her çeşit süs elementlerinden yapılmış motifleri, bütün nüanslarıyla ve fevkalade başarı ile kullanmışlardır. Geometrik geçme süsler yanında süslü ve küfi yazı şeritleri, bitgi motifler, kenar çerçeveler de geometrik silme fitiller bol görülen süsler halindedirler. Konya-İnce Minarelinin portalinde üstün bir başarı ile tatbik ettiği, kutsal anlam ve kuvvette olan yazı şeritlerine, Mimar Kelük, Sahib-Ata Portalinde, de seyerek bol, bol yer verdiği anlaşılmaktadır.

HANİKÂH TAK KAPISI

Bu kapı gerek malzeme ve gerek mimarı kuruluşu ile süsleme yönünden, ikinci derecede bir tesis şeklindedir. (Bakınız Planş. 8) (Resim 1-3).

Esas giriş kısmı üstünde geniş ve düz örgü halinde bir basık kemer vardır. Bu kapı üstündeki, sade yapıdaki nişin iç duvarı yüzü ortasında, konsol sivri kemerli, derin çerçeve içinde hanikâh yapısının tarih ve kuruluş maksadını açıklayan yazıt yer almaktadır.

Tak-kapısı giriş nişinin üst başı sivri kemeri köşelerinden, sütunçelere bastırılmıştır. Kemer kaşı silme şeklinde olup yüzü bitgi motifleriyle süslüdür. Kemer üstü alınlığı, kör kemerli ve düz yüzlüdür.

Portalin kemer ve üst baş çerçevesinin düz, iç bükey ve çalıklar biçiminde olan yüzeylerinde ki geometrik ve bitgi motif-

leri, oyma ve kabartma olarak kullanılmıştır (Bakınız Planş. 13, 14).

Bu Tak-kapının Taç kısmının eski şeklini kalıntılarında keşfetmek imkânı olmamıştır. Sade yapıda olması gerekmektedir.

HANİKÂH İÇ VE ORTA MEKÂNININ MİMARİ DURUMU

Yukarıdaki yazılarımızda gerek plân kuruluşu ve gerek yapı malzemesiyle az çok üzerinde durduğumuz hanikâhın, orta mekânı olan kapalı avlusu, divanhanesi, detayları bakımından da oldukça özellikler gösteren bir yapı şeklindedir (Planş. 4-5).

Dört köşeye (kareye) yakın bir orta kısmın, küçük ölçüde kırık köşe düzlüklerine, dar sivri kemerli kapılarla, üstlerine yine aynı biçimde pencereler konarak bu kısım, hücrelere bağlanmıştır.

Etrafındaki üç eyvanın ağız ve tavan açıklıklarını yaratan kemer ve tonozlar yukarı doğru şahlanmış durumda, orta mekânın ferahlığına yardımcı olmaktadır. Büyük kubbenin dört köşe pantantifleri yumuşak ve kendine özgü biçimleriyle iç mekânın ferahlığına iştiraklidirler (Resim 4).

Büyük kubbede iç tuğla örgüsü bakımından, orta fener kasnağına doğru yıldızlanan ve toplanan zikzak örgüler dolayısıyla bu ferahlığın baştaçı olmaktadır (Resim 5, 6).

Hanikâh iç mekânından son zamanlarda bir mescit gibi faydalanmak isteğiyle, bazı Eyvanlar içine alçı mihraplar yerleştirilmiştir (Resim 17).

Bu plân ve bu kuruluştaki, Konya'nın Sahib-Ata binası divanhanesi, daha sonraki zamanlarda geçerli olmuş Tekke Semahaneleri kuruluşlarına öncülük etmiştir denilebilir.

KONYA-SAHİB-ATA KÜLLİYESİNDE ÇİNİ KAPLAMA SANATI

Bugün ayakta duran külliye parçalarından (Hamam hariç) hemen hepsinde

çini kaplama sanatından örnekler vardır.

Çifte minareli kapının minarelerinde tuğla ile karışık olarak kullanılmıştır (Resim 10, 11).

Camide yalnız çini kaplama işleri mihrabında görülmektedir (Resim 18, 20).

Bu çağda bu tarz işçilik ile yapılmış bir çok çeşitli dekoratif tanzimde örnekleri bulunmaktadır⁵. Sahib-Ata mihrabi kurulduğu esere uygun olarak itinalı bir şekilde işlenmiştir. Mihrabın niş kısmı, şakulî duvarları dışındaki bütün kısımlar mozaik kesme çini tertibindedir.

Nişin üst kubbesi altı sıra halinde sade yaprak biçiminde mugarnalıdır. Burada her yaprak karşılıklı birbirinin aynı olmak üzere, ayrı, ayrı motiflerle bezelidir (Resim 20). Mihrabın öteki kısımları mozaik çini kesmeciliğinde, üstün başarıya işaret eden işçiliktir.

Mihrap nişi iç kısımları çok köşeli plak çinilerle kaplıdır.

Cami şekil değiştirmeden önce, mihrap üstü kubbesiyle, başka yerlerinde de bu tarz çini kaplamaların buldukları söylenebilir. Hanikâh-divanhanesi kapı üstü pencereleri ile, geniş Eyvan duvarlarında çini kaplamalarının bulunduğu görülmektedir. (Resim 21-23-7) günümüze kadar kalabilen bu örneklerinden bazılarının yardımı ile anlıyoruzki, Sahib-Ata külliyesinde görülen çini kaplamacılığı, üstün başarılı bir seviyededir.

Bilhassa türbe içi çini kaplaması arasında gördüğümüz örnekler, (Resim 23-26-9) bu başarıda son durumu işaret etmektedirler.

Sahib-Ata iç mekânlarını süsleyen çini motifleri arasında, geometrik tertiplerde olanlar bulunduğu gibi Bitgi Elementli olan süslerde yer alırlar (Resim 25, 26).

Çini süsleme arasında yazı şeritlerine ve pilsik anlam yaratacak silme kuşaklara da önem verilmiştir (Resim 8).

⁵ Prof. Oktay Arslanapa, Anadolu'da Türk Çini Keramik Sanatı 1965. Kültür Araştırmaları Ens. Y. 10.

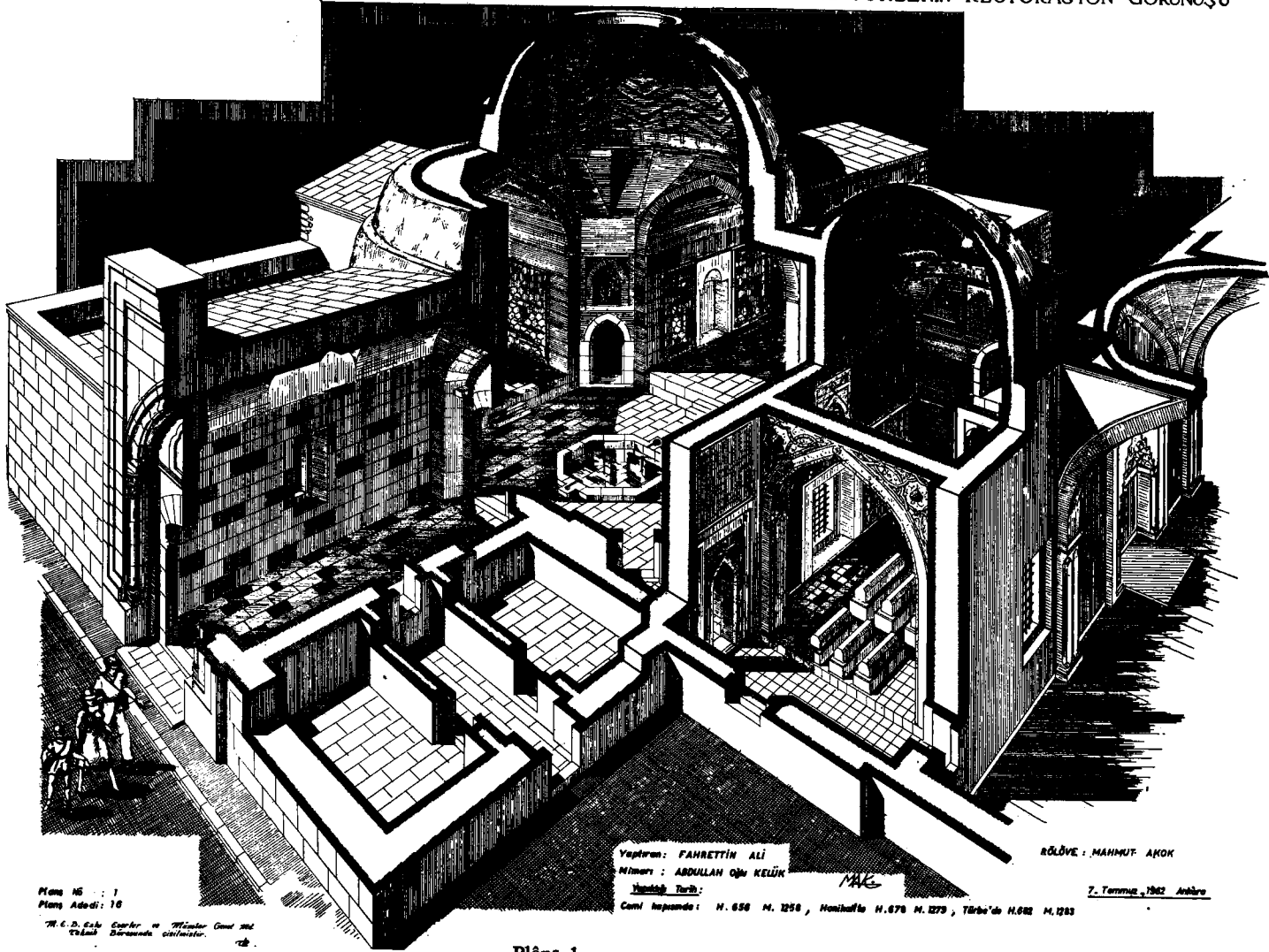
Çiniler arasında bir özellikte, bazı bitgi süslerinin kazımak yoluyla şekillendirildikleri de, ileri bir buluş olarak görülmüştür.

Sahib-Ata Külliyesi her veçhesiyle Türk Mimarlık Sanatının öncüsü olmuş değerli bir eser olarak yaşatılması ve

gelecek kuşaklara ulaştırılması gerekli olan bir anıttır.

Bu işi yapmak gayretinde olan Resmi ve Özel kuruluşlara şimdiden başarılar dileriz. Bu çalışmalarımızı bu yolda bir adım kabul edilirse, sevinçlerimiz sonsuz olacaktır.

Plan No : 1
Plan Adı : 16

M. C. D. Eski Çarşı ve Mimarlık Genel Mü.
T.C. Kültür Bakanlığı

Yapılan : FAHRETTİN ALİ
Mimar : ABDULAH ÖZÜ KELLİK
Yapılış Tarihi :

Camii İnceleme : H. 658 M. 1258 , Hanıkahla H. 678 M. 1278 , Türbe'de H. 682 M. 1283

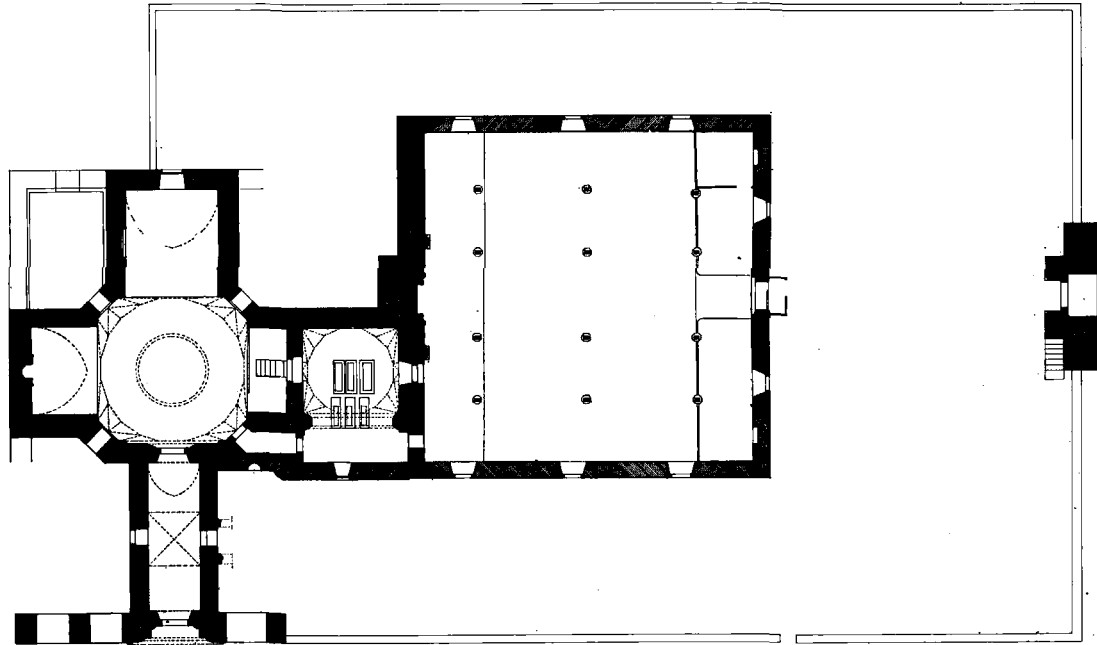
RÖLÖVE : MAHMUT AKOĞ

7. Temmuz 1962 Ankara

Plânş 1

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

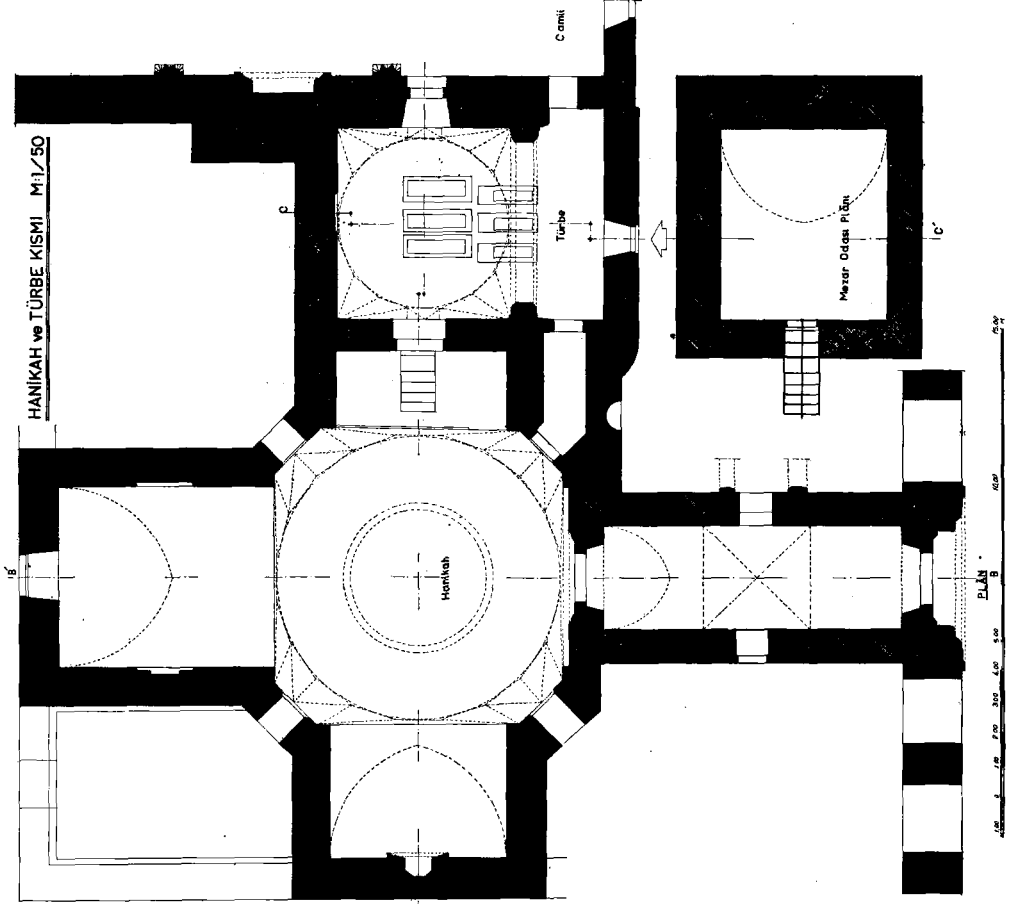
MİMARİ MANZUME PLÂNI MİK:1/100

Plânş 2

Plânş Nö: 2
Plânş Adedi: 10RÖLÖVE: MAHMUT AKOK
ÇİZEN : CENGİZ EROL
15-Haziran-1960 Ankara

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

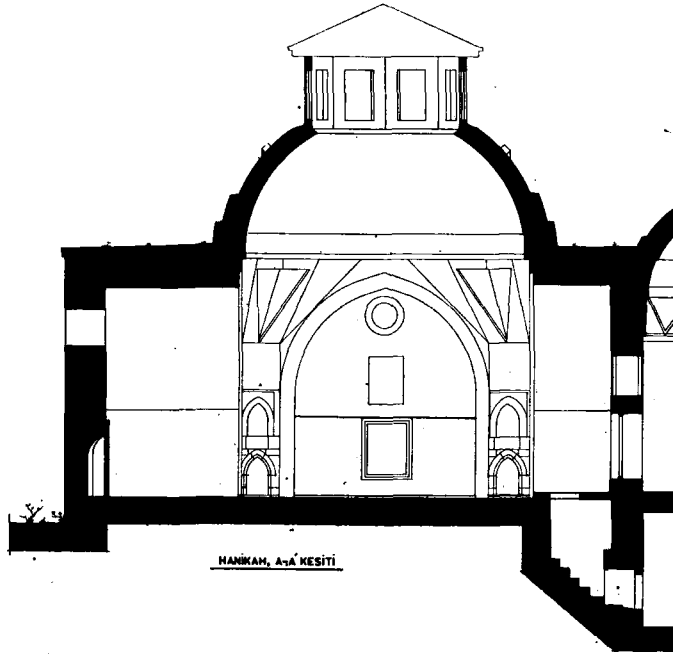

Plan No: 3
Plan Adedi: 10

Planş 3

KONYA _ SAHIBATA

MIKYAS 1/50

HANIKAH, A-A KESITI

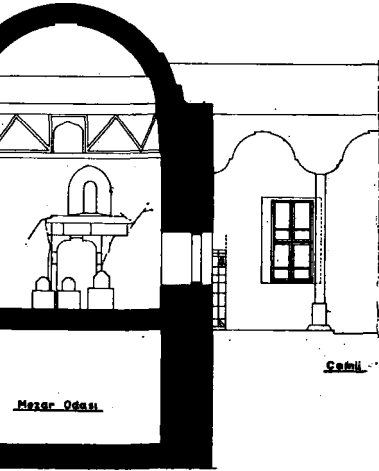
Planş NİS : 4
Planş Adedi : 18

Planş 4

RÖLÖVESİ

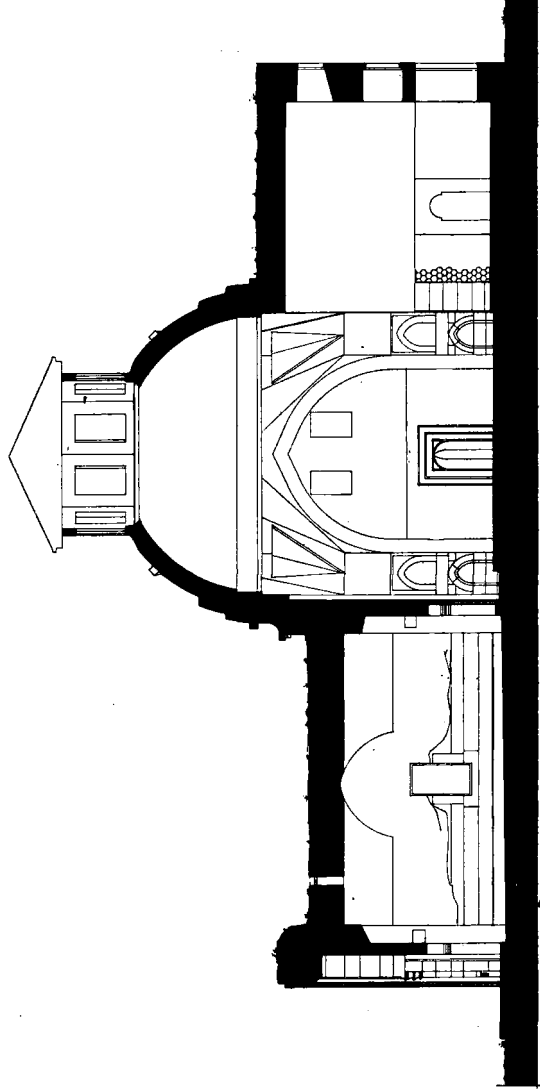
MAHMUT AKOK

RÖLÖVE : MAHMUT AKOK
ÇİZEN : CEMİZ EROL

4-Mayıs-1960 Ankara

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ
MİKYAS: 1/250

HANİKÂH - E-J HESİTİ

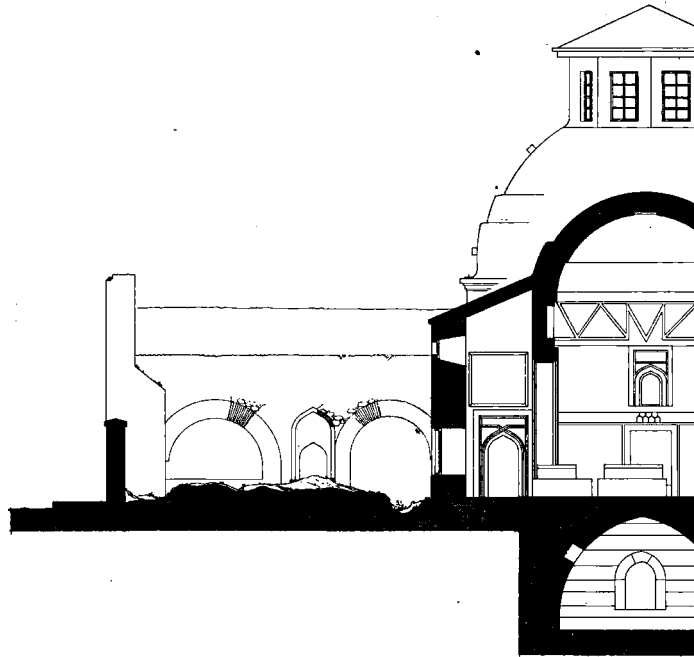
Plânş 5

RÖLÖVE: NÂHİT AKOK
ÇİZİM: CEMİZ EROL
23-11-1950 ANKARA

Planın Ölçü: 8
Planın Alanı: 16

KONYA - SAHİBATA

MİKYAS: 1/50

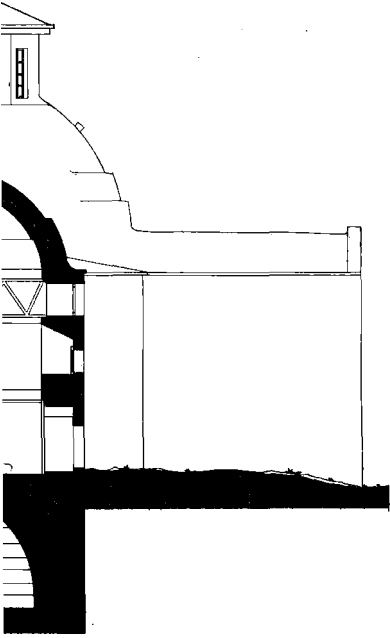
C-C KESİTİ

Plans Nİ: 6
Plans Adedi: 16

Plânş 6

RÖLÖVESİ

MAHMUT AKOK

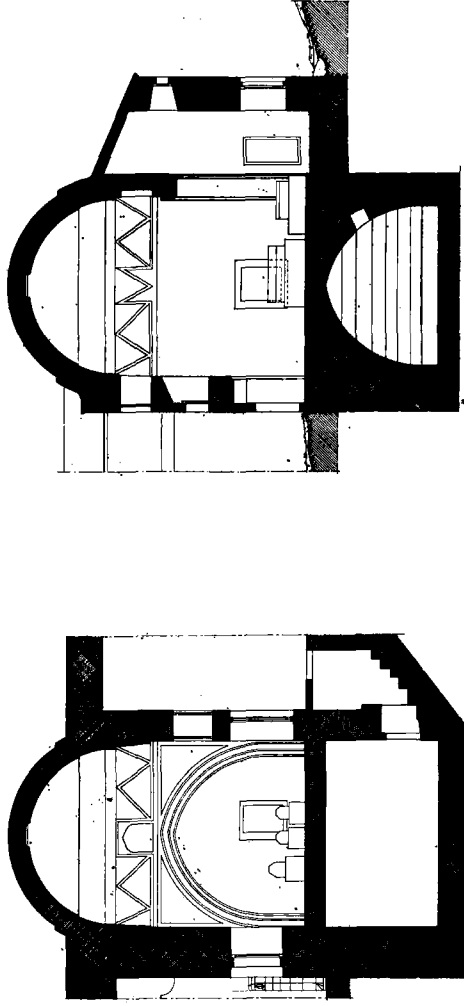
RÖLÖVE: MAHMUT AKOK
ÇİZEN: CENGİZ EROL29-Mayıs-1960 Ankara

0.50

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

MIKYAS 1/50

C-C KESİTİ

C-C KESİTİ

RÖLÖVE: MAHMUT AKOK
ÇİZEN: CENGİZ ERDİL

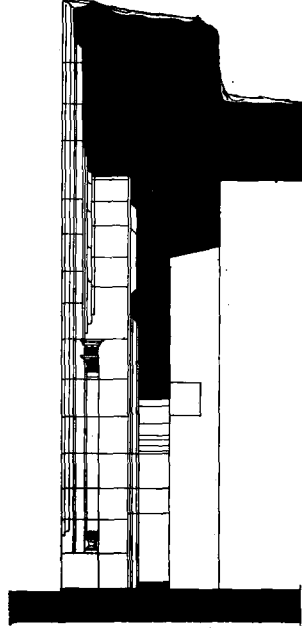
14-Haricem-1960 - Ankara

Planş 7

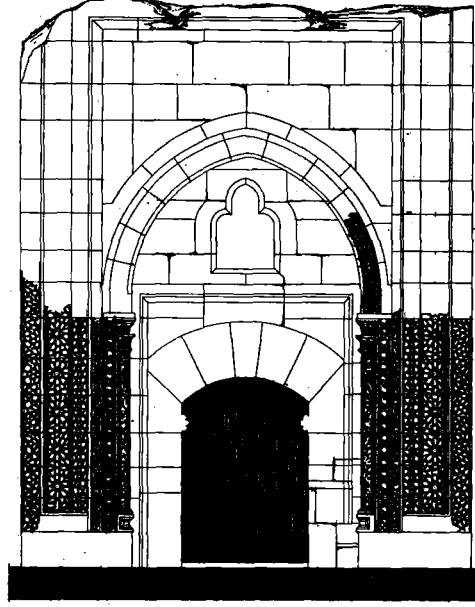
Plans n°:
Plans Adı: 7g

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

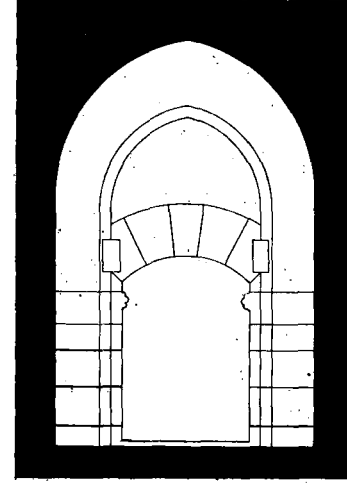
MİKYAS: 1/20

A-ÇEŞİTLİ

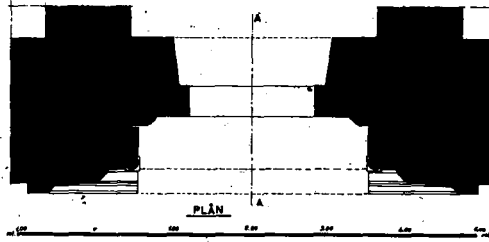

ÇEŞME

İÇ-ÇEŞME

RANİKAN CÜMLE KAPISI DETAYI

PLÂN

Plans MS: 8
Plans Adedi: 16

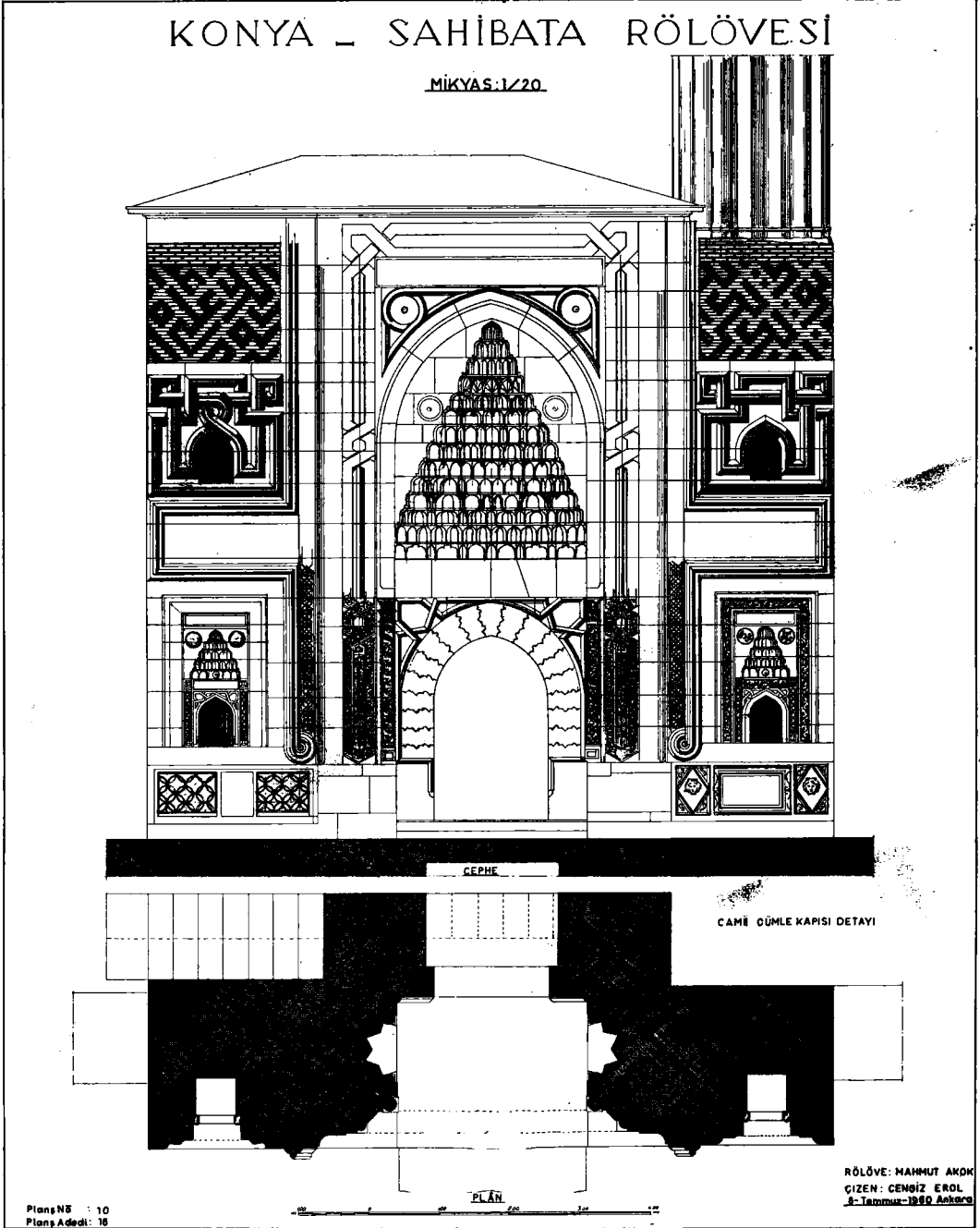
RÖLÖVE: MAHMUT AKOK
ÇİZEN: CENGİZ EROL
2-Temmuz-1980 Ankara

Plânş 8

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

MİKYAS: 1/20.

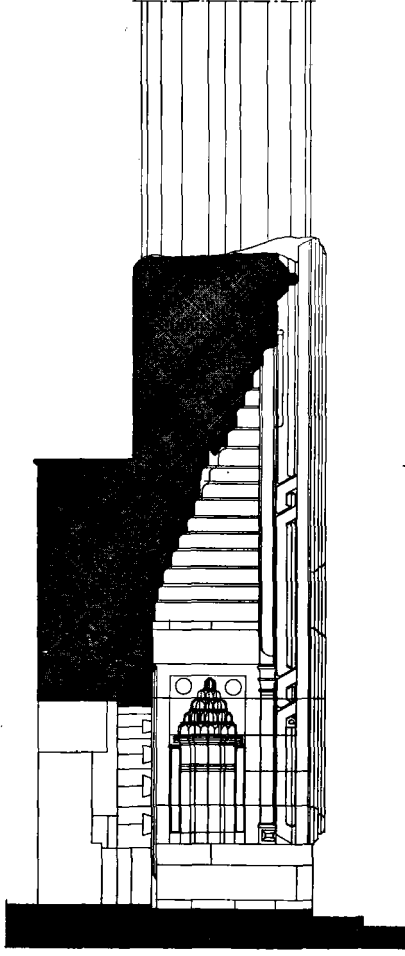

M. Akok, Eski Eserler ve Anıtlar Dairesi
Mimarlık Şubesi, Ankara

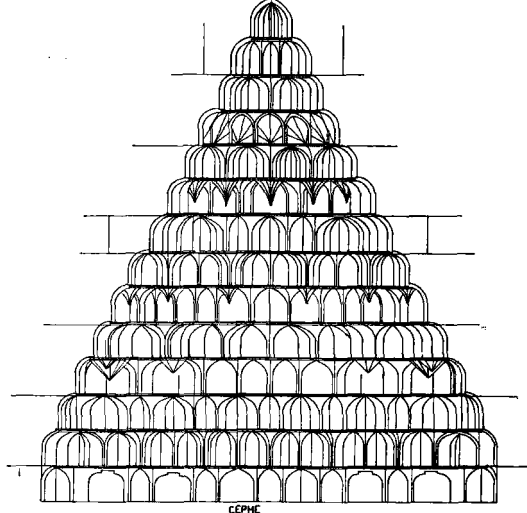
Plân 10

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ

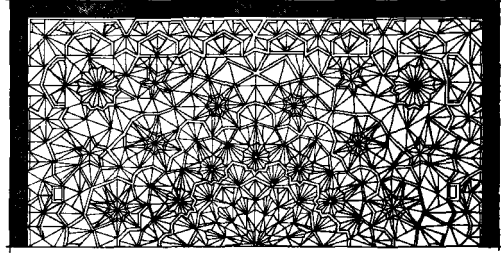
CÜMLE KAPISI DETAYLARI MİKYAS: 1/20 - 1/10

A-A' KESİTİ MİK. 1/20.

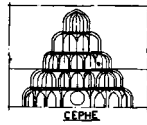

CEPHE

PLÂN

BÜYÜK ALAN KAPISIZIĞI

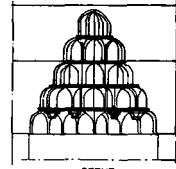

CEPHE

PLÂN

Çeşme Üstü nişleri istisnâ ettikleri

CEPHE

PLÂN

Giriş Sağ ve Sol nişleri istisnâ ettikleri

CÜMLE KAPISI İSTANİTİLERİ

MİK. 1/10

RÖLÖVE: MAHMUT ANK

ÇİZEN : CENGİZ EROL

20. EKİM 1980 Ankara

Planı M.İ. 17

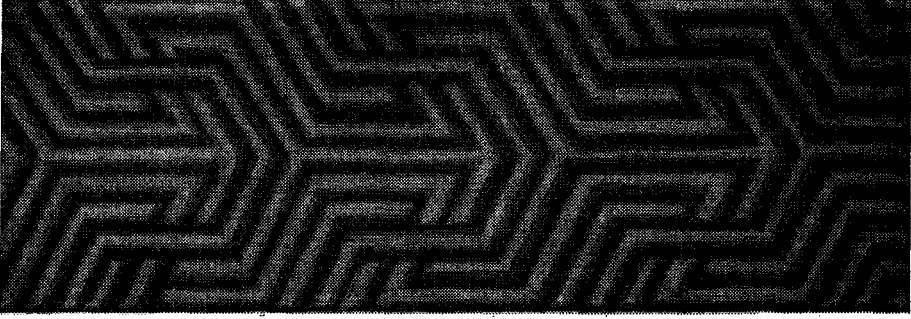
Planı Adedi 116

M.İ.Ç.Ç. Çuk. Çuk. ve M.İ.Ç.Ç. Çuk. M.İ.Ç.Ç.

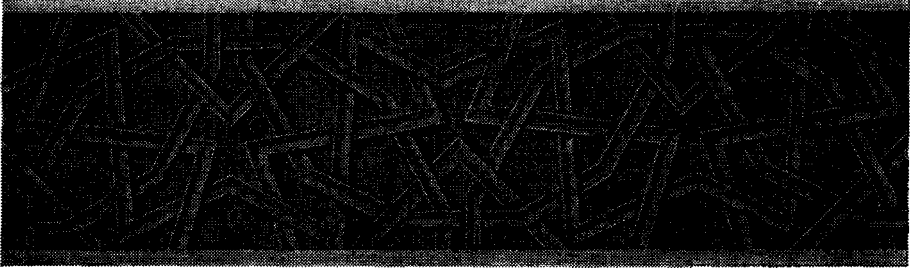
M.İ.Ç.Ç. Çuk. Çuk. ve M.İ.Ç.Ç. Çuk. M.İ.Ç.Ç.

Plâş 11

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ :
Cümle kapısı taş oyma, kabartma süsleri

Kenar Çevresi

Kenar Çerçevesi Köşesi

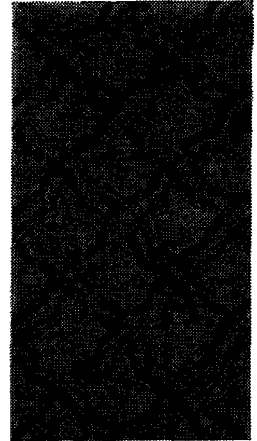
Kenar Çeşmeleri
Çerçevesi

Yan Hücre Çerçevesi

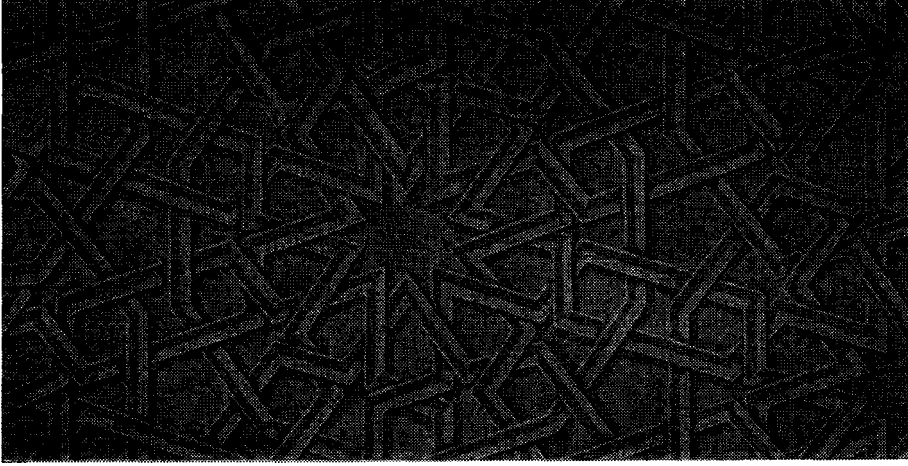

Kenar Çeşmeleri Çerçevesi

Kenar Çeşmeleri
Sütunçesi Yüzü

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ:
Cümle kapısı taş oyma, kabartma süsleri

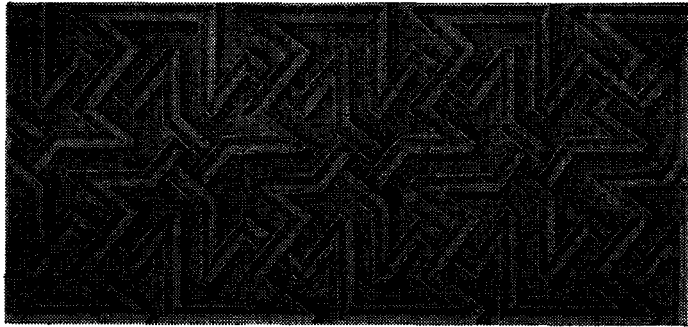
Yan Nişlerin İç Kısmı

Hanikâh Kapısı Çerçevesinden

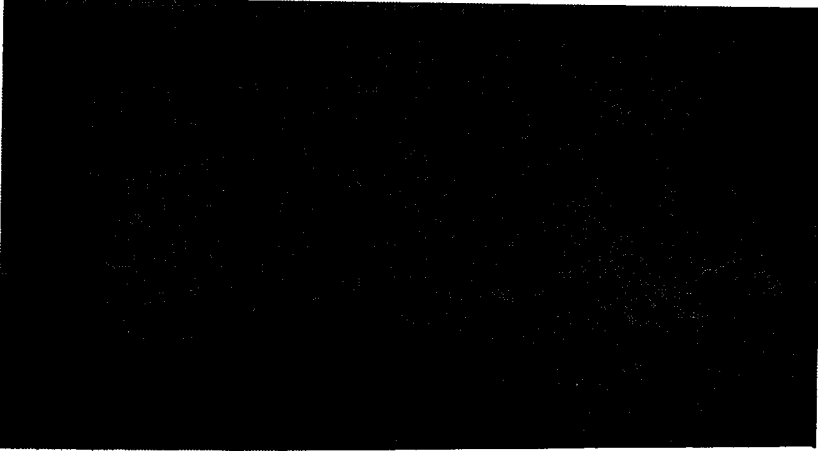

Çeşme Nişleri
Çerçevesi

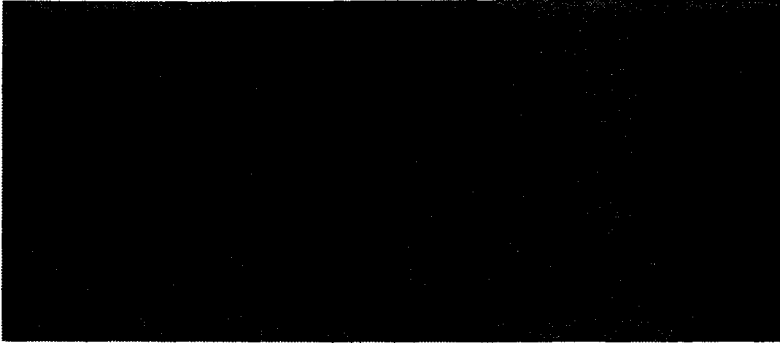

Sütunçeler Üzeri

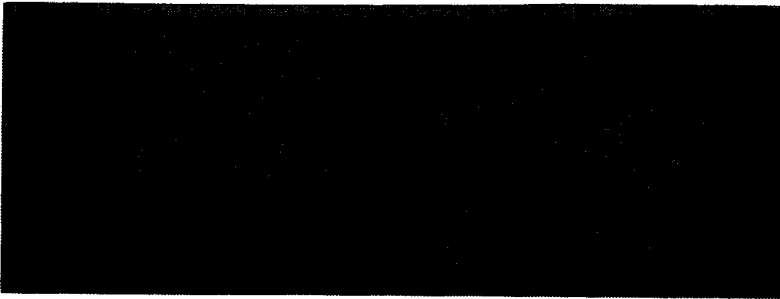
KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ :
Hanikâh kapısı taş oyma, kabartma süsleri

Sütunçe Yüzü

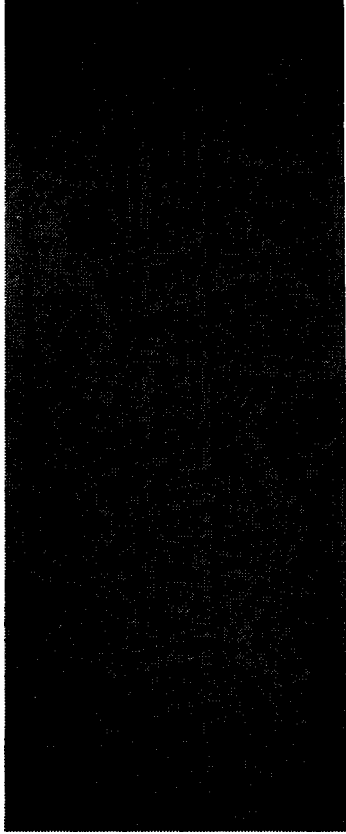
Çerçeve Yüzü

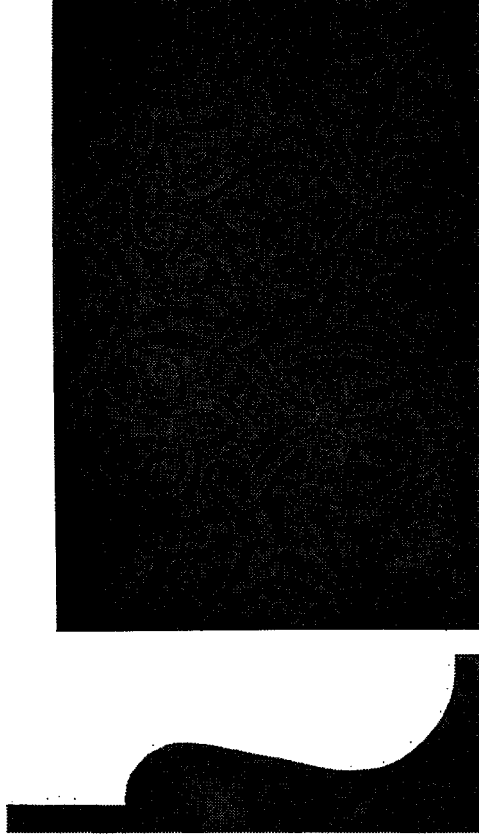
Pahlı Kısım Çerçevesi

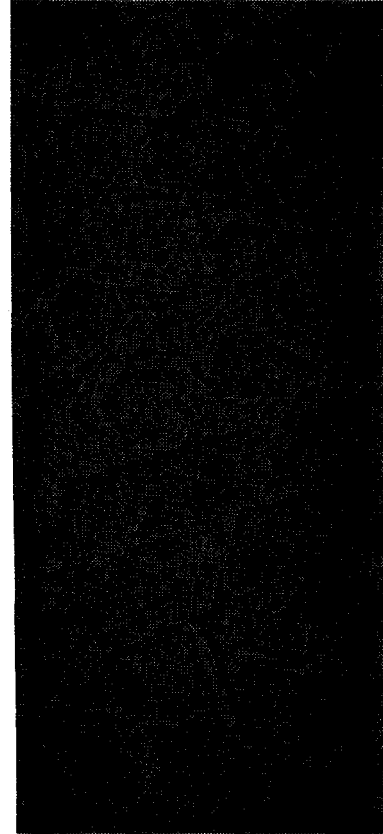
KONYA - ŞAHİBATA RÖLÖVESİ :
Hanikâh kapısı taş oymo, kabartma süsler

Hanikâh Kapısı Sütunçe Yanı

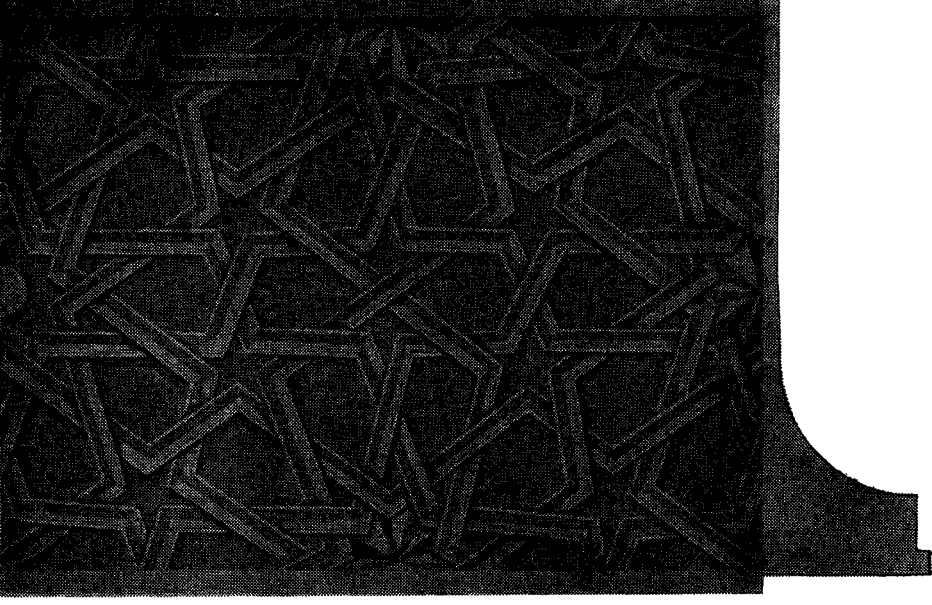
Hanikâh Kapısı Kemerü üstü

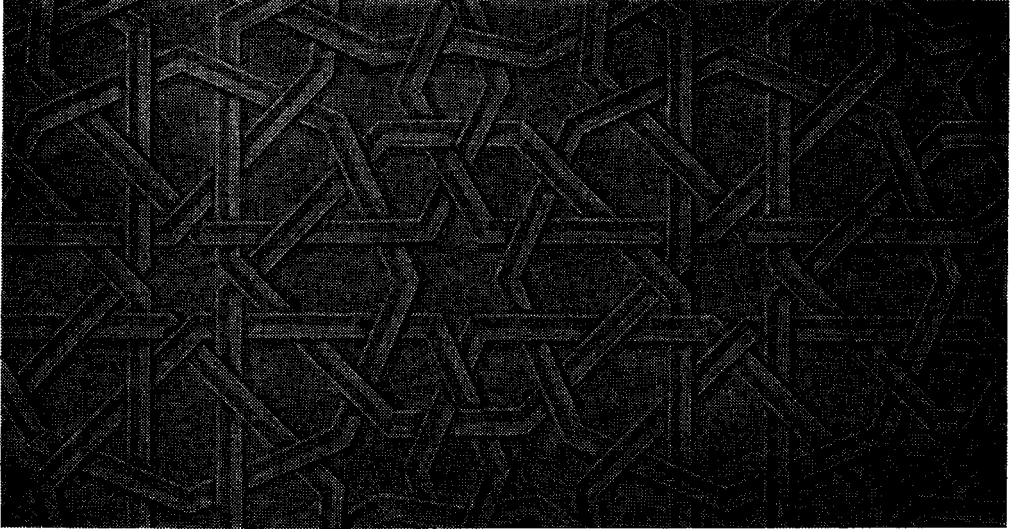
Hanikâh Kapısı Kenarı Çerçevesi

Plânş 15

KONYA - SAHİBATA RÖLÖVESİ :

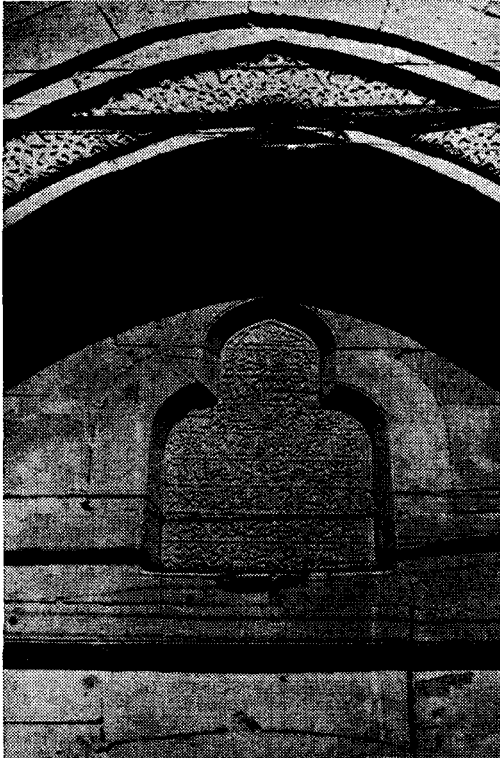
Hanikâh Kapısı Çerçevesi

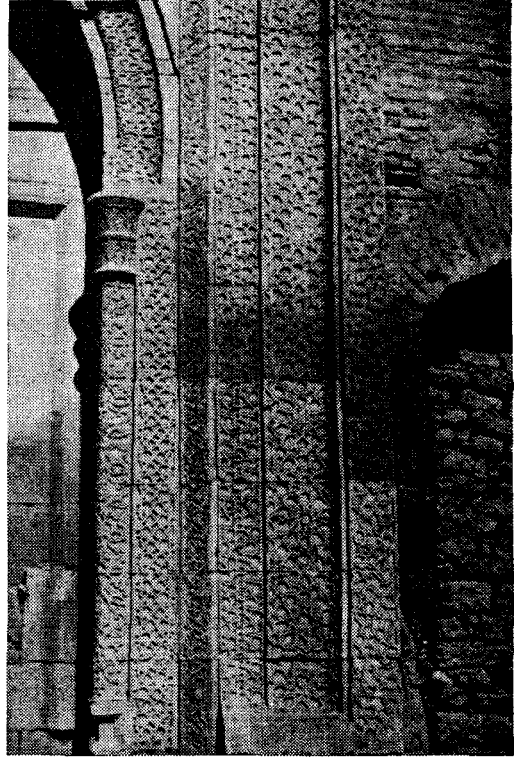
Büyük Kapı Nişleri İçi

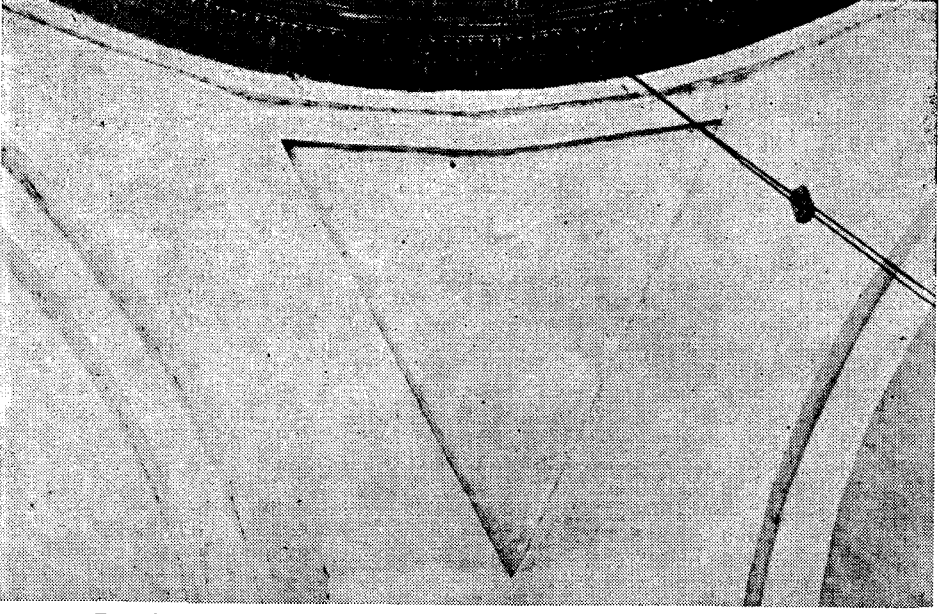
Res. 1 — Konya-Sahibata Hanikâhı cümle kapısı (portali)

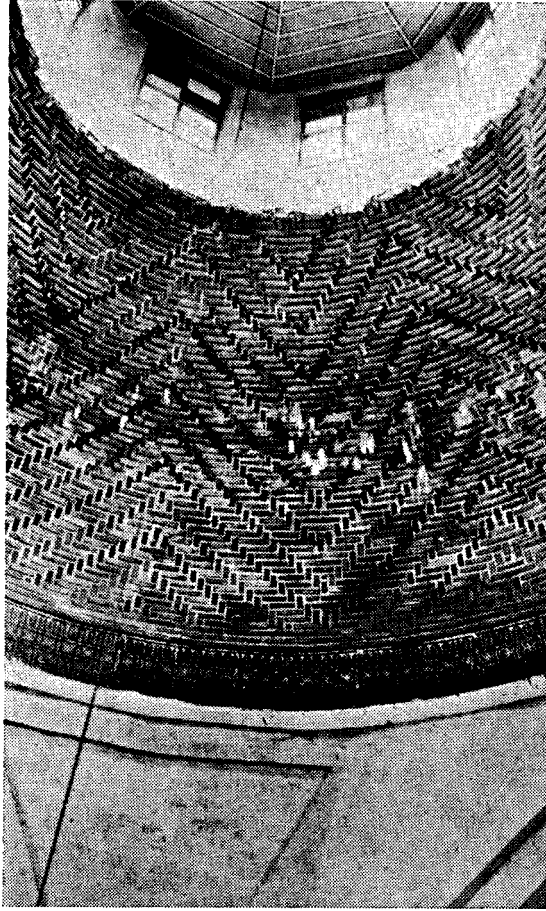
Res. 2 — Konya-Sahibata Hanikâhı cümle kapısı kitabesi.

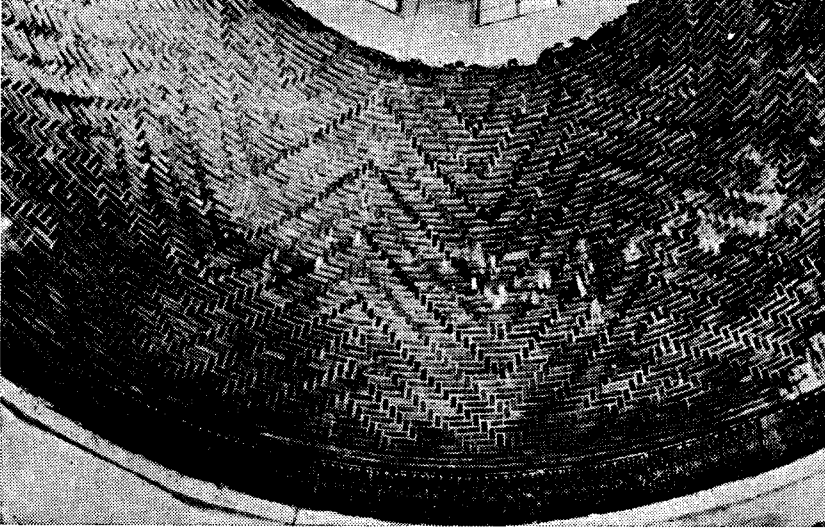
Res. 3 — Konya-Sahibata Hanikâhı portali yan sövesi detayı.

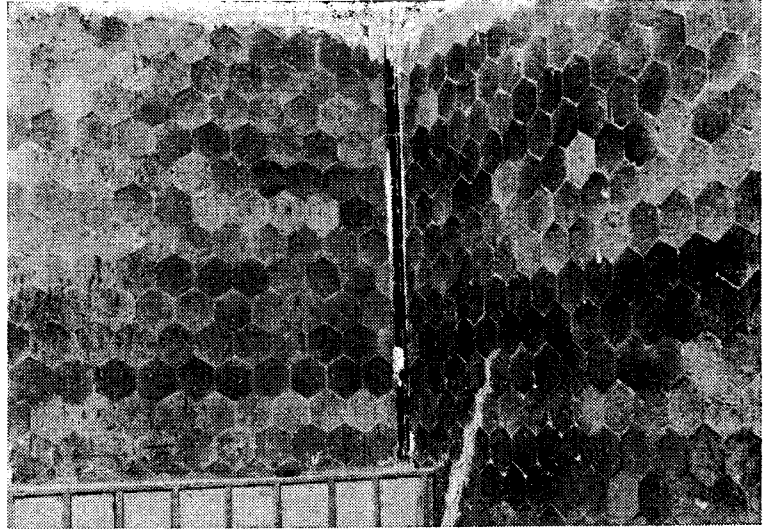
Res. 4 — Konya-Sahibata Hanikâhı ortaholün büyük kubbesi pantantifleri

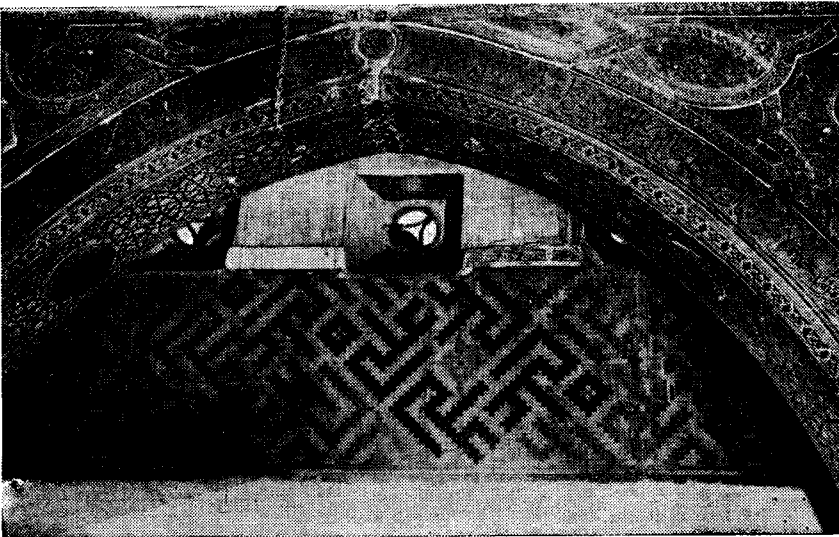
Res. 5 — Konya-Sahibata Hanikâhı Divanhanesi kubbesi.

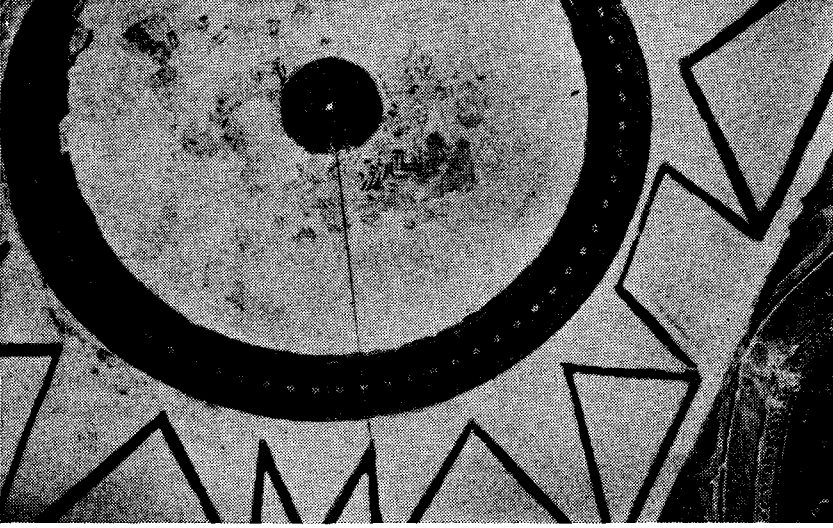
Res. 6 — Konya-Sahibata Hanikâhı orta holün büyük kubbesi.

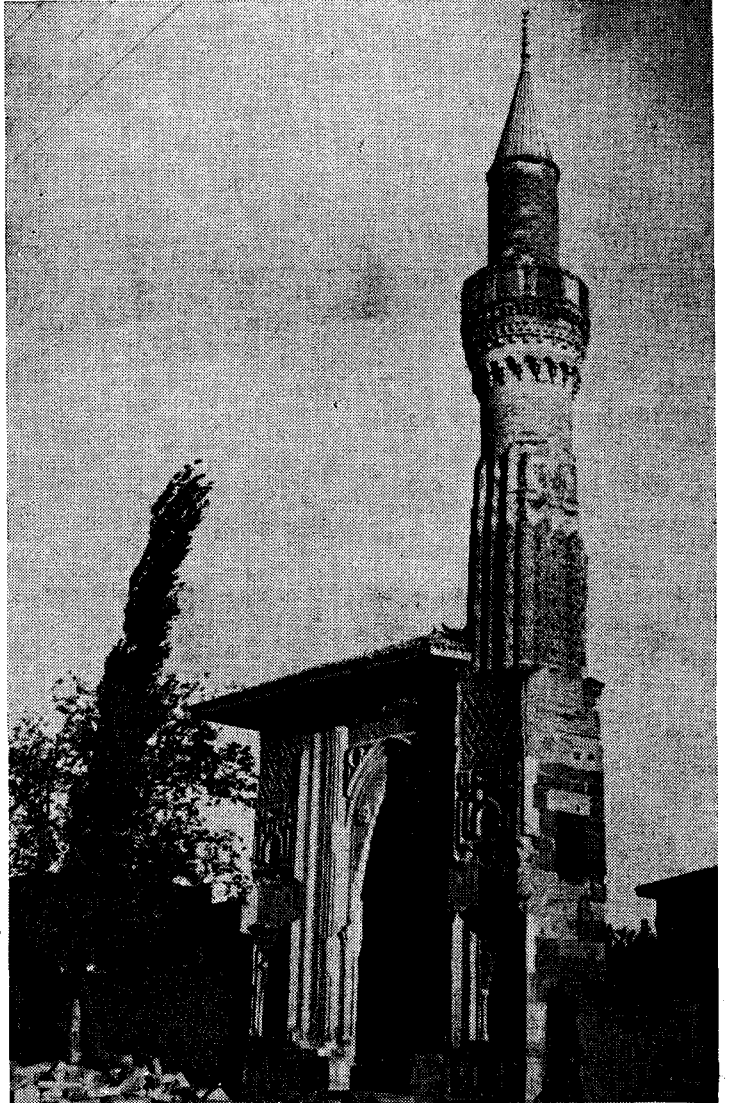
Res. 7 — Konya-Sahibata Hanikâhı eyvanlarının duvarlarının çini kaplamaları.

Res. 8 — Konya-Sahibata Türbesi eyvan kısmı.

Res. 9 — Konya-Sahibata Türbesi kubbe ve tanburları.

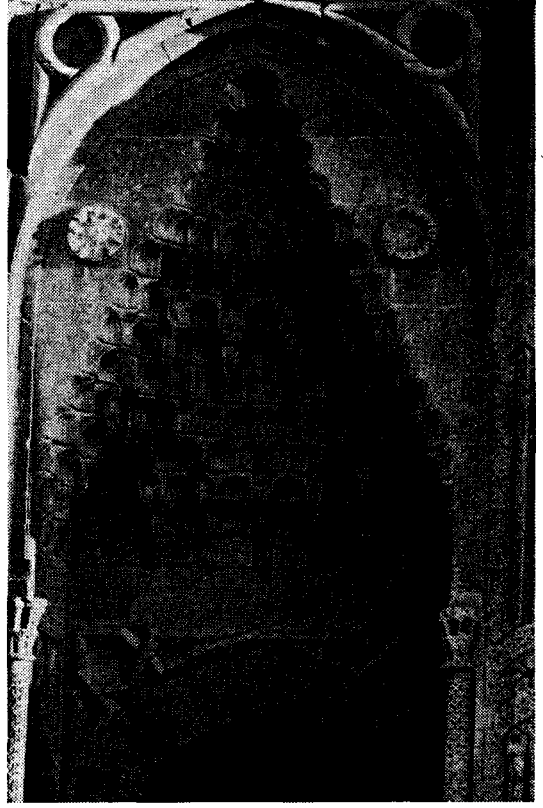

Res. 10 — Konya-Sahibata camii-
nin çifte minareli büyük portali.

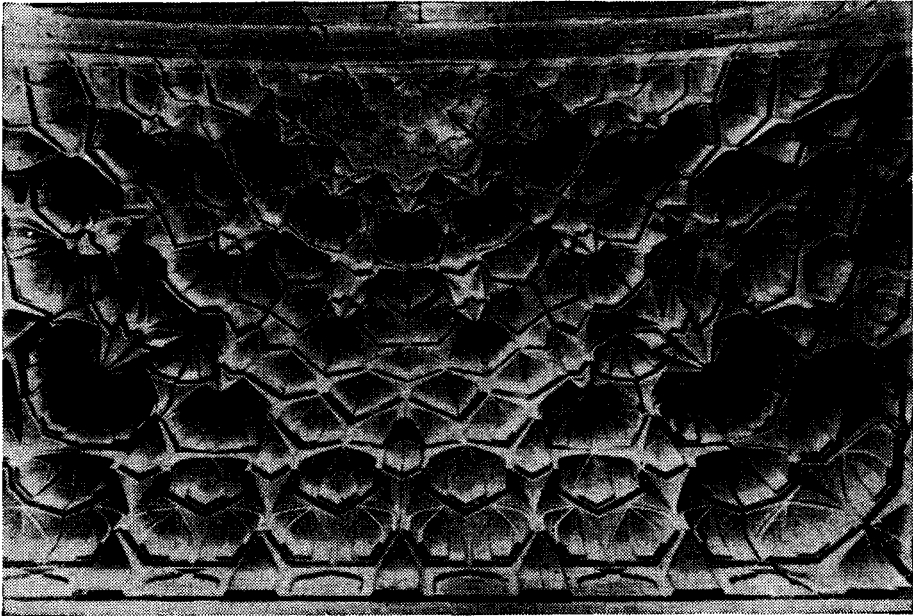

Res. 11 — Konya-Sahibata camii büyük portali dış yüzü.

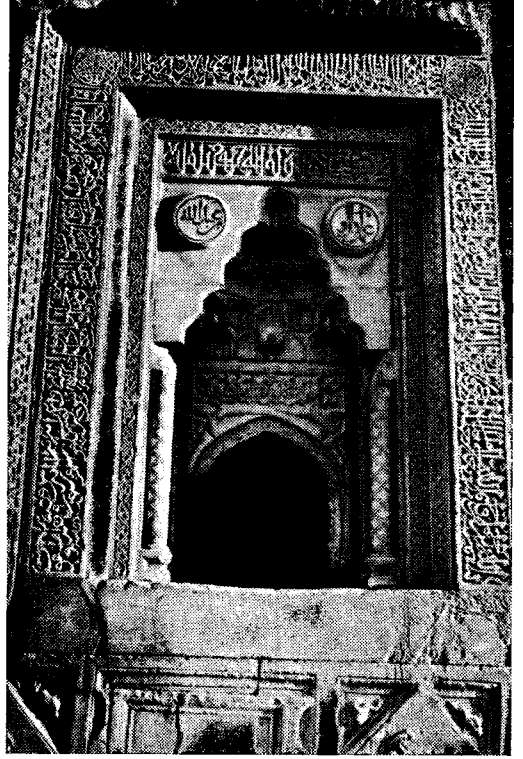
Res. 12 — Konya-Sahibata camii büyük portali girişi üstündeki mugarnaslı yarım kubbe.

Res. 13 — Konya-Sahibata camii büyük portali mugarnaslarının alttan görünüşü.

Res. 14 — Konya-Sahibata camii büyük portali detayı.

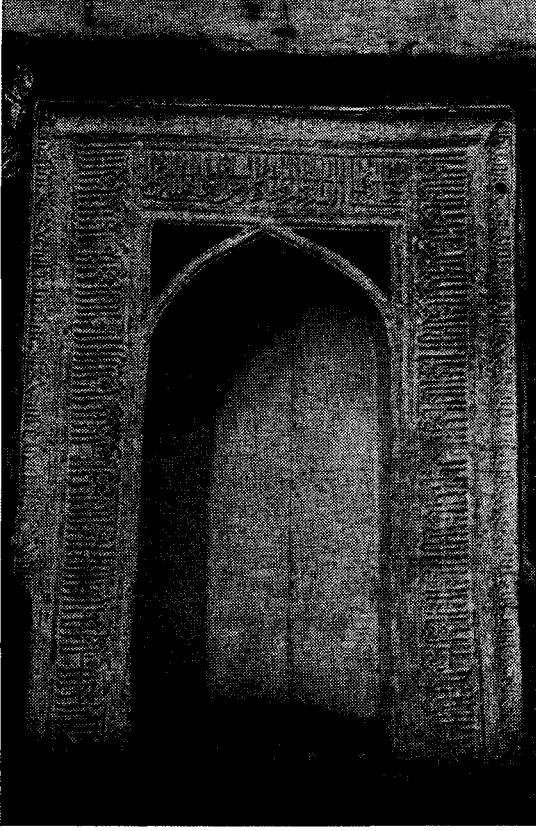

Res. 15 — Konya-Sahibata camii portali mimari kaidesindeki abdest alma çeşmesi.

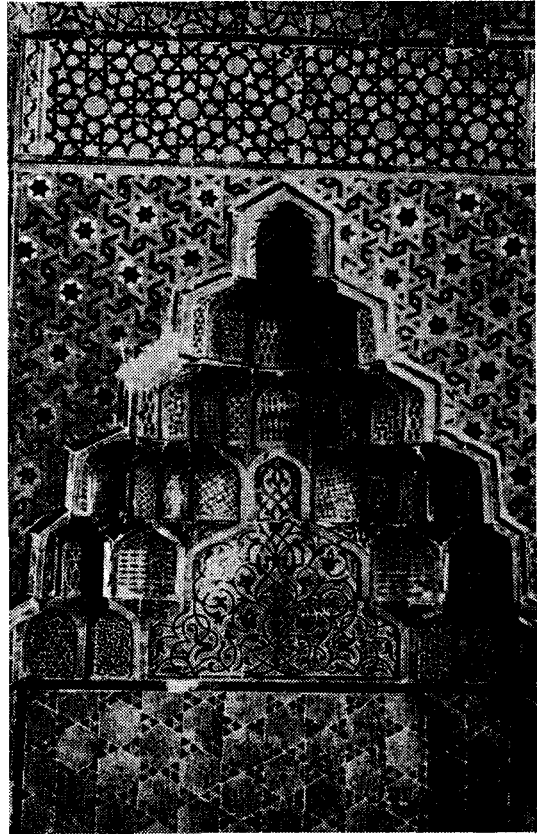

Res. 16 — Konya-Sahibata camii büyük portali girişindeki hücrelerden biri.

Res. 17 — Konya-Sahibata Hanikâhı içinde bir alçı mihrap.

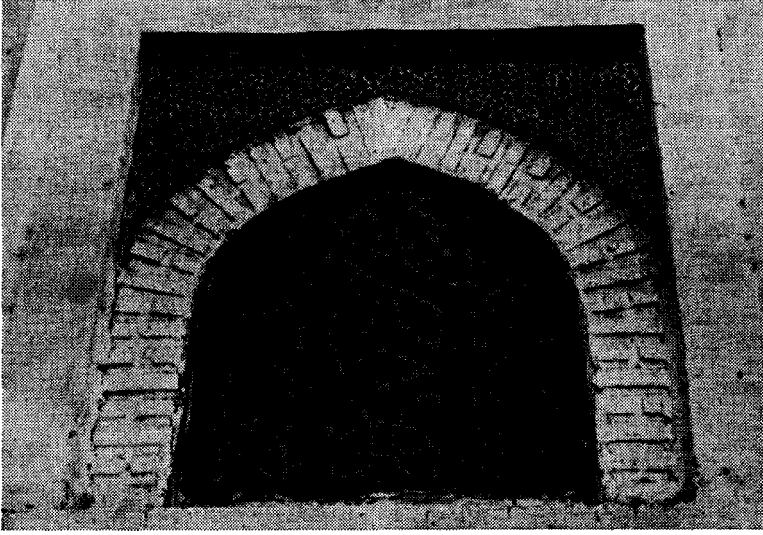
Res. 18 — Konya-Sahibata camii mihrabından mozaik çini kaplamalar.

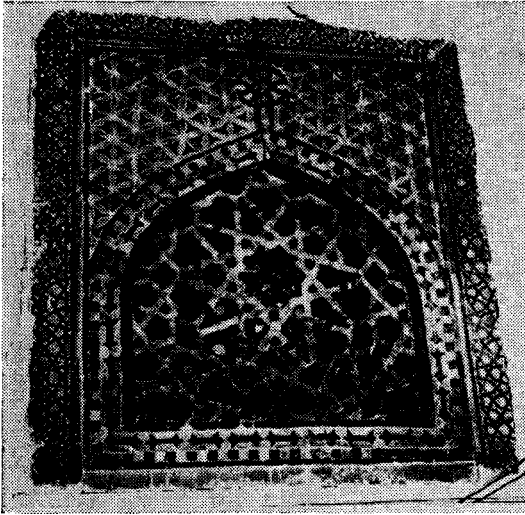
Res. 19 — Konya-Sahibata camii mozaik çini mihrabının mugarnasları (alttan görünüş).

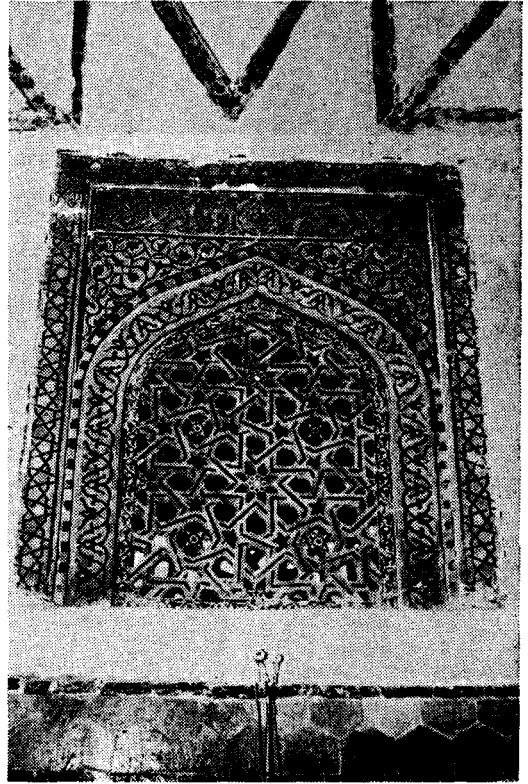
Res. 20 — Konya-Sahibata camii mihrabı mugarnaslarından bir köşenin detayı.

Res. 21 — Konya-Sahibata Hanikâhı içindeki pencereler. (Kafes kısmı sonradan ve ağaç ile yapılmıştır).

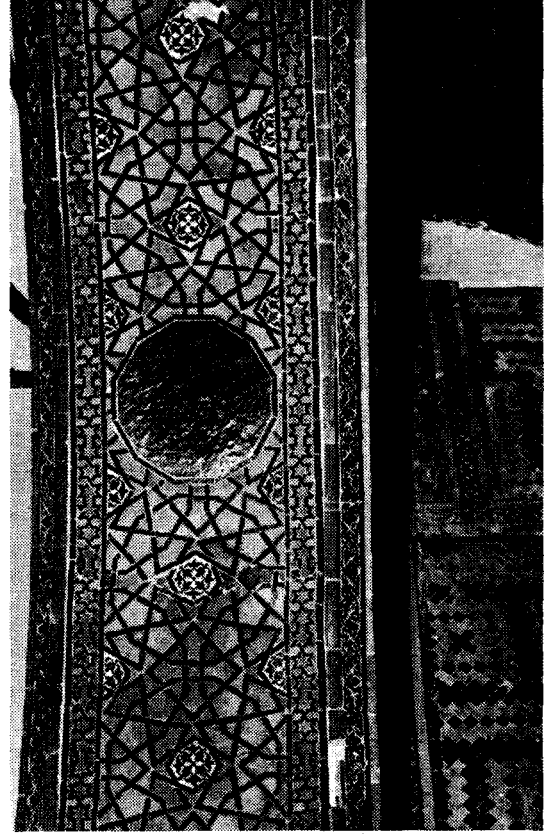
Res. 22 — Konya-Sahibata Hanikâhının çini mozaiklerden yapılmış pencereleri.

Res. 23 — Konya-Sahibata Türbesi, müşebbek penceresi mozaik çini süsler.

Res. 24 — Konya-Sahibata Türbesi geçiti ve eyvan kimeri mozaik çini kaplama süsleri.

Res. 25 — Konya-Sahibata Türbesi eyvan kimeri içi mozaik çini süsleri.

Res. 26 — Konya-Sahibata Türbesi mozaik çini kaplamalarından.

TILMEN VE KIRIŞKAL HÜYÜK KAZILARI (1970) *

Prof. Dr. U. BAHADIR ALKIM

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Bölümünün iştirakiyle Türk Tarih Kurumu adına yapılmakta olan İslâhiye Bölgesi Araştırmalarının 1970 mevsimi çalışmalarına Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı ve Handan Alkım ile Doçent Dr. Refik Duru'nun gözetimi altında Aziz Albek (Arkeolog-Foto Uzmanı), Zülfü Dicleli (Mühendis-Mimar stajiyeri), Bilge Dicleli (Mühendis-Mimar stajiyeri), A. Timonier (Arkeolog), Güngör Soysal (Arkeolog), Sabahattin Ağaldağ, Kadir Yanık ve Duygu Kayan'dan kurulu bir heyet tarafından 25 Temmuz - 26 Eylül 1970 tarihleri arasında devam edildi. Bu dönemde Tilmen ve Kırıskal Hüyüklerindeki kazılar geliştirildi.

I. Tilmen Hüyük'de: Beş kesimde çalışıldı.

1 - *Sur sisteminde*: Dış ve iç-sur sisteminin ayrıntılı açıklaması esas itibarıyla mümkün kılındı.

* 1970 dönemi Tilmen ve Kırıskal Hüyük çalışmalarımızda Kazı Kurulumuzun ilmi ve idari işleri için yardım ve büyük kolaylıklar sağlayan Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Genel Müdür Yardımcılığına, Şube Müdürlüklerine, Gaziantep Valiliğine, Millî Eğitim Müdürlüğüne, Ankara, İstanbul, Gaziantep, Hatay ve Adana Arkeoloji Müzesi Müdürlüklerine, İslâhiye Kaymakamlığına, İlköğretim Müdürlüğüne, Belediye Başkanlığına, Malmüdürlüğüne, Orman Bölge Şefliğine, Yeliburun ve Kırıskal köylerinin Muhtarlıklarına ve Yeliburun köyü İlkokulu Başöğretmenliğine derin teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir borç saymaktayız.

a) Dış-sur: Hüyüğün topografik şekline uygun bir surette seyreden dış-surun çevresi 820 m. kadardır. Alt kısmı dışta ve içte düzenli bir biçimde kesilmiş dikdörtgen prizması şeklinde bazalt taşlarından olup itinalı bir duvar işçiliği göstermektedir; üst-yapı ise kerpiçtedir. Sur, yer yer sandık-duvar ve kazamatlı yapı (res. 1) tekniğindedir (Dıştan dışa kalınlığı 8 m., duvar kalınlığı 1.25 m.). Sur belirli bir uzunlukta (yaklaşık olarak 40-50 m.) kısım kısım, başka bir deyimle blok blok inşa edilmiştir, bloklar birbirine dayanmakta olup kaynaştırılmamıştır. Dış-surun en az iki evre geçirdiği anlaşılmaktadır: Biri M.ö. XVIII.-XVII. yüzyıl, öteki M.ö. II. bin yılının ikinci yarısı. Dış-sur, dışa taşkın testerevari çıkıntılar yaparak kırılmayı sağlamakta ve Tilmen Hüyüğü kesik hatlarla çevirmektedir. Dış-surda üç giriş meydana çıkarıldı: K-1, K-2 ve K-3.

Doğu Girişi (= K-1): Doğu etektedir (res. 2). Dikdörtgen planlı olup anıtsal yapıdadır (boyutu: 9.75 × 8.5 m.). İki evre geçirmiştir. Yeni evrede, eski duvarların yer yer kullanıldığı farkedilmektedir. Her iki evrede de çok tahrip görmüştür. Alt-yapı taştan, üst yapı ise kerpiçtedir. İnşa tekniği Tell Açana'nın VII. kat mimarisine benzemekle beraber tek kapı-ı avlusuna sahip oluşu Anadolu geleneğini sezdirmektedir (res. 3-4). 2 m. ye yaklaşan bir kalınlıkta olan dış-sur K-1'in sağ ve sol kulelerine dayanmaktadır. K-1'in kuzey bitişiğinde bir yönü dış-sura dayalı bir bina kalıntısı (= F-Binası) açığa çıkarılmıştır (res. 5). F-Binasının da iki mimarlık evresi geçirdiği tesbit

edilmiştir. *K-1* ve *F-Binası* kesimlerinde rastlanan çeşitli ufak buluntular ve keramik kalıntıları bu yapıtların hem M.ö. II. binyılının ilk yarısında hem de ikinci yarısında kullanılmış olduklarına tanıklık etmektedir.

Dışa taşkın girişi (= K-6): 1959 döneminde aydınlatılmış olan bu girişi (bk. *Belleten* XXVII [1962], s. 450-452 ve Plan 1 — III ve res. 8, 9, 13) *K-1* ile bağlantısını sağlayan kuzey ve güney duvarları iki giriş arasında bir geçit-suru teşkil etmektedirler ve daha sonraki çağlarda Filistin'de örneklerine rastlandığı gibi (örneğin Megiddo'da ve Lachish'de) ilginç bir plan göstermektedir. *K-6*, geç evreye aittir.

Kuzey dış-girişi (= K-2): Dikdörtgen planlı olup boyutu 5.75×8.5 m.'dir; dış-surun içinde organik bir konstrüksiyon halinde yer almaktadır (res. 6-7); yine tek kapı-ıç avlusu vardır. Kapı kenarları ve köşeler çok muntazam kesilmiş dikdörtgen prizması biçiminde bazalt taşları ile örülmüştür, dıştaki kapının kesme taşları bindirme tekniğinde yüklenmektedir, üçgen biçiminde olan kapı-üstü kilit taşı yere düşük vaziyette bulundu. Kapı-ıç zemini ufak taşlarla döşeli olup altından bir su kanalı geçmektedir.

Batı girişi (= K-3): Aşağı şehirdedir, yine dikdörtgen planlı ve, tek kapı-ıç avluludur (boyutu: 4.75×5 m.). Güney ve batı yönü çok tahrip görmüştür. Bu girişin iç kapısı kendisini 1.5 m. ye ulaşan bir yüksekliğe kadar koruyabilmiştir. Dış-surun içinde organik bir yapıdadır. Kapı-ıç avlusunun güney yönünde üstteki kuleye çıkan bir merdivenin dört taş basamak kalıntısı (res. 8) meydana çıkarıldı (genişlik: 1.10 m., basamak yüksekliği: ortalama 25 cm.).

b) İç-sur:

Tilmen'in iç-kalesini (sitedelini) çevirmektedir. Bir özelliği de, Hüyüğün topografik durumu icabı bir açı ile kırılarak kıvrılması gereken yerlerine büyük

bastiyonların yerleştirilmiş olmasıdır. İç-surun, sitadeli kuşatması yer yer 1-3 m. çıkıntı yapıp kırılan testere biçimindedir. Testere dişleri arasındaki açıklıklar se ortalama olarak 20-30 m. arasında değişir. İç-sur tıpkı dış-sur gibi sandık-davar tekniğinde olup birbirine yaslanan bloklar halinde inşa edilmiştir; sandık-duvarların teşkil ettikleri hücrelerde ufak buluntulara ve bir kaçında da kapıya rastlanması bunların mekân olarak da hizmet gördüğüne işaret teşkil eder.

İç-surun doğu kesiminde bir giriş meydana çıkarıldı (= *K-5*).

Doğu iç-girişi (=K-5 : K-1'in 42 m. kadar kuzey-doğusundadır. Tilmen Hüyük bu kesimde 20 m. lik bir uzunluk içinde 8 m. lik bir yükselişe sahiptir. Tilmen Hüyük mimarları bu kot farkını önce 17 basamaklı bir merdivenle (res. 9-10), sonra da rampa ile çözmüşlerdir. Merdiven inşası doğu-batı doğrultusunda olup sağda ve solda kademevari konstrüksiyona sahip ikişer kule arasındadır. Rampaya gelince: merdivenlerin son basamağından itibaren önce doğu-batı istikametinde, sonra da bir dik açı ile güneye kıvrılarak kuzey-güney istikametinde seyrederek Hüyüğün tepesine yakın bir yere ulaşmaktadır. *K-5* çok tahrip görmüştür. En az iki mimarlık evresi geçirdiği anlaşılmaktadır. 1970 döneminde açılan durumu ikinci (daha yeni) mimarlık evresini temsil etmektedir. Eski evrede soldaki (güney) dışa taşkın kulesinin doğuya açılan kapısı yeni evrede bir duvarla kapatılmıştır. Yeni evrede esas itibarıyla eski evrenin kalıntılarında faydalanılmış olduğundan, eski evreyi ayrıntıları ile aydınlatılabilmek için yeni evrenin muhtelif kesimlerini yıkıp ortadan kaldırmak gerekmektedir. Böylece, *K-5*'in aracılığı ile Tilmen Hüyüğün iç-kalesine ulaşılmaktadır.

2 - *E-Alanında (E-Binası)*: 1963'de açılmasına başlanan ve 1969'da da kazısına devam edilen bu anıtsal yapının mimarlık ayrıntıları ile ilgili çalışmalar geliştirildi ve eski ve yeni evrelerinin

planının açıklanmasına uğraşıldı. Her iki evresi de şiddetli bir yangın geçiren E-Binasının ikinci (üstte, daha yeni) evresinin planı *Bit-Hilani*'ye benzemektedir; Sarayın yeni evresinde de (IIB) kullanılan girişinin doğu duvarına dayanan müstakil bir yapıdır. Birinci (altta, daha eski) evresine gelince: bunun Sarayın eski evresi ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın eski evresinde (ykl. ol. M. ö. XVIII. yüzyıl) girişin kapı-içi hücrenin batı duvarında bir kapı vardır ki, bu kapı Sarayın ikinci evresinde bir duvarla kapatılmıştır. İşte, E-Binası eski (birinci) evresinde Saray ile bu kapı-içi hücrendeki kapı (krş. *Orientalia N.S. XXXII* [1963], Lev. II, res. 4) vasıtasıyla bağlantılı olabilir, bu takdirde E-Binasının doğu duvarında da bir kapının olması gerekmektedir. Şimdiki durumu ile eski evrenin planının *Bit-Hilani* tarzında olmadığı düşünülebilir. E-Binasının 1 ve 2 No. lu odalarında geçen yıl başlanan sondaj çukurları genişletilip derinleştirildi. Eski evrenin altında da bir yangın tabasına rastlandı ve Eski Bronz III keramik parçaları bu yangın katının içinde ve altında bulundu. Böylece, E-Binasının ilk evresinin Eski Bronz III molozu üzerine inşa edilmiş olduğu anlaşıldı.

3 - *Aşağı Şehirde*: Aşağı Şehrini tabii bir yükseklik halinde bir dil gibi batıya uzanan orta kesiminde üç deneme çukuru açıldı (G-, H- ve I-Sondajları). Bâkir kayaya söz konusu kesimde 0.60 m. ile 2.30 m. arasında rastlanılmaktadır. Meydana çıkan küçük buluntulara ve keramik türüne göre Aşağı Şehrin Orta ve Geç Bronz çağlarında iskân gördüğü söylenebilir. Eski Bronz çağına ait tek tük buluntular da toprak üstünde meydana çıkmışsa da bunların yukarıdaki Hüyükten aşağı sürüklenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Böylece, Tilmen'in Aşağı Şehrinin M.ö. II. binyılı başlarından itibaren yerleşme gördüğü, daha eski iskânların ise asıl Hüyükte olduğu tesbit edilmiş oldu.

4 - *Derin çukurda* (= *D-Sondajı*): 1969 döneminde bu çukurda IVd evresinin başına kadar inilmişti. Bu dönemde IVd evresi tamamen açıldı ve Tilmen Hüyüğün tepesine nazaran 19.50 m. derinlikte ana kayaya ulaşıldı (res. 11). *IVd*'de Obeid benzeri mahallî boyalı keramik parçaları ve kaba mutfak kaplarına ait kalıntılar bulundu. Böylece, Tilmen'in en eski yerleşmesinin Geç Kalkolitik çağ olduğu ve bunun dört evre (*IVa - IVd*) gösterdiği anlaşıldı.

5 - *Tilmen Hüyüğün kuş uçuşu 600 m. kuzey-doğusundaki tepe düzlüğünde*: Bu dorukta, I. Dünya Savaşından başlayarak bundan yirmi beş yıl öncesine kadar köylülerin muhtelif mezarlar bulduklarına dair aldığımız haberlerin niteliğini açıklayabilmek amacıyla ufak çapta bir araştırma yapıldı. 300 × 500 m. büyüklüğünde olan bu dorukta bazalt sivrintileri arasında ince bir toprak tabakası vardır ve bâkir kaya yüzeye pek yakındır. Yapılan sondajlarda, hepsi soyulmuş ve tahrip edilmiş bir kaç sandık-mezar (res. 12-13) meydana çıkarıldı (ortalama uzunluk 1.04 m., gen. 0.74 m., derinlik 0.70 m.). Daha önce soyuldukları için içlerinden maalesef hiçbir buluntu çıkmadı. Tilmen Hüyüğün Kalkolitik ve Eski Bronz Çağı gömüleri yerleşme içinde yer aldığı için, bu doruktaki nekropolün M.ö. II. ve I. binyıllarına ait olması çok muhtemeldir; bazılarının Roma Çağına ait olmaları da akla gelebilir; nitekim Tilmen'de iki evreli Roma iskânına rastlanmıştı (krş. *Bellekten XXVI* [1962], s. 457).

II. *Kırıskal Hüyüğünde*: Gedikli'nin 5 km. kadar kuzey-doğusunda bulunan Kırıskal köyü içindeki Hüyüğün doğu yamacında 1966'da megalitik görünüşlü bir yeraltı yapısının ilk istikşafı yapılmış, 1967'de de kazısına geçilmiş ve motorpompla çalışıldığı halde altta kaynıyan ovanın yeraltı suyu içinde bu inşanın bitim mekânı açıklanamamıştı. 1970 döneminde bu yeraltı yapısı aydınlatılabildi; (res. 14) şöyle ki: İlk bakışta dromos'lu

bir mezar intibasını uyandıran bu yapıt Hüyük yamacından başlayarak Hüyüğün eteğine doğru meyilli bir inişle önce doğu sonra da kuzey-doğu doğrultusunda devam etmekte ve toplamı 29 m. olan bir ilerlemeyi müteakip kayaya işlenmiş üç basamağa ulaşmaktadır (res. 15). Genişliği altta 1.10 m., üstte 0.70 m., yüksekliği ise 1.80 m. dir. İki yanı oldukça ininalı bir surette moloz duvar tekniği ile örülmüş, üstü ise yan yana konulmuş megalitik görünümlü monolitlerle kapatılmıştır. Zemini başlangıçta bastırılmış topraktan, derine doğru inildikçe tabii kayanın düzleştirilmesi sureti ile teşkil edilmiştir. Bu ilginç yapıt, yine tabii kayaya oyulmuş ufacak bir hücre ile nihayet bulmaktadır, hücreciğin altından su kaynamakta olup içi, ikinci basamak hizasına kadar su ile doludur. Girişi ile bitiş hücreciğindeki su düzeyi arasında 6.30 m. kadar bir kot farkı olan bu yeraltı inşasının içinden her hangi bir buluntu, kemik veya karakteristik keramik parçaları çıkmamıştır. Bu itibarla bu ilginç

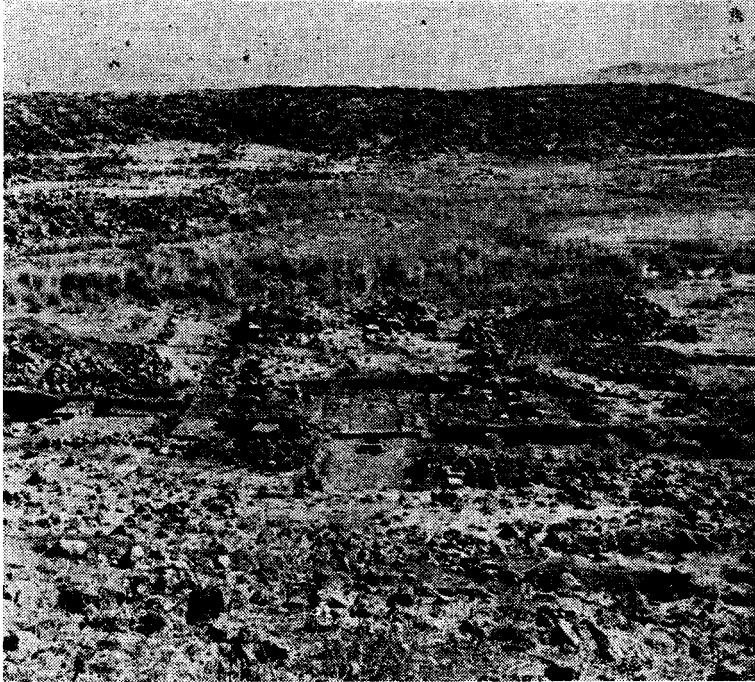
inşanın dromos'lu bir mezar olmaktan ziyade yeraltı kültü ile ilgili kutsal bir yapıt olduğunu çok muhtemel görmekteyiz. Bu ise din tarihi bakımından çok önemli sonuçlar çıkartacak niteliktedir. Kırışkal'ın bu yapıtı, Gedikli nekropolünün güney kesiminde 1965'de meydana çıkarılan ve o zamanlar dromoslu mezar olarak tanımlanan (bk. *Türk Arkeoloji Dergisi* XIV, 1-2 [1965], Ankara 1967, s. 81-82 ve res. 2-4) yeraltı yapısının (= M-4) ve Malatya'da 1966/67'de kazılan yeraltı konstrüksiyonununun (krş. *Türk Arkeoloji Dergisi* XV, 2 [1966], Ankara 1968, s. 82 ve res. 4-6) açıklanmasını da, zannımızca, sağlayacaktır. Gerek Gedikli'deki M-4 ve gerek Malatya'daki yeraltı inşası Kırışkal'dakine teknik bakımdan benzemektedir.

Böylece, 1970 dönemi Tilmen Hüyük ve Kırışkal kazıları İslâhiye bölgesine olduğu kadar Eski Önasya arkeolojisine ve mimarlığına katkılarda bulunarak çeşitli sorunların aydınlatılmasına yardımcı olmuştur.

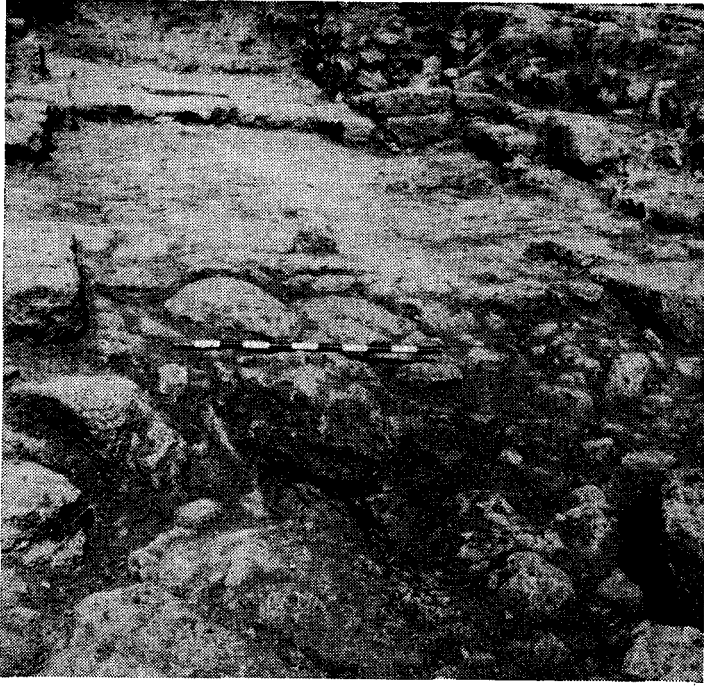

Res. 1 — Tilmen Hüyük : Aşağı Şehrin kuzey kesimindeki sandık-duvar tekniğinde inşa edilen dışsurdan bir görünüş.

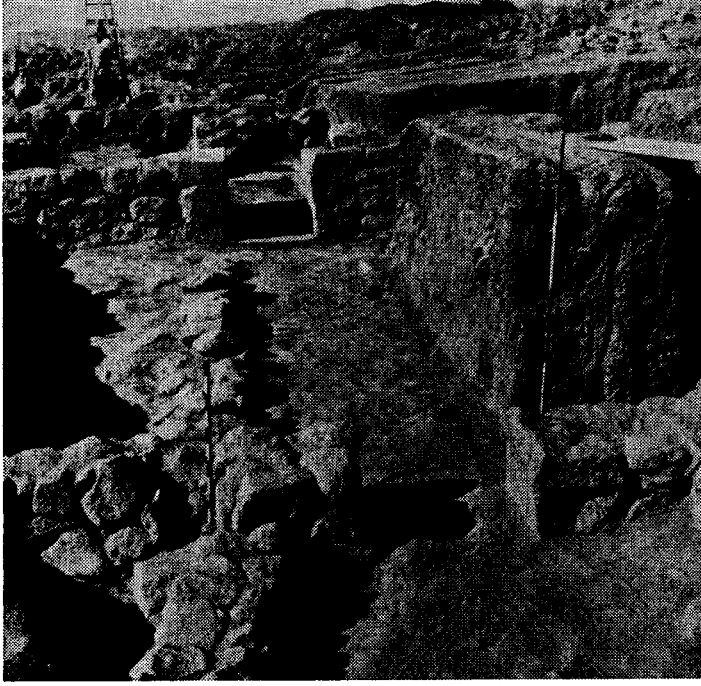
Res. 2 — Tilmen Hüyük : Dış-surun doğu kesiminde meydana çıkarılan giriş binası (K-1) ve dışa taşkın giriş (K-6). Batı yönden genel görünüş.

Res. 3 — Tilmen Hüyük: Doğu giriş binasının (K-1) tek üniteli kapı-içi alanının doğudan görünüşü.

Res. 4 — Tilmen Hüyük: Doğu dış-giriş binasının (K-1) tek üniteli kapı-içi alanının batıdan görünüşü. Ön plânda: delikli kanal taşı, arka plânda da kapı mihverî yatakları *in situ* olarak bulunmuştur.

Res. 5 — Tilmen Hüyük: Doğu dış-girişin (K-1) kuzeyine bitişik olarak inşa edilen F-Binasının mekânları.

Res. 6 — Tilmen Hüyük: Kuzey dış-girişin (K-2) tek üniteli kapı-içi alanı, iç-kapısı ve her iki yanda organik olarak birleşen dış-sur. Kuzeyden bakış.

Res. 7 — Tilmen Hüyük: Kuzey dış-girişin (K-2) iç-kapısının batı yönü.

Res. 8 — Tilmen Hüyük: Batı dış-girişinin (K-3) tek üniteli kapı-içi alanı, iç-kapısı, kuleye çıkan merdivenin kalıntıları ve kanal taşları. Kuzey-doğudan bakış.

Res. 9 — Tilmen Hüyük: Doğu iç-surdaki merdivenli girişin (K-5) doğudan görünüşü.

Res. 10 — Tilmen Hüyük: Doğu iç-surdaki merdivenli girişten (K-5) bir detay. İç-sur, sağ ve soldaki kulelerle organik bir şekilde bağlantılıdır.

Res. 11 — Tilmen Hüyük: Derin çukurdaki (D-Sondajı) çalışmalar.

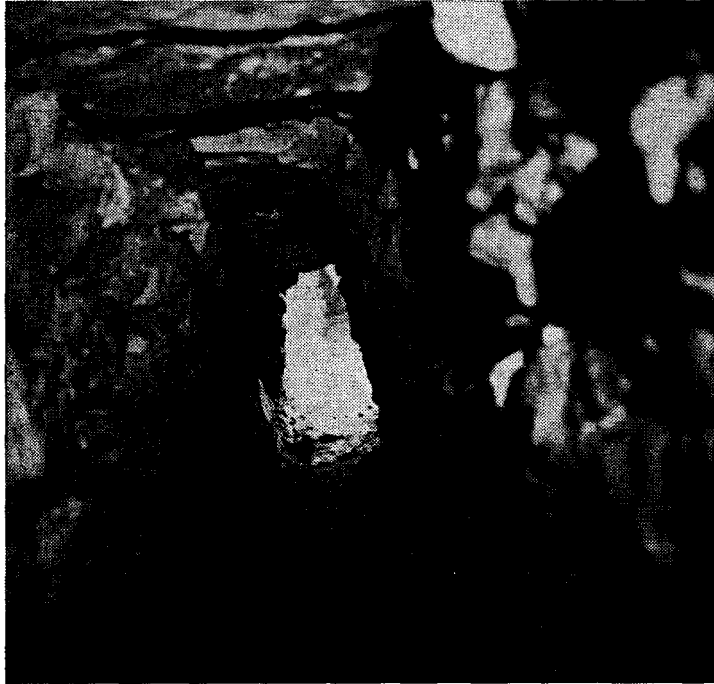

Res. 12 — Tilmen Hüyük yakınındaki tepe düzlüğünde bulunan sist-mezarlardan biri. Üstü düzensiz taşlarla örtülüdür.

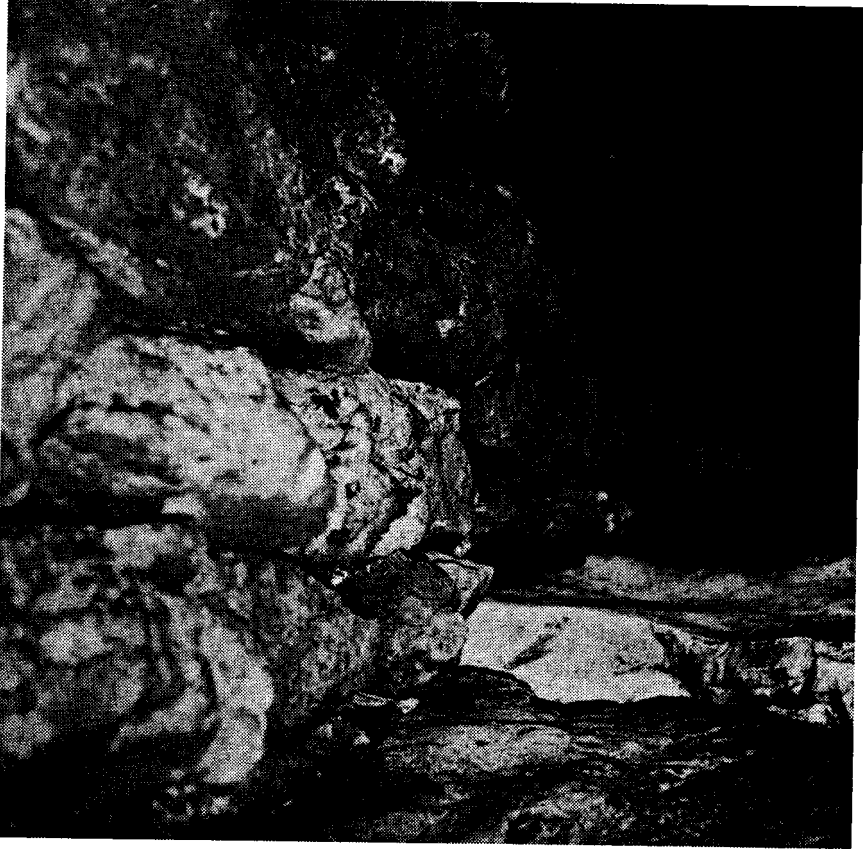

Res. 13 — Tilmen Hüyük yakınındaki dorukta evvelce açılıp soyulmuş ve tahrip edilmiş sist-mezarlardan biri.

Res. 14 — Kırışkal Hüyük: Yeraltı kültü ile ilgili megalit görünüşteki yapının iç kesiminden dışa doğru bir bakış.

Res. 15 — Kırıskal Hüyük: Yeraltı kültü ile ilgili yapıtın suya inen bitim kesimi.

1970 KREMNA KAZISI RAPORU

Prof. Dr. JALE İNAN

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Kremna'da 1970'te yapılan ilk kazı 13 gün (15-27 Ekim 1970) sürmüştür. Başkanlığım altında kazıya Mimar Arkeolog Ülkü İzmirli ile Burdur Müzesi Asistanlarından Arkeolog Mehmet Yılmaz ve Arkeolog Kayhan Dörtlük katılmışlardır. Kazı heyetine dahil Epigraf Prof. G. E. Bean ve Fotoğraf Uzmanı Arkeolog Aziz Albek vakit darlığı dolayısıyla çalışmalarımıza katılamamışlardır. Yazıtlar tarafımdan tutulan not ve çekilen fotoğraflar ve Asistan Kayhan Dörtlük tarafından yapılan estampajlar yardımıyla Prof. G. E. Bean tarafından incelenmiştir.

Çalışmalarımız Lanckoronski'nin planında (Lev. IV) Q harfi ile gösterilen yapı üzerine teksif edilmiştir. Amacımızı şöyle özetleyebiliriz :

1. Uzun zamandan beri antika soygunculuğuna maruz kalmış harabeye Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından el konmasını sağlamak.

2. Köylüler tarafından kaçak kazı yapılarak Q yapısında meydana çıkarılan ve sonradan Burdur Müzesine satılan 9 heykele ilişkin eksik parçaları bulmak.

3. Pek az kısmı ayakta kalmış Q yapısının toprak altındaki kısımlarını meydana çıkararak mimarlık araştırmalarını sağlayan plan ve kesitlerini elde etmek ve yapının mahiyetini açıklayabilmek.

Ulaşılması zor bu harabede her bakımdan çalışmamız çetin şartlar altında ve sıkıntılı olmuştur. Burdur Müzesi

Müdürü Sayın Nuri Balköse'nin yardım ve ilgisini, Arkeolog Mimar Ülkü İzmirli-gil'in kazı sonuçlarını plan üzerine geçirebilmek için yoğun çalışmalarını, Asistan arkadaşların kısa zaman içinde yukarıda belirttiğim amaçlarımıza ulaşabilmemiz için büyük gayretle çalışmalarını ve özellikle bize Kremna'da çalışma olanağını sağlamış olan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünü şükran duygularıyla anmak isterim. Ülkü İzmirli-gil'in İstanbul'da plan ve kesit çizimlerini yaptığı sırada kritik ve tavsiyeleri ile bu çalışmalarını desteklemiş olan İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Kürsüsü Profesörlerinden sayın Prof. Dr. R. Naumann'a teşekkürü bir borç bilirim.

KERMNA'NIN YERİ

Antik Pisidia bölgesinin kentlerinden biri olan Kremna¹, Burdur ili Bucak ilçesine dahil Çamlık köyünün yakınıdadır. Burdurun 60 Km. güneydoğusunda Toroslar üzerindeki köy Bucağa 15 Km. mesafededir. Bugün köye Bucaktan ancak ciple yarım saatte ulaşılabilir. Köyün aşağı mahallesinin 1969'da bir heyelân sonucu göçmesi üzerine Kremna akropolünün batısında Hacıbağda kurulan yeni mahallesi harabeye en yakın mevkidedir.

¹ K. Lanckoronski, G. Niemann ve E. Petersen, Städte Pamphyliens und Pisidiens II (1892) 161 vdd.; W. Ruge, RE XI, 1708.

KENTİN TARİHÇESİ

Kentin antik ismi *Κρημνα* eski Yunancada uçurum anlamına gelir ki, daha sonra inceleyeceğimiz topografik durumuna uygundur. Strabon (XII 570) Artemidorus'a dayanarak Kremna'nın Pisidia'da olduğunu bildirir. Lykia ile Pamphylia birleştiğinde Pisidia'nın Komama, Olbasa ve Kremna kolonilerini kapsıyan bölümü ya hemen ya da sonradan tedrici buraya ithal edilmiştir². Gene Strabon'un (XII 569) bildirdiğine göre Amyntas, Pisidia'nın diğer kentleri ile birlikte Kremna'yı ilk kez ele geçirmiştir. Brutus ve Cassius'un Galatía yardımcı ordusu kumandanı Amyntas, Antonius'un tarafına geçince Galatia ve Pisidia'nın kralı olmuştur³. Oktavian, Aktium savaşından önce kendi tarafına geçtiğinden, Amyntas'ı ölünceye dek (M.ö. 25) krallığında bırakmış ve sonra Kremna'yı (Mon. Ancy. 28; Strabon XII 569) bir Roma kolonisi haline (Colonia Iulia Augusta (Felix) Cremna, CIL III. 6873) getirmiştir. Şüphesiz Romalılar ulaşılması zor bu müstahkem kenti, kontrol altında bulundurmak amacıyla koloni olarak seçmişlerdir. Kremna kolonisinin territorium'unu kesinlikle saptamak zordur. Koloninin territorium'nun kentin doğusunda geliştiği ve Kestrus vadisinin bir kısmını işgal ettiği akla yakın gelir⁴. Seyahatı çok seven İmparator Hadrian'ın 129 da Pamphylia'dan Synnada'ya giderken Kremna'yı da ziyaret etmiş olması muhtemeldir. Kremna İmparatorluk devri sikkelerinin onun zamanında basılmaya başlaması, basilika ile ilgili anıtsal yazıtta, heykel kaideleri yazıt-

larında kendisinin ve karısı Sabina'nın ismine raslanması, B. Levick tarafından ileri sürülen bu fikri destekler⁵. İmparator Aurelian (270-275) Kremna'ya yardımda bulunmuştur⁶. Bu donatio sayesinde birden bire bir parlama göstermişse de az sonra İmparator Probus zamanında 276'da İsauria'lı eşkiyaların başı Lydios, Akropolü işgal etmiş ve Romalılara karşı kale olarak kullanılarak uzun zaman kendini savunabilmiştir (Zosimos I 67). Bizans Pamphylia'sına dahil Kremna'da yerleşmenin daha küçük çapta kesintisiz sürüp gittiği anlaşılıyor. 787'de 2 nci Nikaea Konsiline Kremna'da temsilci göndermiştir⁷. Bu arada belki halk dik yamaçlardan inip antik kentin suborb ya da köyü olan Çamlık köyünün (eski ismi Girme) bulunduğu yere yerleşmişler ve kentin ismini de beraberlerinde getirmişlerdir. Böylece Kremna ismi sonradan Girme şeklini alarak yaşamıştır⁸. Kent hakkında son bilgiye göre (Notitia X) Kremna, bölgenin merkezini teşkil ediyordu. B. Levick Bizans sikkelerine raslanmadığını bildirirse de⁹ kazılarımız sırasında Q yapısında tabanda Bizans sikkeleri ile birlikte Selçuk paraları da bulunmuştur. Böylece Girme'de Bizanslılardan sonra da yerleşmenin sürüp gittiğini söyleyebiliriz.

Kremna tarihi ve dini hakkında bilgi edinmek için sikkelerini incelemek yerinde olur¹⁰. Genellikle Roma impa-

⁵ B. Levick, a.e. 102 dipnot 1.

⁶ B. Levick, a.e. 152.

⁷ B. Levick, a.e. 181 dipnot 2.

⁸ Geleneği olan bu gibi yer isimlerinin değiştirilmesinden vaz geçilmesini gönülden dileriz. Bu tür köy ve kasaba isimleri çok kez eski kentlerin saptanmasında önemli rol oynamışlardır. Geleneğe saygı ve bağlılık bir toplumun oturduğu yerde kökleştiğinin en gerçek belirtisidir.

⁹ B. Levick, a.e. 181.

¹⁰ Catalogue of Greek Coins in British Museum, Lycie, Pamphylia and Pisidia (1897) 215 vdd. Lev. XXXV; Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen II (1902) 381 vdd. Lev. XIII, 22-28; Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum 32, Pisidia (1956) Lev. 6, 132-145; H.v. Aulock, Sylloge Nummorum

² B. Levick, Roman Colonies southern Asia Minor (1967) 164 dipnot 6.

³ RE I, 2007 No. 21; A. H. M. Jones, The Cities of the eastern Roman Provinces (1937) 133, 135, 144-5. H. Buchheim, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse (1960) 58 vd. Bu makaleye dikkatimi çeken Prof. Dr. S. Atlan'a teşekkürü bir borç bilirim.

⁴ B. Levick, a.e. 47 vd.

ratorluk devrine ait sikkeler Hadrian'dan (117-138) başlayarak Aurelian devrine (270-275) dek devam eder. Daha önce Yunan (M.ö. 1 nci yüzyıl) ve Amyntas (M.ö. 36-25) devrine ait sikkelere de raslanır. Yunan devrine ait sikkelerin ön tarafında kent suru taçlı Tykhe başı, arka tarafında bir aslan gövdesi ön kısmı veya Kereitai ile Homonoia sikkeleri üzerinde (Κρημῶν καὶ Κερεϊτῶν) olduğu gibi çifte bereket boynuzu vardır. Amyntas'ın sikkeleri üzerinde ön tarafta Hermes veya Zeus başı arka tarafta Kadukeus veya şimşek tasviri vardır. Kentin ismi bu sikkeler üzerinde K R H olarak geçer. Roma koloni sikkelerinde ön tarafta imparator veya eşinin başı profilden, arka tarafta Zeus, Hermes, Leto, Apollon Propylaeus, Isis, Sarapis¹¹, Nemesis, Athena, Artemis, Artemis Ephesia, Asklepios, Hygieia, Kybele, Mida, Harpokrates, Roma, Dionysos, Marsyas¹², Silvanus, Geniuslar, signum ve tapınak tasvirleri, koloninin kurucusu Augustos togalı olarak ve önünde iki öküzle, Maximinus kuadriga üzerinde, kanatlarını açmış kartal üzerinde Herennius, Decius ve Hostilianusun büstleri gibi tasvirlerle raslanır. Bu sikkeler üzerinde Col Cr, Col I (ul) Aug F Cremna, Col Crem, Col Cremna şeklinde Kentin ismi belirtilmiştir.

KENTİN KEŞFİ VE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Harabeye yakın Çamlık köyünün eski ismi "Girme" kentin antik ismi

Kremna'dan türemedir. J. Arundell¹³ ilk kez Albay Leake'in Girme ile Kremna arasında ilişki kurduğundan söz eder. Kendisi de Strabon'un (XII 569) Kremna hakkında verdiği bilginin bu harabeye uyduğu kanısındadır. Daha sonra R. N. Waddington¹⁴ da harabenin topoğrafik durumu ve kulağa yakın çalan Kremna Girme isimlerine dayanarak antik kentin yerinin burası olduğunu ileri sürmüştür. 1874'te harabeyi ziyaret eden G. Hirschfeld¹⁵ bir yapı ithaf yazıtında (Colonia Iulia Augusta Felix Cremnesium, CIL III 6873) Kentin ismini göyerek buranın Kremna olduğunu kesinlikle saptamıştır. J. R. S. Sterrett¹⁶ 1885'te harabeyi ziyaret etmiş ve bazı yazıtları kopye etmiştir. Ondan birkaç sene sonra da Lanckoronski heyeti Kremna'ya gelmiştir¹⁷. Heyet ancak genel bir araştırma yapabilmiş, yapılar üzerinde esaslı incelemelerde bulunamamıştır. 1906'da harabeyi gezmiş olan H. Rott¹⁸ daha çok hristiyanlık devri kiliseleri ile ilgilenmiştir. Kremna'ya onun zamanında ulaşmak daha zordu. Vahşi ormanlar içinden geçen tehlikeli patikalardan Toroslara tırmanarak Akropolün yükseldiği yaylaya vardığında akşam olmuştu. Soğuk rüzgârların işlediği bir odayı yol arkadaşları ve atlarıyla paylaşmak zorunluğunda kalmış, uyumadan sabahlamıştı. Bütün çektiği eziyetlere rağmen Akropol onu çok etkilemişti. İzole durumu, yabancı armut ve incir ağaçlarının dikenli çalılıklar arasından yükselmesi, karadiken çitleri ve yüksek

Graecorum Deutschland Sammlung v. Aulock, Pisi- diens- Lykaonien-Isaurien 12. Heft No. 4894-5412 (1964), Kremna sikkeleri : No. 5075-5122 Lev. 167- 169; ve aynı seriden Nachträge IV, 18. Heft (1968) No. 8600-8610; A.v. Sallet, Beiträge zur Antiken Münzkunde : Apollo Propylaeus in Cremna, Zeitschrift für Nymismatik 12 (1885) 363 vdd.; B. Levick a.e. 20, 100, 149-153, 200.

¹¹ Şimdiye dek yayınlarda (bk. dipnot 10) Hades olarak açıklanmıştır. Kremna sikkelerinde rastlanan Isis'e göre Sarapis olmalı.

¹² W. Kubitschek, Eine Marsyas -Statue in Cremna (Pisidien), Archaeologisch- Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 20 (1897) 151-154.

¹³ F.V.J. Arundell, Discoveries in Asia Minor II (1834) 74 vdd.

¹⁴ R. N. Waddington, Revue Numismatique (1853) 371.

¹⁵ G. Hirschfeld, Bericht über eine Reise in südwestlichen Kleinasien, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde (1878) 279 vdd. özellikle bk. 297 vd.

¹⁶ J. R. S. Sterrett, The Wolfe Expedition to Asia Minor, Papers of the American School of Classical Studies at Athens III (1884-1885) 319-326.

¹⁷ K. Lanckoronski, G. Niemann ve E. Petersen a.e. 161 vdd.

¹⁸ H. Rott, Kleinasiatiscche Denkmäler (1908) 18 vd.

zakkumlar arasında devrilerek çürümüş kara renkli ağaç gövdeleri, duvar ve tonozları çatlatan kuvvetli ağaçlar, harabeyi vahşi görüntüye bürüyordu. Rott onu Syllion'a benzetmiştir. Bu canlı tabiatın khaosunda mermerden işlenmiş üzerleri kısmen yosunlarla örtülü güzel sütun ve saçaklık parçalarının parlaması ve yüksekten düştüğü belli yazıtların sarmaşıkların kolları arasına alınması Rott'u öylesine etkilemişti ki, "Burada halin vahşi romantik atmosferi içinde uyuyan klasik bir harabe ile karşılaşmış bulunuyoruz" demektedir ve not defterine şunları kaydetmektedir: "Ve heykeller ayakta duruyorlar bana bakıyorlar... Pisidia'daki Kremna Akropolünden görünen şahane dağlık manzaranın bir benzerini Faust 2'de buluyoruz..." Kremna hâlâ bu romantik görünümü ile insanı büyüler: Aşağıda gözün alabildiğine uzanan verimli Kestros (Aksu) vadisi, ufukta çam ormanlarına bürünmüş birbirini izleyen yüce Toros dağları, fışkıran tabiat, melankolik sessizlik işte tabiat etkileri ve insan elinin yüzyıllar boyunca harabe haline getirdiği Kremna (Lev. I-III)!

M. H. Ballance 1956 güzünde harabede iki gün kalarak kentin Forum, Basilika'sını incelemiştir. Ballance bu yapı grubu hakkındaki bilgimizi genişleten plan, restitüsyon resimleri ve fotoğrafları kapsayan bir makale yayınlamıştır¹⁹. Bölgede inceleme gezileri yapmış olan B. Levick Güney Anadolu Roma Kolonileri üzerine yazdığı kitabında²⁰ Kremna'ya da geniş yer vermiş, tarihini çeşitli yönleriyle aydınlatmaya çalışmıştır. 1965'te İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık ve Rölöve Kürsüsü Doçentlerinden M. Anabolu, Asistan Dr. B. Aran ve öğrencilerden oluşan bir grupla harabede incelemelerde bulunmuştur. Toprak üstü

gördükleri bir kadın heykeli torso'sunu haber vererek Burdur Müzesine girmesini sağlamışlardır. M. Anabolu bir tapınak alınlığı köşesinin bir resmi ile rölöve çizimini yayınlamıştır²¹. B. Aran doktora tezinde kısaca Kremna basilikasına deyinmektedir²².

KENTİN TANIMLANMASI

Kremna, 1000 m. yüksekliğinde bir yayla üzerinde, doğu batı yönünde uzanan ve Kestros (Aksu) vadisine hâkim bir tepe üzerindedir. 250 m. yüksekliğindeki bu tepenin (Lev. IV)²³ kuzey, doğu ve güney yamaçları sarp olduğundan kente ancak batıdan ulaşılabilir. Bu tarafta tatlı yamaçlarla arkadaki yayla ile irtibatlı olmakla beraber büyük bir hendek şeklindeki sel yatağı tepeyi izole duruma getirmiştir. Böylece akropol zaptı zor stratejik bir duruma sahiptir. Akropolün yüzeyi düz olmayıp, kuzey, doğu ve güneydoğuda bir takım tepeler vardır. Resmî yapıların çoğu iki küçük vadi içinde toplanmıştır. İki vadinin birleştiği yerde Forum (N), Basilika (O) ve Eksedra (P) yer alır. Forumun kuzeyinde sarnıçlar (L), güneyinde Lanckoronski heyeti tarafından mahiyeti anlaşılmamış tonozlu büyük dörtgen yapı (Q) bulunmaktadır. Doğudaki tepenin yamaçlarında Tiyatro (S), onun doğusunda Lanckoronski heyeti tarafından Stoa (R) ve Gymnasium (T) olarak isimlendirilen yapılar gelir. Gymnasiumun kuzeydoğusunda Macellum (W), Forumun batısında anıtsal sütunlu bir cadde (F), Basilikanın batısında Nympeum (K) yer alır. Nypheum, Eksedra, Forum ve sütunlu caddenin girişi arasında bir alan (H) bulunmaktadır. Bu alandan sütunlu caddenin kuzey galerisine çıkan

²¹ M. Anabolu, Küçük Asya'da bulunan Roma İmparatorluk çağı Tapınakları (1970) res. 311 a-b.

²² B. Aran, Anadolu'da Roma Devri Mimarisi, plan bakımından bölgesel özellikleri üzerinde bir araştırma (1971) 120, 121, 134.

²³ Lev. IV'deki plan Lanckoronski yayınından (bk. dipnot 1) alınmıştır.

¹⁹ M. H. Ballance, The Forum and Basilica at Cremna, Papers of the British School at Rome XXVI (yeni seri XIII) 1958, 167 vdd.

²⁰ B. Levick, a.e.

merdivenler (I) vardır. Akropolün yüksek tepelerinde tapınaklar (M), kentin merkezi etrafında ve arazinin elverişli yerlerinde evler (G) serpilmiş durumdadır. Hiris-tiyanlık devri kiliselerine yalnız kentin içinde değil dışında da raslanır (U). Mezar anıtları kentin dışında özellikle Akropolün batı ve güneybatı yamaçlarında yayılmıştır. En güzel ve iyi korunmuş bir kaya mezarına (Z) güneyde raslanır. Batı surları ve kuleleri (B) kısmen ayakta kalmıştır. Batı kapısı (E 2) kuleler arasındadır, sur tekniği ve kuleleri Perge'ninki ile benzerlik gösterir. Kentin ikinci kapısı (E 1) güneyde ve (A) çıkış yolu üzerindedir. Buradan doğuya doğru yüründüğünde Arkadlara (D) ve daha sonra güney surlarına (C) ve nihayet kaya basamaklarına (V) raslanır. Lanckoronski heyetinin planına göre kısaca incelediğimiz Kremna'da ızgara kent planı uygulanmıştır. Aslında Akropolün engebeli yüzeyi bu plana pek uygun değildir. Düzleme çarelerine başvurulmadan esas yapılar tepeler arasındaki vadilere yerleştirilmiş, bunlara göre ayarlanan ve birbirlerini dikey kesen sokaklar tepeler üzerinde de devam eder. Arazinin doğal durumundan azamî yararlanarak Kremna'da ızgara kent planının bu mahirce uygulanması ilgi çekicidir.

Antik kentin ayakta kalmış yapıları pek azdır. Bunlar genellikle taş ve mimarlık parçalarından yığınlar halindedir. Bugün harabenin en çok göze çarpan yapı kalıntısı Eksedra'ya (P) aittir. Lanckoronski yayınında Kremna konusu için başlık resmi olarak bu yapının gravürü seçilmiştir. İkinci göze çarpan yapı kalıntısını bizim araştırma konumuz olan Q yapısı teşkil etmektedir.

Q YAPISININ KAZISI

Q yapısı hakkında Lanckoronski heyetinin verdiği bilgi birkaç satırdan ibarettir²⁴. Kazı yapılmadan yapının planı ve konstruksiyonu hakkında gerçekten fazla bir şey söylenemezdi. Lanckoronski

planında hatalı oturtulmuş Q yapısı aynı plan üzerinde Mimar Arkeolog Ülkü İzmirli tarafından kazı sonuçlarına göre yeniden yerleştirmiştir. Yapı orada gösterildiği gibi Forum genişliğinde bir İnsula'yı kapsamamaktadır. Yapının doğu duvarı Forum'un doğu duvarının bir devamı olmayıp 3.50 m. daha geride kalır. Batı duvarı da forumun batı duvarı hizasında olmayıp hemen hemen orta eksenine raslar. Böylece yapımız orada gösterildiğinden çok daha küçüktür. Longus Forumunun güneyinde yer alan Q yapısı ile Forum arasındaki yolun genişliği 5.57 m. dir. Yapının pek az kısmı ayakta kalmıştır (Lev. V). Doğu duvarının ortasındaki apsis ile sol yanındaki iki dörtgen nişten başka görünürde pek bir şey yoktu. Bizden önce heykellerin çıkarılması ve fragmanlarının aranması sonucu yapının içi bir takım derin çukurlar ve moloz yığınlarından tepelerle (Lev. VI 1-2) dolu bir duruma getirilmişti. Bu durum çalışmalarımızı bir hayli zorlaştırmıştır. Zaman ve olanaklarımızın darlığını göz önünde tutarak apsis, nişlerin bazılarının içindeki ve yapının ortasındaki molozu tabana dek boşaltmadık. Kesitte (Lev. VIII) görüldüğü gibi apsisin sağ yanındaki ikinci nişte (Lev. XIII, 2) güney duvarının iç tarafında (Lev. XIII, 1) batı tarafta kapı nişinde (Lev. XIV, 1) ve onun sağ tarafındaki nişte ve kaidelerin etrafında zemine kadar inildi. Böylece yapının planının çizilmesini sağlamak istedik. Köylülerin krizme usulu ile yaptıkları kazıda yapının içindeki moloz altüst edilmiş, ancak iki grup halinde çalıştıklarından aralarında 1-1,50 m. genişliğinde apsis ve karşısındaki kapı nişi arasında uzanan bir bölüm ellenmemişti. Burada zemine kadar inerek heykel parçalarını aradık, nitekim elde ettiğimiz fragmanların çoğu burada bulundu.

YAPININ TANIMLANMASI

Yapı dikdörtgen (19,25 × 29,05 m.) ve simetrik planlıdır (Lev. VII). Duvar kalınlığı kuzey ve batıda 0,70 m., doğuda

²⁴ K. Lanckoronski, a.e. 165.

0,80 m., güneyde 0.82 m. dir. Uzun duvarlar apsis ve nişlerle uzuvlandırılmıştır. Doğu duvarının ortasını 5,93 m. genişliğinde 2,75 m. derinliğinde yarım daire şeklinde bir apsis alır. Yüksekliği 8,30 m. olan apsisin içi aşağı yukarı 2 m. yüksekliğinde molozla doludur. Düzgün ve büyük bloklarla örülmüş duvarlarından en çok (Lev. IX, 1) altı sırası görünmektedir. Bloklardan bazıları bir üst sıraya da tecavüz etmektedir. Apsis ve solundaki nişin tonozlarını taşıyan ayaklar yekpare bloklardan örülmüştür. Bu bloklar apsis tarafında onun yuvarlaklığına uygun işlenmişlerdir. Niş ve apsis kemerinin kavis başlangıcını meydana getiren blokların arasındaki kama şeklindeki boşluklar uygun şekil verilmiş taş bloklarla (Lev. X, 1) doldurulmuştur. Bu ayağın yük. 5,40 m., gen. 0,69 m. dir. Apsisin sol yanındaki nişler entak durumları ile bize tonoz konstruksiyonu hakkında bir fikir vermekteler. Apsisin yanındaki niş 3,90 m. genişliğinde ve 2,81 m. derinliğindedir. Yüksekliği 6,55 m. olan nişin içindeki molozun yük. 3,00 m. yi aşar. Bu nişin üzerinde 3 blok sırası daha kalmıştır. Böylece bu seviyeye kadar bütün yükseklik 9,15 m. yi bulmaktadır. Nişin arka duvarı da düzgün ve büyük bloklarla örülmüştür (Lev. X, 2). İkinci niş daha dar olup 3,55 m. genişliğinde ve 2,74 m. derinliğindedir. Bu niş bir kapı ile tiyatro caddesine açılır. Kapı nişin ortasında olmayıp sağ yarısı içinde asimetrik durumdadır (Lev. VII). Köşeye 0,30 m. mesafede, 1,34 m. genişliğinde ve 3,50 m. yüksekliğindedir. Nişin yüksekliği diğeri ile aynıdır. İki nişin kemerlerinin birleştiği yerde (Lev. XI, 1) tonoz içinde (Lev. XI, 2 ve Lev. XII, 1) ve nihayet kuzey ve doğu iç köşesinde (Lev. XII res. 2) görüldüğü gibi duvar büyük bloklarla itinalı işlenmiştir. Burada kalan duvarın yüksekliği 10,10 m. yi bulur. Apsisin diğer yanındaki nişler çok harap durumdadır. Birinci niş 3,95 m. genişliğinde, 2,76 m. derinliğindedir. Apsisle arasındaki ayak kalmıştır. Sonuncu niş daha da harap durumdadır.

Genişliği 3,90 m., derinliği 2,70 m. olan bu niş büyük bir kapı ile gene tiyatro önünden geçen yola açılır. Nişin tam ortasında bulunan bu kapının genişliği 2,33 m. dir. Yolun seviyesi daha yüksek olduğundan (0,45 m., 0,23 m., 0,33 m. genişliğinde) üç basamaklı merdivenle yapının içine inilerek girilir (Lev. XIII, 2). Nişin içi taban seviyesine kadar temizlendikte zeminin büyük taş bloklarla döşeli olduğu görülmüştür. Nişin sağ yandaki duvarı sonunda bir dirsekli kırılarak 0,61 m. derinliğinde bir girinti meydana getirir (Lev. XIII, 1). Bu durum niş tonozunun konstruksiyonu ile ilgili olup yapının dört köşesinde aynıdır. Düzenli büyük bloklarla örülmüş güney duvarının iki blok sırası (Lev. XIII, 1) ayakta kalmıştır. Bu duvarın önünde bir cephesi latince yazıtlı altıgen bir postament bulunmuştur. Batı uzun duvar da aynı şekilde ve ölçüde nişlerle uzuvlandırılmıştır. Yalnız apsisin yerini aynı genişlikte dörtgen bir niş almıştır. Nişin ortasında 1,65 m. genişliğinde bir kapı (Lev. XIV, 1) bulunmaktadır. Kapının iki yanında 0,22 m. genişliğinde dikme blokları koruna gelmiştir. Nişin sağ yan duvarında kalın sıva tabakası ile tutturulmuş mermer kaplamadan küçük bir parça kalmıştır (Lev. XIV, 2). Kuzey duvarının önünde zemine kadar inilememiştir ancak güney duvarının şeklinde olduğu saptanmıştır. Yapının içinde bol miktarda dörtgen (0,450 m. × 0,355 m.) tuğlalara raslanmıştır. Özellikle köylüler tarafından ellenmemiş kısımda bunlar diklemesine düşmüş durumda bulunmuştur. Kalınlıkları 0,056 m. olan tuğlalar arasında aşağı yukarı aynı kalınlıkta (0,055 m.) harç tabakaları vardır. Bunların salonun tonoz konstruksiyonuna ait oldukları düşünülebilir. Zemine kadar indiğimiz nişlerde tabanın kalın büyük kireç taşı bloklarla, salonun iç kısmının ise mozaik döşeli olduğunu saptadık. Yapının içinde duvar uzuvlandırmasına işaret eden herhangi bir mimarlık kalıntısına raslanmamıştır. Köylüler tarafından kazılarak meydana çıkarılan heykellere

ait bazı kaideler bulundu. Bu kaideler planda da (Lev. VII) görüldüğü gibi nişlerin içinde olmayıp aralarındaki duvarların önündedir. Plan üzerinde bu heykellerin buluntu yerleri köylülerin ifadesine göre işaretlenmiştir. Kireç taşından yapılmış kaidelerin büyüklükleri üst ve alt profilleri ve yazıtlarının yazı karakteri farklıdır. Yazıtların incelenmesi, köylülerin ifadesine göre üzerinde bulunması gereken heykelle metin arasında bazen ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Kaide (No. I) kuzey duvarı önünde batı köşesine yakın in situ (Lev. XV, 1) bulunmuştur. Yük. 1,92 m., profilli üst parçanın yük. 0,35 m., gen. 0,88 m., der. 0,58 m., profilli kaide yük. 0,42 m., gen. 0,92 m., der. 0,81 m., yazıtlı gövde yük. 1,50 m., gen. 0,70 m., der. 0,58 m. dir. Profilli üst kısım ayrı bloktan işlenmiştir, yazıtlı gövde ile birleştiği yerdeki silme, ek yerini gizlemektedir. Yazıtta göre (No. 1) kaide üzerinde tunçtan altın revnakla kaplı Khryssippos isminde bir kimsenin heykeli bulunması gerekirken köylülerin ifadesine göre burada büyük Athena heykeli bulunmuştur. Yapıda Khryssippos'un tunçtan heykeline ait en ufak bir fragman dahi bulunamamıştır. Gerçekten Athena heykeli bu kaide üzerinde duruyor idiye o zaman kaidenin herhangi bir sebeple uzaklaşan esas heykelinin yerini almış olabilir. Diğer taraftan yazıtta Khryssippos'un kendi parası ile Artemis için bu mabedi yaptırdığı açıklanmaktadır. Biraz önce incelediğimiz yapının, plan bakımından bir tapınak ile ilişkisi olmadığı açıktır. Şu halde bu kaide başka bir yerden buraya getirilmiş olabilir. Böylece bu kaidenin ne yapı ne de üzerinde duran heykelle ilişkisi yoktur.

Kaide (No. II) kuzey duvarının ortasına yakın ve in situ (Lev. XV, 2) bulunmuştur. Kaidenin önünde tabana kadar inilemediğinden tam yüksekliğini saptayamadık. Profilli üst kısmın yük. 0,35 m., gen. 1,30 m., der. 0,95 m. yazıtlı gövde gen. 1,03 m. dir. Yazıtta (No. 2)

kaidenin üzerinde Herakles heykeli durduğu anlaşılmaktadır. Köylülerin ifadesine göre Herakles heykeli bu kaidenin önünde bulunmuştur.

Kaide (No. III) apsis ile sağındaki niş arasında in situ (Lev. XVI, 1) bulunmuştur. Yük. 1.82 m., profilli üst kısım yük. 0,46 m., gen. 0,89 m., der. 0,74 m., yazıtlı gövde yük. 0,86 m., gen. 0,59 m., der. 0,61 m. profilli kaide yük. 0,47 m. der. 0,66 m. dir. Profilli üst parça ile gövdenin bir kısmı tek bloktan işlenmiştir. Yazıtın üst satırı da bu parça üzerinde yer almıştır. Saçaklık boncuk dizisi ve yumurta bandı ile süslüdür, köşelerde palmet motifli akroterler vardır. Yazıtta (No. 3) Senatonun halkı tebcil için heykeli diktirdiği bildirildiğine göre kaidenin üzerinde halk personifikasyonunun tasviri bulunması gerekir. Halk personifikasyonu Romalılarda genç bir erkek olarak gösterilirdi. Oysa köylülerin ifadesine göre burada Leto heykeli bulunmuştur. Böylece kaide yazıtı ile heykel arasında ilişki kurmak imkânsızdır. Ayrıca Leto heykelinin plinti üzerinde de bir yazıt (No. 4) vardır. Orada da sadece heykelin kimler tarafından diktirildiği bildirilmektedir.

Kaide (No. IV), nişin diğer tarafında in situ (Lev. XVI, 2) bulunmuştur. Yük. 1,58 m., profilli üst kısım yük. 0,360 m., kaide yük. 0,32 m. Genişlik üst kısımda 0,89 m, gövdede 0,72 m., kaidede 0,86 m. dir. Yazıtın birinci satırı (No. 5) gövdenin saçaklıkla aynı bloktan yapılmış kısmı üzerinde ikinci satırı ek yerinin hemen altındadır. Köylülerin ifadesine göre burada Aphrodite heykeli bulunmuştur, oysa yazıt (No. 5) kaidenin üzerinde Iulia Rutilia Lungilla isminde bir hanımın heykelinin durduğunu bildirmektedir.

Kaide (No. V) in yalnız profilli üst parçası kapı nişinin solundaki iki niş arasındaki duvarın önünde bulunmuştur. Yük. 0,38 m., gen. 0,89 m., der. 0,72 m. dir. Köşelerde akroter, aralarında sade düz silme altta palmet motifli yumurta bandı, boncuk dizisi birbirini izler. Sonuncunun altında iki fascia gelir ki, her biri üzerinde

birer satır yazı (No. 6) vardır. Yazıttan kaide üzerinde bir Athena heykeli durduğu anlaşılıyor. Köylülerin ifadesine göre de burada küçük Athena heykeli bulunmuştur. Kaide yazıtı ile heykel arasında ikinci kez ilişki olduğunu burada görüyoruz.

Kaide (No. VI) kapı nişinin sağ tarafındaki duvarın önünde in situ bulunmuştur. Yük. 0,82 m., gen. 0,63 m., der. 0,40 m. dir. Yazıtta (No. 7) kimin heykeli olduğunu bildiren kısım noksandır. Köylülerin ifadesine göre pek kesin olmamakla beraber Hygieia heykeli bu kaidenin önünde bulunmuş, gene pek kesin olmamakla beraber kapı nişinin diğer duvarı önünde büyük herkulaneumlu tipindeki giyimli kadın heykeli bulunmuştur.

Köşe nişinin sol tarafındaki duvarın önünde bulunan Kaidenin (No. VII) yalnız profilli üst parçası ele geçmiştir. Yük. 0,40 m., gen. 0,86 m., der. 0,82 m., yazılı kısmın yük. 0,17 m., gen. 0,63 m. der. 0,675 m. dir. Yazıttan (No. 8) kaidenin üzerinde bir Apollon heykeli durduğu anlaşılmaktadır. Köylülerin ifadesine göre Apollon heykeli torso'su burada bulunmuştur. Böylece üçüncü kez kaide yazıtı ile önünde bulunan heykel arasında ilişki kurabiliyoruz. Yapının içinde kaide üzerindikilerden başka iki yazıt daha bulunmuştur. Büyük kapı nişi içinde bulunan tamir yazıtı (No. 9) Latince'dir (Lev. XIV, 3). Yük. 0,825 m., gen. 0,64 m., der. 0,345 m. dir. Sonuncu yazıt (no. 10) güney duvarı önünde bulunan altıgen postament üzerindedir. Yük. 0,81 m. altıgen yüzey gen. 0,275 m. - 0,280 m. dir. Köşe akroterleri arasından yuvarlak bir gövde (Lev. XIII, 1) yükselir. Bu kısmın yük. 0,191 m. dir. Bunun üzerinde bir kısmın daha eklendiğini gösteren tam ortada bir takoz deliği bulunmaktadır. Yazıttan birini tebcil için dikildiği anlaşılmaktadır. Belki o kişinin heykelini taşıyordu.

YAPININ AÇIKLANMASI

Arkeologlar genellikle bir yapıyı, planına, içinde bulunan yazıt ve heykellere

göre isimlendirmekte zorluk çekmezler. Q yapısının kazı sonucu planını elde etmiş ve birçok yazıt ve heykellerine sahip olduğumuz halde, açıklanması pek kolay değildir. Yapıdan söz konusu eden bir yazıt bize yardım etmekten çok, problemler doğurmuştur. Yukarıda açıkladığımız gibi (No. I) heykel kaidesi üzerindeki yazıtın metni ne orada bulunan heykelle ne de yapının planı ile bağdaşmıyor. Bunun başka yerden getirilmiş ve ikinci kez başka bir heykelle kaide olarak kullanıldığını açıklamış bulunuyoruz. Diğer taraftan Lucius Fabricius isminde birinin karısı Vibia Tatia ile kızı Fabricia Lucilla tarafından yapının tamir edildiğini bildiren yazıt da (No. 9) yapının mahiyetini açıklamaktan uzaktır. Yapıda bulunan heykellere gelince bunlar çeşitli tanrı (2 tane Athena, Asklepios, Hygieia, Leto, Apollon, Aphrodite), bir Heros (Herakles) ve bir kadın portre figürü olup yapının mahiyetini kesinlikle açıklayacak nitelikte değildir. Bununla beraber bu husustaki araştırmalarımızla heykel buluntusundan faydalanabiliriz. Yapının planını şekil bakımından inceleyecek olursak; uzun yanlarından birinin ekseninde bir apsis ve iki yanında simetrik nişleri ile bize Roma devri bibliotheklerini²⁵ hatırlatır. Yapının kent planı içindeki yerinin merkezî, Foruma yakın oluşu ve aynı zamanda sakin bir köşesinde bulunması da bu fikrimizi desteklemektedir. Nişler, taş döşemeli zeminleri ile salonun mozaik döşemeli esas kısmından ayrılmaktadırlar. Aynı zamanda heykel kaidelerinin bunların içinde olmayıp bölme duvarlarının önünde bulunması da nişlerin belirli bir iş için kullanıldığına işaret eder. Böylece nişleri salonun iç mekânını etkileyen uzuvlandırma olarak değil özel fonksiyonu bulunan bölmeler şeklinde düşünmemiz gerekir. Nişlerin taban döşemesinin kalın ve büyük taş bloklardan yapılmış olması içlerinde ağır eşya taşın-

²⁵ E. Götze, Antike Bibliotheken, JdI 52 (1937) 231 res. 9 ve 11; W. Wilberg, Die Bibliothek, Forschungen in Ephesos V 1 (1953).

dığına işaret eder. Diğer taraftan bu kaba taştan zeminleri ile bu nişlerin, mozaik döşemeli salona doğrudan doğruya açılmayacakları da göz önünde tutulursa bunların ahşap kapılarla tecrit edilmiş olduklarını kabul etmemiz gerekir. Bu bölmelerin içinde kitap rulolarının saklandığı akla en yakın gelmektedir. Kitaplıklarda akıl ve zekânın timsali, bilimin koruyucusu tanrıça Athenanın (Minervanın) bir tasvirinin bulunduğu zamanımıza dek koruna gelmiş biblioteklerden²⁶ biliyoruz. Q yapısında iki tane Athena heykelinin bulunması da onu bibliotek olarak açıklama fikrimizi desteklemektedir. Biblioteklerde Athena heykeli ile birlikte diğer tanrıların, yazarların ve özel kişilerin de heykelleri bulunurdu. Acaba yukarıda bahis konusu kaideyi (No. I) bu yönden açıklayabilir miyiz? Yazıtta (No. I) Khryssippos'un kendini yetiştiren iyi bir şair olduğu, Artemis için o zamana dek en güzel şiirleri onun yazdığı bildirilmektedir. Belki de Khryssippos'un heykeli önce bu maksatla bibliotek girmiş sonra da herhangi bir nedenle tunçtan heykeli kaidesinden uzaklaştırılmış ve yerini Athena heykeli almıştır.

Antik devir bibliotek yapı gelişimi içinde Kremna kitaplığının yerini tayin etmek için bu tür yapıların tarihine toplu bir bakış atmak gerekir. Antik kaynaklara, literatüre, arkeolojik bilgi ve kazılara dayanarak C. Callmer'in antik bibliotekler üzerine yazdığı makale²⁷ bu sahada şimdiye dek yapılan araştırmaların en geniş ve esaslıdır. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Antik Çağda daha M.ö. 6. yüzyılda Peisistrad'ların saraylarında kitaplıklar kurulmuştu. Euripides, Euthydemos ve Eukleides de kitap toplamışlardır. Yunan bilimi öncelikle sistemli kitap koleksiyonlarını iktiza ettiriyordu. Bili-

min babası sayılan Aristoteles ilk bilimsel kitaplığın da kurucusudur. Bu kitaplığı eski Lykeion gymnasiumunda kendi felsefe mektebinde kurmuştur. Bu gymnasiumun planı hakkında bilgimiz azdır. Yalnız bir takım stoaları olduğunu ve bunların içinde bir kitap koleksiyonu kurulduğunu biliyoruz. Aristoteles'in öğrencisi Phaleron'lu Demetrius hocasının bu araştırma enstitüsü fikrini Ptolemaios'lara aşlamış ve böylece İskenderiye'de daha büyük çapta Museion, Akademi şeklinde kurulmuş ve Muselerin kültürüne ithaf edilmiştir. Kısa zaman içinde antik çağın en büyük kitaplığı halini almıştır. Yalnız antik hiç bir kalıntıya sahip olmadığımız için bu kitaplığın görünüşü ve planı hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak kaynaklara göre Lykeion'a benzediği biliniyor. Attalos I ve Eumenes II (M.ö. 241-159) zamanında kurulan Bergama kitaplığı²⁸ İskenderiye'den sonra gelen ikinci büyük kitaplıktır. İyi koruna gelmiş durumu ile bize Hellenistik Çağ kitaplıkları hakkında bir fikir vermektedir. Bir büyük merasim salonu (Οἶκος) ile yanındaki üç kitap deposu odasından (ἡ ἀποθηκὴ τῶν βιβλίων) oluşmuştur. Bu odalar Athena kutsal mahalinin kuzey stoa'sının ikinci katına açılırlar. Kitaplığın hizmetinde olan bu stoa diğer taraftakilerin iki misli genişliğindedir. Burada kitaplık bağımsız bir yapı olmayıp kendi odaları ve bir tapınak avlusunun stoasından meydana gelmiş bir yapı kompleksidir. İskenderiye'deki ikinci kitaplık Serapeion ile Roma bibliotekleri de böyledir. Lykeion ve İskenderiye Museionlarında Muse kültürleri ile ilişki vardır. Bergama planı bibliotek yapılarında ilk gelişiminde hâkimdir, ancak kitap odalarında bazı değişiklikler olmuştur.

Hellenistik kentlerin genel ve bilimsel bibliotekleri, Hellen etkili Roma kültür âlemine intikal ettiği az çok şeklini korumuştur. Bir stoaya açılan odalar

²⁶ Örneğin : Bergama Bibliotheği, R. Bohn, *Altertümer von Pergamon II* (1885) 56-75; Ephesos Bibliotheği bk. dipnot 25.

²⁷ C. Callmer, *Antike Bibliotheken*, *Opuscula Archaeologica III* (1944) 145 vdd.

²⁸ R. Bohn, a.e.; E. Götze, a.e. 225 vdd. C. Calmer, a.e. 148 vdd. res. 1-3.

burada portikus ile ilişkilidir. Roma'da atrium libertatis²⁹, templum Apollinis³⁰, Porticus Octaviae³¹ de olduğu gibi. Büyük Thermelerin kitaplıkları³² da aynı plana göre yapılmıştır. Burada Palestra bibliotheklerinin de etkisi olmuştur. En çok değişikliğe uğrayan bölüm bibliothek odasıdır. Romalıların kitaplığında oikos ve depo kısmı birleştirilmiştir. Bibliothek artık anıtsal bir salon halini almıştır. Giriş karşısında büyük bir niş bulunur ve içinde bilimin koruyucusu Minerva heykeli yer alır. Yan duvarlarda kitap rafları veya dolapları için dörtgen nişler bulunur. Bu değişiklik Roma mimarlık tekniğinin sağladığı niş konstruksiyonu gelişimi ile Romalılar zamanında gerçekleşmiştir. Bibliothek salonu önce portikusa açılır. Antik devrin sonuna kadar da bu şekile raslanır.

Roma dışında İtalya'da antik bibliothek sayısı pek azdır. Doğu Akdeniz bölgesi bu yönden zengindir. Bu kadar geniş saha ve 300 yıl gibi geniş bir zaman içinde çeşitli bibliothek yapı tipleri ile karşılaşırız. Antik çağın en iyi tanınan kitaplığı şüphesiz Ephesos'daki Celsus bibliothegidir³³. T. Iulius Aquila M.s. 110 senesinde babası T. Iulius Celsus'un anısına yaptırmıştır. Bibliothek yapısı ilk olarak burada fonksiyonuna uygun şeklini almıştır. Portikus, iç mekânın anıtsal bir salon halinde gelişmesi sonucu önemini yitirmiştir. Artık kaybolmuş ve yerini süslü bir fasad mimarisine bırakmıştır. Salon 16,50 m. × 11,00 m. ebadında olup orta kapının karşısındaki apsis 4,50 m. genişliğindedir. Duvarların önünde 0,50 m. derinliğinde, 1,00 m. genişliğinde ve 2,80 m. yüksekliğinde dörtgen nişler vardır. Bunların önünde 1,00 m. yüksekliğinde 1,40 m. genişliğinde bir podium bulunmaktadır. Romalıların kitapları

nişler içinde koruma sistemi iç mekân etkilemiştir. Bir kat nişler kitaplar için yeterli yer sağlayamayınca ikinci bir kata daha lüzum hasıl olmuştur. Üst kat nişlerine rahat ulaşabilmek için duvar önüne iki katlı galeri ilâvesi gerekmiştir. Sütunlar zemin üzerinde değil bir podium üzerinde yükselirler. Podium galeri genişliğinde olup iç mimariyi zemin seviyesinin üzerine yükseltmektedir. Aslında podiumun fonksiyonel gerekçesi yoktur. ancak iç mekâna daha yüksek görünüş sağlamak ve galeri sütunlarını hafifletmekle tamamen estetik nedene dayanır. Menderes Nysa'sı kitaplığının planı³⁴ da Ephesos bibliothegine benzer. Anıtsal bibliothek yapıları Hadrian devrinde gelişmiştir. Hadrian Atina'da yüksek okul için muhteşem bir stoa yaptırmıştır. 82 m. × 62 m. ebadındaki avlunun doğu tarafında bibliothek odaları yer alır. Ortadaki büyük salon 23 m. × 15 m. dir. Bergama'da Asklepieion'daki kitaplık da Hadrian devrine aittir³⁵. Giriş karşısındaki geniş apsis ve iki yanındaki dörtgen nişleri ile Q yapısına benzer. Apsisin içinde diğer kitaplıklarda alışık olduğumuz Athenanın yerini burada imparator Hadrian'ın heykeli almıştır. Bu kitaplık 18,50 m. × 16,32 m. ebadında oldukça büyüktür. Hadrian'ın Tivoli civarındaki villasının kitaplığı³⁶ da yarım daire apsis ve dörtgen nişleri ile Ephesos ve Kremna kitaplıklarını andırır. Büyük salon yalnız kitapların saklanması mahsus olmayıp aynı zamanda okuma odasıdır. Bu orta salonun iki yanında birer oda daha vardır, hepsi bir peristyl'e açılırlar. Q yapısı yalnız nişlerinin derin ve genişliği bakımından incelediğimiz bu kitaplık planlarından ayrılır. Burada nişler âdeta böl-

²⁹ H. Pringsheim, W.v. Diest, Nysa ad Meandrum, JdI Erg. H. X (1913) 49-51; Wendel, Zentralblatt für Bibliothekswesen 55 (1938) 646.

³⁰ Th. Wiegand, Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss. (1932) Phil. Hist. Kl. No. 5, 10 vd. Lev. 1-2; Das Asklepieion von Pergamon (1938) 40-43; C. Callmer, a.e. 175 res. 18.

³¹ H. Winnefeld, Die Villa des Hadrians bei Tivoli (1895) Lev. 8; C. Callmer, a.e. res. 19.

²⁹ C. Callmer, a.e. 156 vd. dipnot 4.

³⁰ C. Callmer, a.e. 157 dipnot 3, res. 6-7:

³¹ C. Callmer, a.e. 159 dipnot 2.

³² Chislanzoni, Notizie degli Scavi 9 (1912) 311 vd.; C. Callmer, a.e. 164 vd. res. 12.

³³ W. Wilberg, bk. not 25

meler şeklindedir, bunların içinde kitapların raflar veya dolaplar içinde depo edildiğini düşünebiliriz. Kuzey ve güney duvarlarının önünde bulunan 0,60 m. derinliğindeki girinti kitap raflarına uygundur. Belki buralarda daha çok kullanılan kitaplar duruyordu.

Anıtsal salon şeklindeki Roma kitaplıkları yanı sıra Romalılar zamanında avluya açılan odalardan oluşan ve Hellenistik çağ kitaplık planına dayanan tipin de geliştiğini görüyoruz. Bunun en iyi örneğini Atina'daki Hadrian Kitaplığında buluyoruz³⁷. Büyük peristylli avlunun (82 m. × 60 m.) doğu tarafında kitaplığın 5 odası yer alır. Ortadaki üç oda stoa'ya sütunlu cepheleri ile açılır, yanlardaki küçük odalar ise küçük kapılar ile açılırlar. Ana eksene raslıyan ortadaki en büyük salonun (23 m. × 15 m.) yanlardaki salonlarla irtibatı yoktur. Bu salonun duvarı önünde 1.60 m. yüksekliğinde ve 1.50 m. genişliğinde bir podium vardır. Duvarlarında 0.50 m. derinliğinde, 1.22 m. genişliğinde ve 2.83 m. yüksekliğinde nişler bulunmaktadır. Bu plan bize şimdiye dek mahiyeti kesinlikle açıklanamıyan Side M yapısını hatırlatır³⁸. M yapısının avlusu (88.50 m. × 69.20 m.) ebadı ile Hadrian Stoasından bir az daha büyüktür. Onun gibi müstakil bir yapıdır. Aynı şekilde avlunun doğu tarafında odalar yer alır. Avlunun ana eksenine raslıyan salon (26.45 m. × 15.20) eb'adı ile yandakilerden büyük ve onlarla irtibatsızdır. Atina Hadrian kitaplığında olduğu gibi bu salon da sütunlu cephesi ile avlunun galerisine açılır. Orada olduğu gibi diğer duvarları önünde 1.65 m. yüksekliğinde bir podium yer alır. Ve gene orada olduğu gibi duvarların önünde 0.70

m. derinliğinde 1.40 m. genişliğinde ve 2.80 m. yüksekliğinde nişler yer alır. Bunlar Celsus kitaplığında olduğu gibi iki katlıdır, ve ölçüleri de Ephesos kitaplığınıninkine yaklaşıktır. M Yapısının restitüsyon resminde³⁹ bu nişler içine heykeller yerleştirilmiştir. M yapısında bulunan heykellerin bir kaçı müstesna arkalarında da nefis işçilik gösterirler. Bilindiği gibi Roma kopyaları niş içinde durdukları zaman arkaları özensiz kaba taslak işlenirdi. Şu halde M yapısı heykellerinin bir kaçı hariç hepsinin durdukları yerin arkalarından da görünmesine müsait olması gerekir. Böylece bunların aediculae içinde durduklarını kabul etmek akla yakın gelir. Ancak yuvarlak şekilli köşe nişleri içinde heykeller duruyordu. Zaten iç mekân görünüşü de bunu gerektirir. Nitekim Nemesis heykeli yapının doğu-batı köşe nişi içinde in situ bulunmuştur. Bu heykelin arkası görünmediği için özensiz işlenmiştir. Diğer taraftan M yapısında bulunan heykellerin sayısı aediculae sayısından eksiktir. Böylece duvarlardaki nişlerin kitap rafı ya da kitap dolapları için kullanıldığını düşünebiliriz. Yan odalarda da hem giriş karşısında hem de orta salon ile aralarındaki duvarlarda nişler bulunmaktadır. Bu nişlerin 5.50 m. yükseklikte oldukları göz önünde tutulursa Kremna kitaplığında olduğu gibi tek katlıdır. Bu salonların planda gösterildiği gibi basilikal durumları Roma mimarlığının aksial ve simetrik kavramına aykırıdır⁴⁰. Hadrian kitaplığı ile plan, tüm ve detay ölçüleri bakımından büyük bir yakınlık gösteren M yapısının kentin planı içinde yeri de özellikle Agora'ya yakın oluşu bir kitaplığa uygundur. Bütün bu hususlara dayanarak Side M yapısının da bir kitaplık olduğunu söyleyebiliriz.

Kremna kitaplığı tamamen bağımsız bir yapıdır. Kuzey, doğu ve güney yanlarından yollar geçmektedir. Batı tarafından bir kapı ile bir salona açıldığından

³⁷ W. Judeich, *Topographie von Athen*, 2 inci baskı *Handbuch der Altertumswissenschaft III*, 2 (1931) 376-378; E. Götze, a.e. 237 vd.; C. Callmer, a.e. 174 vd. dipnot 1 res. 17.

³⁸ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (1963) res. 84 ve 85; L. Crema, *L'architettura Romana* (*Enciclopedia Classica XII*, 367 vd. res. 29-30) ve C. Krause (*Lexikon der alten Welt* (1965) 463) tarafından da plan benzerliğine değinilmiştir.

³⁹ A. M. Mansel, a.e. res. 90.

⁴⁰ A. M. Mansel, a.e. 121.

söz etmiş bulunuyoruz. Kitaplık ile arasındaki duvar boyunca açtığımız tranşede tabana indiğimizde mozaik ile döşeli olduğunu gördük. Ancak bu salonun kuzey duvarı devşirme taşlarla örülmüş olup geç devir karakteri (Lev. XIV, 1; Lev. XVII, 1-2; Lev. XVIII, 1) gösterir. Bu arada latince yazıtlı bir heykel kaidesi de (Lev. XVII, 1-2) kullanılmıştır. Yazıtta (No. 11) bir toplantı binasının yapılması için 12.000 dinar bağışlamış Marcus'un kızı Konsular ailesine mensup biri için dikildiği bildiriliyor. Hanımın ismini bildiren yazıtın üst kısmı ele geçmemiştir. Bu duvarın sonradan eklendiği yalnız geç devir duvar tekniğinden değil aynı zamanda genel plandaki uygunsuz durumundan da anlaşılmaktadır. Aslında kent Forum, Basilika, Nympeum ve anıtsal sütunlu caddesinin açıldığı meydanla Q yapısının doğrudan doğruya bağlantı olduğu akla yakın gelir. Bugünkü haliyle salonun batı duvarı kalıntısı da iki devir gösterir. Büyük bloklarla örülmüş kemer niş ve tonoz ayakları (Lev. XVIII, 1) Q yapısı duvarları ile aynı teknikte olduğundan aynı devre aittir. Kemer ve nişlerin içindeki duvarlar küçük taşlardan örülmüş geç devir karakteri gösterir. Ayrıca büyük bloklularla bağlantısız örüldüklerinden bunlar tamamen dolgu duvarı görünüşündedir. Aynı durum bu salonun kuzeybatı köşesinde de müşahade edilir. Bu da kuzey duvarının sonradan buraya eklendiğini açıklar. Böylece bu salonun Q yapısının aslında açık bulunan bu yönünde, geç devirde kapatılarak elde edildiği anlaşılıyor. Resimde aynı zamanda burada bir Tykhe heykelciğinin bulunması görülüyor. Bu eser kazı sonunda Burdur Müzesine nakledilmiştir. Burada Q yapısının içinde bulunan heykel kaidelerine benzeyen profilli bir üst parçası bulunmuştur. İki köşesine kırık kırığa eklenen parçaları da ele geçmiştir. Kalker taşından yapılmış, akroterleri bulunan parçanın yumurta bandı ve boncuk dizisi motifi silmelerinin altında yazıtlı düz bir kısım gelir. İki satırlı yazıt (No. 12) fazla harap olduğundan anlaşılması mümkün

olmamıştır. Bu salon için kesin sonuçlara varılabilmesi ancak kazıların ilerlemesi ile mümkün olacaktır. Salonun genişliği 9,00 m., batı duvarındaki nişlerin derinliği 1,08 m., köşe nişinin genişliği 1,80 m., diğerlerinin genişliği 2,00 m. dir.

HEYKELTRAŞLIK BULUNTULARI:

Önce kazıda bulunan Tykhe heykelini inceledikten sonra Q yapısı içinde köylüler tarafından kaçak kazı yapılarak meydana çıkarılan ve Burdur Müzesine satılan 9 heykeli ele alacağız. Kazı sırasında bu heykellere ait bulduğumuz parçaları ayrı yayınlamaktansa yerinde zikretmeği doğru bulduk.

1 — Tykhe Heykeliği Lev. XVIII, 2, Burdur Müzesi. Env. No. 70/1, Q yapısının batısındaki salonda kazı sırasında bulunmuştur. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,220 m. (+ Kaide yük. 0,080 m.) gen. 0,480 m., der. 0,280 m.

Baş, sol el ve bereket boynuzunun iki ucu, sağ kolun aşağı kısmı noksandır. Kazıda bulunan kaideye ait bir parça yerine kırık kırığa uymaktadır.

Uzun khiton üzerine sol omuzdan atılan himation, sağ kol ve beden sağ tarafını açıkta bırakır. Himation'un kalın kenar kıvrım rulosu bedeni diagonal keser. Mantonun altında göğüs altından kuşakla sıkılmış giysinin altında ikinci bir khiton daha bulunmaktadır. Kıvrım karakterinden daha ince kumaştan olduğu anlaşılan bu khitonun yakası da üstekinin altından gözükmektedir. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta, sağ bacak dizden bükülerek yana ve arkaya çekilmiştir. Elbise etekleri kaide üzerine dek inmekte yalnız ayakburunları dışarıda kalmaktadır. Dirsekten bükülerek öne uzatılan sol kol tamamen mantonun altında kalır, yalnız bereket boynuzunu tutan, şimdi mevcut olmayan el, kol üzerinden inen himation kıvrımları arasından dışarı çıkıyordu. Sağ yanda diz hizasında ve daha yukarıda olmak üzere iki destek kalıntısı görülür. Sağ ayağın yanında kaide üzerinde duran kürenin bir parçası kalmıştır. Desteklere

ve küre kalıntısına göre Tykhe'nin sağ kolunun pozisyonunu kolaylıkla gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Tykhe aşağı doğru uzattığı sağ eli ile küre üzerinde duran bir dümenin sapını tutuyordu. Verimliliğin sembolü bereket boynuzu yansırı küre ve dümeden oluşan ikinci atribüsü dünya mukadderatının tanrıçanın elinde olduğunu dile getirir.

Heykelimiz duruş motifi ve mantosunun kıvrım sistemi ile bize Vatikan müzesindeki Urania olarak onarılan heykeli⁴¹ hatırlatır. İkisini karşılaştığımızda aynı orijinale dayandıklarına ikna edici benzerliğe rağmen aralarında bazı farklar da vardır. Kremna heykelciğinde göğüs altında kemer bulunması, mantosunun daha kısa ve özellikle khiton etek kıvrımlarının barok üslûpta oluşu, onu 4. yüzyıl orijinalinden uzaklaştırmakta ve hellenistik devir heykeltraşlığına yaklaştırmaktadır. Şu halde heykelimizi esas tipin bir varyasyonu olarak görebiliriz. Messene'de bulunmuş bir replik⁴² Kremna torsosu ile o kadar büyük bir benzerlik gösterir ki, onun da aynı varyasyona dayandığını söyleyebiliriz. Side repliğinin⁴³ aynı tipte olması hellenistik devir varyasyonunun yaygın olduğuna işaret eder. Messene örneğinin bir rahibeyi tasvir ettiğine göre bu tipin portre heykeli olarak da kullanıldığı anlaşılıyor. Bu sebepten Messene torso'sunda tanrıçanın bereket boynuzu bulunmadığı gibi uzun saç buklelerine de raslanmaz. Kremna torsosu özenli işçiliği ve giysi kıvrımlarının zengin oluşu ile diğer repliklerden farklı olup Hellenistik sanat geleneğini daha kuvvetli yansıttığından varyasyonu daha iyi temsil etmektedir. Yapılış tarihi üslûp benzerliği bakımından Q yapı-

sının heykelleri ile aynıdır. Onlar gibi M.s. 2. yüzyılın sonlarına tarihlenir.

2—Büyük Athena Heykeli Lev. XIX, 1 Burdur, Müze Env. No. 8333, Q yapısının kuzey duvarı önünde batı köşesine yakın bulunmuştur. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,980 m., gen. 0,900 m., der. 0,580 m.

Baş, sağ kol dirsekten aşağı ve sol elin küçük parmağı noksandır.

Bol kumaştan apoptygmalı uzun bir khiton giymiştir. Sol omuzdan atılarak sırt ve bedenın sol yanı ile vücudun aşağı kısmını örten himation da bol ve zengin kumaştandır. Sağ omuzda uçları tutturularak göğüsü çapraz örten aegis'in sol tarafı da mantonun altında kalır. Üzeri balık pulu şeklinde yapraklarla kaplı aegis'in ortasında çirkin yüzlü ve saçaklı bir Medusa başı vardır. Aegis'in kenarını spiral şeklinde kıvrılan küçük yılanıklar süsler. Ense desteğinin şekline ve boynun kaslarına göre başın hafif sola çevrik olduğu anlaşılır. Sol kol dirsekten bükülerek öne uzatılmış ve eli oynar gibi himation'un kenarını tutmaktadır. Yana doğru açılarak yukarı kaldırılan sağ kolun hareketini gözümüzün önünde kolaylıkla canlandırabiliriz. Kaidenin üzerinde sağ ayağın yanında kalan izinden buradan yılan dolanmış mızrağın yükseldiği anlaşılır. Athena'nın sağ eli ile bunu tutabilmesi için kolunu dirsekten bükükten sonra yukarı kaldırması gerekir. Diz hizasında mantonun üzerinde bu mızrağı takviye eden desteğin izi görölmektedir. Vücut şekilleri bol ve zengin giysi kıvrımları altında kaybolmuş gibidir. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta sağ bacak ise serbest olarak dizden bükülerek yana ve hafif geri çekilerek ancak burnu ile yere değmektedir. Khiton'un manto altından dışarıda kalan kısımları sert ve paralel pililer halinde kıvrımlar gösterir. Apoptygma kıvrımları da aynı sertliği ve monotonluğu korur. Mantonun kıvrımları daha serbest ve hareketlidir. Bu torso gerek duruş motifi, gerekse kıyafeti ve giysi kıvrım sistemi ile bize Vatikan müzesin-

⁴¹ G. Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums III, 1 (1936) 30 vdd. No. 504, Lev. 8.

⁴² G. Daux, Chronique des Fouilles 1962, BCH 87 (1963) 774 res. 9.

⁴³ J. İnan, Side'de Roma Devri heykeltraşlığı, No. 39. baskıda.

deki Athena Giustiniani⁴⁴ heykelini hatırlatır. Zamanımıza dek koruna gelmiş birçok kopya ve varyasyonlarından anlaşıldığına göre Yunan orijinali antik devrin ünlü eserlerinden biridir. Kremna torsosunu Athena Giustiniani heykeli ile karşılaştıracak olursak aralarında en ufak ayrıntıya dek büyük benzerlik ikisinin aynı orijinale dayandığında kuşku bırakmaz. Kremna bibliotheginde bulunan, aşağıda inceleyeceğimiz ikinci Athena heykelinin de (Lev. XIX, 2) aynı tipte olması Kremna örneklerine zengin replik listesinde⁴⁵ önemli bir yer kazandırmaktadır. İyi koruna gelmiş durumları ve üstün işçilikleri ile bu eserler şimdiye dek tanınan replikleri geride bırakmaktadırlar. Yazıkkı ikisinin de başları bulunamamıştır. Diğer replikler gibi bu heykellerin üslup karakteri de dayandıkları orijinalin bronzdan yapılmış olduğunu açıklar. Kremna heykellerini asıl önemi şimdiye dek orijinal hakkındaki bazı tartışmalara son vermeleri ve bazı problemlerin çözülmesini sağlamalarıdır.

⁴⁴ W. Amelung, Die sculpturen des Vaticanischen Museums I (1903) 135 No. 114, Lev. 18; W. H. Schuchhardt, Epochen der Griechischen Plastik (1959) 99 vd. res. 69

⁴⁵ A. Furtwängler, Meisterwerke der griechischen Plastik (1893) 594 not 2; heykel olarak 5 replik tanıtmakta, fakat Amelung, a.e. haklı olarak Napoli örneğini (Env. No. 6399) bu listeden çıkarmıştır. Amelung listeye mütereddit olarak (S. Reinach, Répertoire de la Statuaire II, 289 No. 5) ve (Reinach, a.e. 291, No. 3) iki eseri ilâve etmiştir, sağ sol yanları değişik olmakla beraber bunların aynı orijinale dayandıklarında kuşku yoktur. Amelung, Furtwänglerin 4 baş repliğine Kopenhag Ny Carlsberg Glyptotekinde bulunan bir büstü (Billedavler antike Kunstvaeker Lev. VIII, 104) ve bir de Ince Blundell-Hall fragmanını (Furtwängler, Abhandl. d. Königl. bayer. Akad. d. Wissensch. 1897, 557 Lev. V) ilâve eder. Daha sonra baş listesine M. Bieber, Kassel örneğini (M. Bieber, Antike Skulpturen und Bronzen des Königl. Museum Fridericanum (1915) 14 vd. No. 12 Lev. XVII-XVIII). Hekler de Atina National Museum'daki bir başı (Env. No. 3004) baş listesine ilâve etmiştir (A.A. 1934, 259). J. Keil, Ephesos'da bulunan bir heykeli (Ö. Jh. XXV, 1929, 27/28 res. 13/14) replik listesine ilâve etmiştir. F. Poulson da Ny Carlsberg Glyptotekinde bulunan bir torsoyu (Billedtavler II, Lev. II, No. 104 a) replik listesine sokmuştur.

Önce bu iki örnekte de aegis'in bulunması orijinalin aegis'li olduğu hususundaki kuşku ortadan kaldırrır. Kapitol örneğinde⁴⁶ aegis'in bulunmaması ancak kopistin bir ihmali olarak açıklanabilir⁴⁷. Kremna örneklerinin bir önemi de iki ayrı varyasyona dayanmalarındır. Bu iki torsoyu karşılaştıracak olursak esas iki varyasyon arasındaki farkları saptamış oluruz. İlk olarak ele aldığımız büyük Athena heykeli replikler arasında daha çok raslanan tipi temsil eder. Burada Athena'nın sol elini öne uzatarak himationun kenarını tutması, en belirgin özelliğidir. Diğer tipte (Lev. XIX, 2) sol kol dirsekten hafif bükük olarak öne doğru, uzatılmıştır. Bu kolun kırık kesitine dik kat edilecek olursa kolun aşağı kısmının hafif kalkık ve avucun yukarı bakar şekilde uzatıldığı anlaşılır. Böylece tanrıçanın bu elinde bir şey taşıdığı (belki küçük bir Nike) sonucuna varılır. Giysi kıvrımları üzerinde kalmış destek parçasından bu ağırlığı taşıyan kolun alttan takviye edildiği anlaşılır. Burada mızrak düşünemeyiz zaten plint üzerinde buna yer de yoktur. Mızrak herhalde gene sağ elde tutuluyordu. Sağ bacağın yanında kalmış destek parçası herhalde bu mızrakla ilgilidir. İki tip arasındaki ikinci fark da bu kolun hareketinde göze çarpar. Burada sağ kol yana açılarak yukarı kaldırılmadığı için figürün üst kısmı daha dar ve derli toplu görünüşlüdür. Bu kol dirsekten hafif bükük olarak yandan aşağı doğru sarkar. İki örneğin arasındaki diğer bir fark da küçük Athena heykelinin sol yanında alçak bir kaide üzerine diklemesine konmuş bir kalkanın bulunmasıdır. Diğer göze çarpan bir fark da aegis kenarının yılan motifidir. Birinci tipte sematik spiral şeklinde kıvrılan yilancıklar ikinci örnekte daha serbesttir. Burada giysi kıvrımları da özellikle apoptygma'da

⁴⁶ H. Stuart Jones, A Catalogue of the Ancient Sculpture preserved in the Municipal Collections of Rome, The Sculpture of the Museo Capitolino (1912) 103 No. 29 Lev. 20.

⁴⁷ G. Lippold, Handb. 212 not 15 aynı fikirdedir.

görüldüğü gibi daha hareketlidir, sertlik ve monotonluktan nisbeten kurtulmuştur. Bu karşılaştırmalarımız ikinci örneğin üslûp gelişimi bakımından birinciden daha sonra olduğunda kuşku bırakmaz. Birinci tipte 5. yüzyıl karakteri daha kuvvetli ikincisinde ise 4. yüzyıl sanat akımı sezilir. Şu halde Kremna'nın ikinci Athena heykeline birincinin yani Athena Giustiniani'in bir varyasyonu gözüyle bakabiliriz. Bu varyasyonun bir repliği Ephesos'da⁴⁸ bulunmuştur. Kremna sikkeleri üzerinde esas tipin kopyalarına raslanır, en güzel bir örneğini Maximinus (235-238) sikkesi⁴⁹ üzerinde görmekteyiz.

Orijinal eser, arkeologlar tarafından farklı tarihlendirildiği gibi çeşitli sanatçılara da mal edilmek istenmektedir. Genellikle 5. yüzyılın son çeyreğine⁵⁰, son 10 yılına⁵¹, 5. ve 4. yüzyıl dönemine⁵² ya da 4. yüzyılın başlarına⁵³ tarihlenmektedir. Bazı arkeologlar onu Pheidias çevresine⁵⁴ sokmakta bazıları onun Pheidias etkisinde bir sanatçı⁵⁵ tarafından yapıldığını kabul etmekte bazıları da Euphranor'a⁵⁶ mal etmektedir. Kremna'daki iki örneğin karşılaştırılarak incelenmesi bu değişik tarih ve üslûp mütalâalarının nedenlerini açıklamaktadır. Bir taraftan eserin üslûp bakımından bir dönem devresine raslaması diğer taraftan yeni sanat akımına göre bir varyasyonunun yaratılmış olması orijinali hakkında bu çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece biz eseri 5. yüzyılın son

on senesine tarihleyen meslektaşların fikrine katılıyoruz.

Kremna repliği iyi perdahlanmış cilâli gibi parlayan yüzey işçiliği, mahirce kullanılmış burgu aleti ile geç Antoninuslar devrine 2. yüzyılın sonlarına belki de 3. yüzyıl dönemine girer.

3 — Küçük Athena Heykeli Lev. XIX, 2, Burdur Müzesi Env. No. 7827, Q yapısının batı duvarının giriş nişinin solundaki birinci ve ikinci nişlerin bölme duvarı önünde bulunmuştur. Üzerinde durduğu kaidenin yalnız üst parçası bulunmuştur. Yazıtından (No. 6) Athena heykeline ait olduğu anlaşılmıştır. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,670 m., gen. 0,600 m., der. 0,420 m.

Baş, kolların aşağı kısmı, kalkanın ön tarafta kenarı noksandır. Kalkanın üzerinde durduğu kaidenin ön tarafta yüzeyi kırıktır. Sağ ayağına ait kopmuş parça kazı esnasında bulunmuştur. Giyisinin kabarık kıvrım sırtlarında çentik ve kopuklar vardır.

Burada Athena Giustiniana tipinin bir varyasyonu ile karşılaştığımızı bir önceki heykelde açıklamış bulunuyoruz. İki repliğine⁵⁷ raslanmadığına göre tutunmuş bir varyasyon olduğu anlaşılıyor.

Ön tarafta heykelin işçiliği özenli ve iyi perdahlıdır. Arka tarafta işçilik kaba ve özensizdir. Eserin yapılış tarihi üslûbuna göre büyük Athena heykeli ile aynı olmalı.

4 — Asklepios Heykeli Lev. XX, 1, Burdur Müzesi Env. No. 8334, Q yapısının doğu duvarı ortasındaki apsisin sol tarafında bulunmuştur. Kazıda bulunan ayak ve kaide fragmanları ile heykelin aşağı kısmı tamamlanmıştır. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1.850 m. (+ kaide yük. 0.085 m.), gen. 0,690m. der. 0,350 m.

Baş ve sağ kol noksandır.

Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta sağ bacak ise dizden bükük olarak hafif öne uzatılmıştır. Sol omuzdan atılan manto sol kolu ve belden aşağı vücudu ayak

⁴⁸ A. Aziz (Ogan) İzmir Müzesi Rehberi (1932) 76, Env. No. 11.

⁴⁹ H. v. Aulock, a.e. 5101 Lev. 168.

⁵⁰ P. Arndt, EA 226.

⁵¹ M. Bieber, a.e.; Johnes, a.e.; C. Blümel K 180 Lev. 73; Lippold, a.e. 212 vd.

⁵² W. Amelung, a.e. 135.

⁵³ H. K. Süsserott, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus, Edizione Anastatica Roma (1968), 140; W. Fuchs, Helbig I, 343 vd. No. 449.

⁵⁴ F. Poulson, EA 385 ve 3853.

⁵⁵ W. Fuchs, a.y.

⁵⁶ A. Furtwängler, a.y. ve W. Amelung da Furtwängler'e iştirakle Euphranor'a mal eder JdI, 41, (1926) 275.

⁵⁷ Ephesos örneği, A. Aziz a.y.; EA 226.

belleklerine dek örter. Kenar kıvrım rulosu bel hizasında kalınca kuşak şeklinde vücudu keser. Bunun altında himationun bir köşesi üçgen önlük gibi bacakları saran kısmın üzerine iner. Sol kol dirsekten bükülerek kalçaya dayanmıştır. Dirseğin yana doğru gerdiği himation, figürün yanından V kıvrımları ile perde şeklinde aşağı iner. Himationun yüzeyi kıvrım hatları ile canlandırılmıştır. Bu kalabalık kıvrım çizgileri altından vücudun şekilleri dışarıya yansımaktadır. Biri sağ bacağın yukarı kısmında diğeri aynı tarafta kasık hizasında iki tane destek parçası kalmıştır. Burada Asklepios'un yılanlı sopasının uzandığını kolaylıkla gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Zaten figürün Asklepios'un geleneksel kıyafetinde oluşu da heykelin tanrıyı tasvir ettiğinde kuşku bırakmaz. Destek olarak sol bacağın yanında üzerinde etiketi bulunan yuvarlak bir kutu (Albricus) yer alır. Bu destek Asklepios heykeline uygundur içinde tanrının yanında bulunması gereken ilâç ve tıp aletlerinin olduğu düşünülebilir. Kremna sikkeleri üzerinde bu tipe benzeyen Asklepios tasvirlerine genellikle Hygieia ile birlikte raslanır⁵⁸.

Heykelimiz, duruş motifi ve elbisesinin genel havası bakımından bize M. ö. 5. yüzyılın sonlarında yapılmış Neugebauer Asklepios tipini⁵⁹ hatırlatır. Bu tipin Napoli⁶⁰ örneği ile onu karşılaştıracak olursak özellikle giysi kıvrımlarında bazı farklar göze çarpar. Kenar kıvrım rulosu burada daha kalın bir şekil almış ve bir yenilik olarak onun altında himationun bir köşesinin sarkması, sol dirseğin altından mantonun serbest ucunun burada aşağı dek uzanması ve nihayet yüzeyin kıvrım hatları ile kaplan-

mış ornamental görünüşü aradaki farkları belirtir. Bu karşılaştırma aynı zamanda eserimizin orijinalinin daha sonraki bir devirde aranması gerektiğini de ortaya koyar. Bütün aramalarımıza rağmen tam replik diyebileceğimiz bir örneğe raslayamadık. Ancak giysi motifi bakımından Baltimore Jons Hokins Üniversitesinde bulunan Asklepios heykeli⁶¹ ile benzerlik gösterir. Yalnız orada yüzey daha sakin-dir. Bununla birlikte aynı tipe dayandıklarını söyleyebiliriz. Heykelimiz yüzeyinin ornamental görünüşü ile Kapitol müzesinde bulunan siyah mermerden bir Asklepios heykelini⁶² hatırlatır. Yalnız sonuncuda himationun tanzimi biraz farklıdır. Böylece Kremna heykelinin dayandığı orijinalin, Hellenistik devirde Neugebauer tipi serbest şekilde kullanılarak yaratıldığını düşünebiliriz. Ornamental görünüşün de Roma varyasyonunu yansıttığı kanısındayız.

Torsomuz Q yapısında bulunan diğer heykellerle aynı işçilik ve üslûbu gösterdiğinden aynı tarihte yapılmıştır.

5 — Leto Heykeli Lev. XX, 2, Burdur Müzesi Env. No. 7827, Q yapısında apsis'in sağ tarafındaki kaidenin (No. III) önünde bulunmuştur.

İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,750 m. (+ plint yük. 0,140 m.), gen. 0,890 m., der. 0,590 m.

Baş, sağ kol tamamen, sol kolun aşağı kısmı noksanıdır. Heykel iki parça halinde ele geçmiş, sağ bacağın yukarı kısmından sol diz kapağı altına uzanan diagonal ek çizgisinden görüldüğü gibi bu iki parça birleştirilmiştir.

Doğal büyüklüğü aşan figür kolpos ve apotygmalı bir peplos giymiştir. Sağ bacak dizden bükük ve önde sol bacak ise arkada ve gerilmiş durumdadır. Sağ bacağın profilden gösterilmiş olmasına karşılık vücudun yukarı kısmı cephedendir.

⁵⁸ H. v. Aulock, Syll. No. 5118 ve 8605.

⁵⁹ K. A. Neugebauer, Asklepios. Ein Beitrag zur Kritik Römischer Statuenkopien, 78. Winckelmannsprogramm der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin (1921). Tipe Neugebauer'in ismi M. Bieber tarafından verilmiştir (M. Bieber, A Bronze Statuette in Cincinnati, Proceedings of the American Philosophical Society, cilt 101 (1957) 73.

⁶⁰ M. Bieber, a.e. res. 5.

⁶¹ D. M. Robinson, Excavations at Olynthos 12; 136 not 88, Lev. 182, 3, M. Bieber, a.e. res. 15.

⁶² H. Stuart Jones The Sculpture of the Museo Capitilino (1912) 278, Salone 5, Lev. 67.

Böylece sağa doğru koşan figürün dönerek arkasına baktığı anlaşılıyor. Bu pozda ancak bir şeyden korkarak kaçan ya da takip edilen bir figürün tasvir edildiği anlaşılıyor. Hareketin şiddetiyle sağ bacak üzerinde gerilen peplosun kıvrımları dizde kırılan eyik hatlarla belirtilmiştir. İki bacağın arasından dikey inen kıvrımlar kaide üzerinde yelpaze şeklinde açılır. Kolpos kıvrımları göğüsler arasında kavislerle belirtilmiştir.

Figür gerek hareket motifi gerekse peplos'un şekli ve kıvrımları ile bize Palazzo dei Conservatori'deki Leto heykelciğini⁶³ hatırlatır. İki eseri birbirleri ile karşılaştıracak olursak gerek hareket motifi gerekse giysi kıvrım sistemi ve üslup benzerliği ikisinin aynı orijinale dayandığında kuşku bırakmayacak kadar büyüktür. Her iki örneğin de kolları kırıktır. Bu hususta Torlonia⁶⁴ repliği tamamlayıcı bir fikir vermektedir. Leto sol omuzunda Apollon ve sağ omuzunda Artemis olduğu halde sağa doğru ilerlerken başını arkaya çevirmiş uzaklaştığı yere bakıyor. Yunan Mythos'una göre Leto, Delos adasında çocuklarını dünyaya getirdikten sonra Delphi'ye gelir. Burada çocuklarını Delphi ejderi Python'dan kurtarmak için kaçırırken Apollon onun kucağından ok atarak ejderi öldürür⁶⁵. Bu konunun tasvirine vazolar, sikkeler ve kabartmalar üzerinde raslanır. Kırmızı figürlü bir vazo üzerinde⁶⁶ Leto aynı şekilde çocuklarını kucaklamış kaçarken başını arkaya çevirmiştir. Burada Python büyük bir yılan şeklinde gösterilmiştir. Vatikan sunağı⁶⁷ üzerinde girland boşluğunda tasvir edilen sahnede ortada Leto çocukları ile kaçıyor, sağda uzanmış bölge

Nymphe'si solda elinde kalkan tutan bir figür görülür. Sikkeler⁶⁸ üzerinde bulunan tasvirler Kremna ve diğer replikler tipindedir. Özellikle Leto ve çocuklarının takdis gördüğü şehir sikkeleri (Ephesos, Stektorium, Magnesia)⁶⁹ üzerinde aynı tasvire raslanır. Kremna sikkeleri üzerinde aynı figür yanlışlıkla kucağında Karakalla ve Geta'yı taşıyan Iulia Domna olarak açıklanmıştır⁷⁰. H. v. Aulock koleksiyonundaki bir Aurelian sikkesi⁷¹ (270-275) üzerinde aynı figür yazıtiyle Leto olarak isimlendirilmektedir. Heykelimizle sikke tasvirini karşılaştıracak olursak aralarındaki büyük benzerlik aynı orijinale dayandıklarında kuşku bırakmaz. Roma İmparatorluk devrinde Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde basılmış sikkeler üzerinde bu tasvire raslanmasına dayanarak orijinalin bu kentlerden birinde özellikle Ephesos'da bulunduğu sonucunun çıkarılması doğru olmasa gerek⁷². Roma İmparatorluğu dahilinde birçok eyalatlerde aynı Yunan orijinallerinin kopyaları bulunduğu gibi sikkeleri üzerinde de onların tasvirlerine raslanması doğaldır. Roma sikkeleri üzerindeki tasvirlere dayanarak orijinalin bulunduğu şehri saptamak imkânsızdır.

Kremna heykeli şimdiye dek bulunan replikler arasında en önemlisidir. Diğer iki replik küçük ebatla heykelcik halinde kopyalar (Palazzo dei Konservatori 0,68 m.), oysa Kremna örneği tabii cesametten büyüktür. Sikke, vazo ve kabartma tasvirlerine kadar nüfuz eden orijinal eser herhalde Antik Çağın ünlü bir heykeltıraşının elinden çıkmadır. Bazı arkeologlar Strabon'un verdiği bir bilgiye (14, 1, 20) dayanarak burada Skopas'ın Ephesos grubunu tanımak istemişlerdir. Fa-

⁶³ H. Stuart Jones, Pal. Cons. 227 No. 31 Lev. 85.

⁶⁴ P. E. Arias, Skopas (1912) Lev. VI, 23; Enc. Arte. Ant. IV 504 res. 592.

⁶⁵ Th. Schreiber, Apollon Pythoktonos (1879) 85 vdd., Roscher, ML bk. Leto Kol. 1974.

⁶⁶ E. Löwy, Zu den Niobidenkmälern, JdI 47, 1932, 66 dipnot 6, res. 18.

⁶⁷ Luccia Telesine sunağı, Amelung, Die Skulpt. des Vat. Mus. I (1903) 462 vdd. No. 230 Lev. 47; Helbig I, No. 367.

⁶⁸ Th. Schreiber, a.e. Lev. 2; P.E. Arias, a.e. Lev. VI, 21 ve 22.

⁶⁹ F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatiscche Münzen I, 81 No. 33; J. Overbeck, Geschichte der griechischen Plastik (1894) 117 res. 172 a ve b.

⁷⁰ Cat. Gr. Coins of Lycia, Pamylyia and Pisidia Lev. XXXV, 5.

⁷¹ H. v. Aulock, Syll. 18. Heft 8608.

⁷² G. Lippold, Handb. 182.

kat orada Leto elinde asa ile gösterilmiş, çocukları ise bölge Nymphe'si Ortygia taşıyordu. Böylece grubumuzun Skopas'ın eseri ile ilişkisi olmadığı açıktır. Gene kaynaklara (Plinis nat. hist. XXXIV, 77) dayanarak bazı arkeologlar da burada Euphranor'un Konkordia tapınağında bulunan eserini tanımak istemişlerdir. Heykelimizin üslûbu bu iki sanatçı için de erkendir⁷³. Motif bakımından benzerlik gösterdiği Ny Carlsberg Glyptoteğindeki kaçan Niobe heykeli⁷⁴ ile Leto'yu karşılaştıracak olursak, onun daha yumuşak ve serbest hareket motifi karşısında eserimiz sert ve tutuk kalır. Leto'nun elbise kıvrım üslûbu da Demeter Cherchel heykeli⁷⁵ ile yakınlık gösterip sert ve şematik görünüşlüdür. Belki ondan az öncedir. Böylece orijinalin M.ö. 450-440 seneleri arasında aranması gerektiği kanısındayım. P. Arndt ve G. Lippold bu önemli eserin sanatçısı olarak Alkemenes'i düşünmüşlerse de⁷⁶ eserin belirttiğimiz sert üslûba yakın karakteri buna manidir. Bugün eseri yaratan ünlü sanatçının ismini açıklayacak durumda olmadığımızı kabul etmemiz gerekir.

Heykelimiz yapının diğer heykelleri gibi M.s. 2. ve 3. yüzyıl döneminde yapılmıştır. Plint'in yazıtına göre (No. 4) rahip, başrahip, kurucu şansever Lucius Aetius Iulianus oğlu Rutilius ve kızı Lucilla ile birlikte heykelleri sevgili vatanına takdis etmiştir. Kaide üzerindeki yazıtın (No. 3) heykelle ilişkisi yoktur.

6 — Aphrodite heykeli Lev. XXI, 1 Burdur Müzesi Env. No. 8330, Q yapısının doğu duvarındaki apsis'in sağındaki nişin sağ yan duvarı önünde bulunmuştur. Burada bulunan kaidenin (No. IV) üzerindeki yazıtla (No. 5) heykelin ilişkisi yoktur. Yazıtla göre kaide üzerinde Iulia

Rutilia Longilla isminde bir hanımın portre heykelinin durması gerekir.

İnce grenli beyaz mermerden, Yüksek. 1,200 m., geniş. 0,450 m., der. 0,300 m.

Baş, kollar tamamen, bacaklar baldır hizasından aşağı noksandır. Sağ bacadaki yüzeyden derince bir parça kopmuştur. Kazı esnasında bulunan bir büyük parça sağ yanda sırta, diğer büyük bir parça da arkada sol yanda etek kısmı ve birkaç küçük parça da torso ile kırık kırığa eklenebilmiştir. Ayrıca üzerinde sandallı kadının ayağı bulunan kaide arada eksik kısım olduğundan heykelle eklenememekle beraber ona aittir.

Saydam kumaştan khiton vücut şekillerini dışarı yansıtır. Elbisenin sol omuzu kayarak göğüsü açıkta bırakır. Kasık hizasında bir kuşakla sıkılmış khiton ıslakmış gibi vücuda yapışmıştır. Sağ omuzdan arkaya atılan manto önde sol kolun aşağı kısmı üzerinde dolandıktan sonra herhalde yandan aşağı sarkıyordu. Buna ait pek az kısım sol oyluğun yanında kalmıştır.

Heykelimizin orijinalinin 420-410 yıllarında yaratılmış Venus Genetrix tipine⁷⁷ dayandığında kuşku yoktur. Birçok replikleri ile tanınan esas tipten heykelimiz bazı hususlarda ayrılır. Vücuttaki burkulma hareketi böylece sağ omuzun ön plana çıkması, vücudun iki yanında karşılıklı zıt hareketin bulunması, khiton kırışıklarının köşeli ve huzursuz çizgileri, kasık hizasından bir kuşakla sıkılması ve sol omuzdan kayan kısmının kalın ve kabarık şekil almış olması heykeli 5. yüzyıl orijinalinden uzaklaştırmakta ve ona geç Hellenistik devir eseri görünüşü vermektedir. Birçok replikleri ile tanıdığımız Hellenistik varyasyonun⁷⁸ en güzel örneği 1968 Perge kazılarında bulunmuştur⁷⁹. Kremna örneği çok harap

⁷³ G. Niebling, Zur Leto des Euphranor, Forschungen und Fortschritten 24, 1948, 2 vdd.; Ch. Picard, Manuel III, 866.

⁷⁴ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969) res. 209.

⁷⁵ W. Fuchs, a.e. res. 207/208.

⁷⁶ P. Arndt-G. Lippold, BrBr metin 761/62.

⁷⁷ W. Fuchs, Zum Aphrodite-Typus Louvre-Neapel, 206 vd. Lev. 48-51.

⁷⁸ G. Lippold, Kopien und Umbildungen 85 not 88; O. Waldhauer, Die Antiken Skulpturen der Ermitage II (1936) 10 No. 228 Lev. XI, XII.

⁷⁹ Antalya Müzesi Env. No. A 3310 halen yayınlanmamıştır.

durumuna rağmen vücut şekillerinin elbise altından bütün canlılığı ve plastikliği ile belirtilmesi Hellenistik geleneği kuvvetli sanatçının elinden çıktığını ifşa etmektedir. Heykelin yapılış tarihi yapının diğer eserleri ile aynıdır.

7—Giyimli Kadın Heykeli Lev. XXI, 2 Burdur Müzesi Env. No. 8331, Q yapısında batı duvarında kapı nişinin sol tarafında bulunmuştur. Köylüler Hygieia (Lev. XXVI) ile bu figürü hafızalarında tutacak bir göz terbiyesine sahip olmadıklarından kapılı nişin iki yanında bulunan bu figürlerin nişin hangi yanında durduklarını kesinlikle açıklayamamaktadır.

İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,650 m., gen. 0,700 m., der. 0,350 m.

Baş, sol el tamamen sağ elin parmakları noksandır.

Khiton üzerine himationa bürünmüş ve mantosunun bir kısmını başının üzerine çekmiştir. Vücut ağırlığını sağ bacak taşımakta ve bu yanda kalça konturu belirli bir kavisle dışarı çıkar. Sol bacak serbest bir şekilde dizden bükülerek yana ve öne uzatılmıştır.

Duruş motifi ve himationun kıvrım sistemi ve üslûbu ile heykelimiz pek çok replikleri ile tanınan büyük Herkulaneumlu kadın tipinin yeni bir repliğidir. Bieber'in 1960 yılına dek saptadığı 47 replik sayısı⁸⁰ yeni kazılarla son on sene içinde bir hayli artmıştır. Orijinal genellikle 4. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir. Hellenistik devre tarihleme eyilimi⁸¹ herhalde tipin Hellenistik varyasyonunun bulunmasındandır. Hellenistik devir varyasyonunun en iyi örneklerinden birini Kremna heykelinin temsil ettiğinde kuşku yoktur. Heykelin ince uzun görünüşü özellikle mantonun dışında kalan khitonun etek kısmındaki kıvrımlarının barok üslûbu esere Hellenistik karakter

verir. Orijinalin en iyi temsilcisi olarak kabul edilen Herkulaneum tiyatrosunda bulunan replik⁸² Kremna örneği yanında geniş ve sakin görünüşü ile dördüncü yüzyıl sanatına uygundur. Himationun kıvrımları ana hatları ile aynı olmakla beraber Kremna repliğinde çok zengin hareketli ve huzursuzdur. Burada iki örneğin yapılış devirleri de farklı olduğundan kopistlerin devirlerinin sanat akımı etkisinde olduklarını unutmamamız gerekir.

8 — Hygieia Lev. XXII, 1-2, Burdur Müzesi Env. No. 8330, Kapı nişinin sol tarafında bulunmuştur (bk. No. 7), İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,660 m. (+ kaide yük. 0,070 m.), gen. 0,700 m., der. 0,450 m.

Baş, sol kol dirsekten aşağı, sağ el ve yılanın büyük bir kısmı noksandır. Kazıda yılanın ait iki parça bulunmuştur.

Vücut ağırlığını sağ bacak taşımakta, sol bacak dizden bükülerek yana ve geriye çekilmiştir. Tanrıça hemen göğüslerin altından kalınca kuşakla sıkılmış uzun ve bol kumaştan bir khiton giymiştir. Aşağıda ikinci bir kuşakla sıkılarak kalça hizasına inen bir apoxygma meydana getirdiği sol yanda mantonun dışında kalan kısmında görülmektedir. Mantonun vücuda sarılışı ve kıvrımları Side M yapısında bulunan Hygieia ve Nemesis heykellerini hatırlatır⁸³. Aralarındaki benzerlik aynı orijinale dayandıklarında en ufak bir kuşkuyla yer vermeyecek kadar büyüktür. Burada khiton, aynı Side Hygieia'sında olduğu gibi kolsuz fakat Nemesis heykelinde olduğu gibi kalın kumaştandır. Tanrıçanın sağ koluna dolanmış yılanı sağ eli ile tutması ve ona sola doğru yön vermesi böylece şimdi mevcut olmayan fakat kolaylıkla gözümüzün önünde canlandırabildiğimiz gibi sol elindeki tabaktan onu beslemesi Side hey-

⁸⁰ W. Fuchs, Die Skulpturen der Griechen (1969) res. 236.

⁸¹ J. İnan, Side'de Roma devri heykeltraşlığı (yakında yayınlanacak) No. 36, orada tip ve varyasyonları ve diğer replikler hakkında daha etraflı incelemeler yapılmıştır.

⁸⁰ M. Bieber, The Copies of the Herkulaneum Women, Proceedings of the American Philosophical Society 106 (1962) 111 vdd.

⁸¹ M. Bieber, a.e. 112.

keline tamamen uygundur. Bir fark Kremna Hygieiasının saçlarının yanlardan uzun bukleler halinde göğüslerin üzerine doğru uzanmasıdır.

Burada orijinali dördüncü yüzyılda yaratılmış bir eserin gene Hellenistik devir varyasyonuna dayanan kopyası ile karşılaşmış bulunuyoruz. Son zamanlara dek tanınan dört replik sayısı Side, Perge ve Kremna buluntuları ile sekize yükselmiştir. Kremna heykeli işçiliğinin özenli oluşu ile replik listesinde önemli bir yer alır. Plintinin tam olarak korunagelmüş olması, bizim Side heykelinde daha önce esas görünüş açısı hakkında mütalâamızı desteklemektedir. İki yanı yuvarlatılmış plintin düz cephesi heykelin esas görünüş yönüne göre ayarlanmış olması gerekir.

9 — Apollon Heykeli Lev. XXIII, 1-3, Burdur Müzesi Env. No. 7868, Q yapısının kuzeybatı köşesi nişinin sol tarafında bulunmuştur. Buradaki kaidenin (No. VII) yalnız yazıtlı üst parçası kalmıştır. Yazıtına göre (No. 8) üzerinde Apollon heykeli bulunduğu anlaşılan bu kaide torso'ya aittir.

İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,000 m., gen. 0,760 m., der. 0,450 m.

Baş, sağ kol pazıdan aşağı, sol el ve bu taraftaki destek ve bacakların mühim kısmı noksanıdır.

Boynun kalan kısmından başın sağa çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sağ omuz üzerindeki saç kalıntısına göre Apollon burada uzun bukleli tasvir edilmiştir. Sağ bacak vücut ağırlığını taşır, bu yanda kalça konturu belirgin bir kavisle dışarı çıkar. Sol bacak öne doğru uzatılmıştır. Arkadan çekilmiş fotoğrafta (Lev. XXIII, 2) bu durum daha iyi görülebilir. Vücut belden hafif sağa eğik olduğundan omurgayı belirten çizgi yay şeklinde bu yana kıvrılır. Arkada görülen yuvarlak düğme şeklindeki çıkıntılar puntello'lardan başka bir şey değildir. Bunlar heykelin noktalama usulü ile işlendiğini açıklar. Görünen raspa izleri ve bu noktalar, yontulmanın arkada sona ermediğini gösterir. Q yapısındaki kaidelerin duvara çok yakın durduklarını

düşünürsek, heykellerin arkalarının görülmediği için, bu durumda bırakıldıklarını kabul etmemiz gerekir. Sol omuzun yukarı itilmiş durumundan Apollon'un bu kolu ile bir yere yaslandığını anlamakta gecikmeyiz. Sol oyuğun yanından yüzeyden kopmuş derince parça ile kolun aşağı kısmına dolanarak sarkan manto kıvrımlarının altında kırık yüzeyi figürün yanında ikisini birleştiren bir nesnenin var olduğuna işaret eder. Bu nesne üzerine aynı zamanda bir kısmı resimde görülen ve diğer kısmı da kazıda bulunarak tamamlanan bir kap oturuyordu. Kremna sikkeleri üzerinde raslanan aynı tipteki Apollon tasvirleri⁸⁴ bu hususta bize tamamlayıcı bir fikir vermektedir. Apollon üç ayaklı bir kazan üzerinde duran böyle bir kaba kolu ile yaslanmıştı. Sikke üzerindeki tasvir aynı duruş motifini gösterir. Aynı şekilde sol omuzdan arkaya atılı bir klamys öne alınarak sol kolun aşağı kısmına dolandıktan sonra yandan sarkar. Torsoda olduğu gibi orda da Apollon uzun bukleli gösterilmiştir. Sikke üzerindeki tasvirde torsomuzun sağ kolu hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Aşağı doğru uzanan sol elinde herhalde orda olduğu gibi atribülerinden biri olan defne dalı tutuyordu.

Kolu ile bir nesneye dayanarak dinlenme motifi bize, Praksiteles'in Hermes⁸⁵ veya Satyr heykellerini hatırlatır. Beşinci yüzyıl Apollon tasvirlerinin atletik ve olgun erkek yapısı, örneğin Kassel Apollon'u⁸⁶ yerine burada yeni yetişen kasları az belirgin dolgunca bir vücut şekli ile karşılaşıyoruz. Bu bakımdan heykelimizi Praksiteles'in Apollon Sauroktonos'u⁸⁷ ile karşılaştırabiliriz. Karın ve kasık kısmında detayın plastik şekillendirilmesinde ve nazik yüzey işçiliğinde

⁸⁴ H. v. Aulock, Syll. Heft 12 No. 5092.

⁸⁵ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, res. 400.

⁸⁶ E. Schmidt, Der Kassler Apollon und seine Repliken, Antika plastik, Lieferung V. (1966) Lev. I vdd.

⁸⁷ G. E. Rizzo, Prassitele, 39 vdd. Lev. 59-64.

de Praksiteles'in Satyr heykeli ile yakınlık görülür. Bu karşılaştırmalarımız Kremna Apollon'unun orijinalinin Praksiteles sanat çevresinde yaratıldığına kuşku bırakmaz. Orijinali gene aynı devre tarihlenen Anzio Apollon'u⁸⁸ duruş motifi bakımından Kremna Apollon'u ile benzerlik gösterir, yalnız sağ sol tarafları değişiktir. Vücut yapısının kalın ve hareketinin daha az elâstikî oluşu bu eseri heykelimize daha çok yaklaştırır. Böylece orijinali 4. yüzyılın son çeyreğine tarihleyebiliriz. Aslında Anzio Apollon'unda olduğu gibi belki orijinal tipte de figür bir payeye dayanıyordu. Hellenistik devir varyasyonunda sikkeler üzerinde gördüğümüz gibi, herhalde paye bir üç ayaklı kazan haline tadil edilmiştir. Kuşkusuz bu esere barok ve daha zengin bir görünüş sağlamıştır. Omuzundaki Klamys'ün de bir Roma devri katkısı olduğunda kuşku yoktur. Replik karakteri gösteren tam bir benzerini bulmak mümkün olmadı. Sikkelere dayanarak Romalılar zamanında yaygın bir tip olduğunu söyleyebiliriz, örneğin aynı tip Sagalossos sikkeleri⁸⁹ üzerinde de görülür. Kremna heykelinin yapılış tarihi de Q yapısının diğer eserleri gibi M.S. 2. ve 3. yüzyıl dönümüdür.

10 — Herakles Heykeli Lev. XXIV, 1-2, Burdur Müzesi Env. No. 8029, Q yapısının kuzey duvarı önünde kendisine ait in situ Kaidenin (No. II) önünde bulunmuştur.

İnce grenli beyaz mermerden. Yük. 2,080 m. (+ kaide yük. 0,190 m.), gen. 1,450 m., der. 0,600 m.

Baş, sağ bilek ve sağ el nokсандır. Sağ ayağın topuğuna ait bir parça kazıda bulunmuştur. Resimlerden de görüldüğü gibi sağ omuzla göğüs ve sırtın da bir kısmını kapsayan bir parça, sağ kola ait pazı ve dirsekten aşağı iki parça, sol kolun dirsekten aşağı kısmı, bacakların dizden aşağı kısımları ve desteğin aşağı

kısmı birbirleri ve torso ile kırık kırığa uyduklarından eklenebilmişlerdir⁹⁰. Heykelin arkasında karşılıklı çift çift küçük düğmeye benzeyen yuvarlak çıkıntılar vardır. Bunlar baldırlarda, bacakların yukarı kısmında, baldırın iç tarafında, belde ve sırtta görülür. Böylece heykelin noktalama usulü ile modelden kopya edildiği anlaşılmaktadır. Heykelin arkası görülmediği için kaba işçilikte bırakıldığından bu noktalar da kalmıştır. Sol bacak vücut ağırlığını taşır, sağ bacak sert bir şekilde yana açılarak öne uzatılmıştır. Yana açılarak dirsekten bükülüp öne uzatılmış sol kolun üzerine manto gibi aslan postu atılmıştır. Yumulmuş el de bu postun altında kalır. Aslan postunun bir ayağı, pençesi ve kuyruğu kaidenin üzerine inerek büyük bir okdanlık ile birlikte heykele destek vazifesi görür. Sağ kol daha çok yana açılarak ve dirsekten büküldükten sonra ters dönerek eli ile şimdi mevcut olmayan sopasını tutuyordu. Bu sopanın tokmak şeklindeki ucu yerde sağ ayağın yanında duran boğa başının boynuzları arasında kalmıştır. Boynun kalan kısmından ve kaslarının gerilmiş durumundan başın sert bir şekilde sağa çevrilmiş ve yukarı kaldırılmış olduğu anlaşılır. Vücudun yukarı kısmı belden hafif sola eyik olduğundan bu yanda bütün kaslar sıkışarak daha kabarık bir hal almıştır. Sol bacak öylesine diktir ki adetâ kasıktan bedene saplanmış gibidir. Sağ tarafta bedende kaslar açılarak daha az kabarıktır. Vücudun bu hareketinden başka sağ omuzun ön plana çıkması ile burkulma hareketi de belirtilmiştir. Bacaklarda da kaslar aslında tabii görünüşünün dışında mübalâğalı bir şekilde belirtilmiştir. Serbest bacakta dahi kasların en ufak ayrıntılarına varıncaya dek plastik şekillendirilmesi bu bacağın da gerilmiş durumunu canlandırır. Dizlerin etrafındaki kaslar adetâ ornamental görünüşlüdür. Yüzeyin bu şekilde canlandırılma-

⁸⁸ K. Pfeiff, a.y. Lev. 50.

⁸⁹ F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen (1902) Lev. XV, 14.

⁹⁰ Heykellerin onarımı İstanbul Arkeoloji Müzeleri heykeltraşı Nejat Öztay ile aynı müzenin teknisyeni Muhittin Uysal tarafından yapılmıştır.

sı ile sükûnet halinde dahi kahramanın kuvvet, kudret ve hareket kabiliyeti dile getirilmiştir. İnce uzun oranları özellikle uzun bacaklı oluşu onu Lysippos'un sanat⁹¹ çevresine sokmaktadır. Diğer taraftan yüzey işlenişinin barok karakteri de yapıtımıza Hellenistik⁹² Çağ damgası vurmaktadır. Detay işçiliğinde sezilen metal karakteri de torsonun bronzdan bir orijinale dayandığında kuşku bırakmaz. Bu izlemlerimizle heykelimizin hangi orijinale dayandığını araştırarak olursak aklımıza derhal Villa dei Konservatori'deki bronzdan Herakles heykeli⁹³ gelir. İki eseri karşılaştıracak olursak duruş motifi ve en ufak ayrıntılarına varıncaya dek, özellikle kasların işlenişinde aralarında, o kadar büyük bir benzerlik gösterirler ki ikisinin aynı bir orijinale dayandığını kesinlikle söyleyebiliriz. Bununla beraber bu karşılaştırmalarımızda bazı farklar da göze çarpar. Bunlardan bir tanesi Kremna torsosunda bulunan desteğe Roma örneğinde raslanmamasıdır. Sonuncunun bronzdan olduğunu düşününce bu farkı yadırgamamız gerekir. Bronzdan bir eserde böyle bir desteğe lüzum yoktur. Daha önce Kremna örneğinin mermerden yapılmış olmasına rağmen bronz karakterine deyinmiştik. Şu halde torsoda görülen desteğin orijinalle ilgisi olmayıp kopist ilâvesidir. Roma örneği ile karşılaştırmakla heykelin arkası hakkında da tamamlayıcı bir fikir edinmemiz mümkündür. Aslında orijinalin arkasında da kaslar önde olduğu gibi en ufak ayrıntılarına varıncaya dek plastik ve mübalâgalı işlenmiştir. Heykelimiz in situ kaidesinden anlaşıldığı gibi duvara çok yakın durduğundan arkası görünmediği için önu gibi özenli işlenmemiştir. Bronz örnekte⁹⁴ bu hu-

susta kesin bir fikir edinmek mümkündür. Bronz heykel 2,410 m. yüksekliği ile Kremna heykeline eşit büyüklüktedir. Omuzlarında kalmış band uçlarından anlaşıldığına göre Kremna örneğinde bronz repliğin başındaki ince bandın⁹⁵ yerini ağır bir çelenk almıştır. Garip bir tesadüf eseri Ny Carlsberg Glyptoteğindeki baş repliği⁹⁶ bizim heykelimizden kopmuş gibi kırıktır.

Kopenhag başını bir yaprak çelengi süsler, bu da onu bizim torsomuza yaklaştırır; heykelimizin iki omuzu üzerinde çelenk bantlarının benzeri başın boynunda da kalmıştır. Kremna kitaplığında meydana çıkarılan 9 heykelin bu kadar iyi koruna gelmiş durumlarına rağmen hiç birinin başının bulunmayışı biraz acayiptir. Bütün heykellerin başları kasitli kesilmiş gibidir. Torsoları meydana çıkararak Burdur Müzesine satanların ifadesine⁹⁷ göre başları bulunmamıştır, zaten kırık yerleri de eskidir. Belki de heykelleri bulanlardan önce geçen yüzyılda buraya uğrayan antika soyguncuları heykellerin nakline imkân bulamadıklarından başlarla yetinmeğe karar vermiş olabilirler⁹⁸.

⁹⁵ G. Kraemer, JdI 40 (1925) 187. 201 vdd. res. 13/4 Lev. 9; G. Kleiner JdI 68 (1953) 85 not 49; w. Fuchs a.y. Bazı Arkeoloğlar yüzdeki kişisel özelliklere değinerek burada bir kral tasvir edildiği kanısına varmışlar, kaynaklara ve portre benzerliğine dayanarak burada Mitridates VI Eupatoru tanımak istemişlerdir. Portre karakterinde gözbebeklerinin belirtilmiş olması büyük bir rol oynamaktadır. Aslında diğer repliklerin başlarından farksızdır. Krş. Kopenhag başı bk. dipnot 96.

⁹⁶ F. Poulsen, Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek (1951) 192 No. 256 (Env. No. 561) Billedtavler Lev. XVIII.

⁹⁷ Heykeller Eylül 1968 ile Nisan 1969 tarihleri arasında bulunmuş, Kasım 1968 ile Nisan ve Mayıs 1969 tarihleri arasında Müzeye girmiştir.

⁹⁸ Yukarıda işaret ettiğim boyutların tutarlığı ve kırık benzerliği dolayısıyla Kopenhag başının Kremna torsusuna ait olabileceğini düşünmüştüm. Araştırma ve deneylerim için gerekli fotoğraf ve mülajın gönderilmesini sağlayan sayın meslektaşım Kopenhag Glyptoteği Müdürü Dr. M. Gjodesen'e teşekkürlerim sonsuzdur. Mülaj İstanbul'a varmadan önce Kopenhag'da yanımda götürdüğüm Kremna torsusu boynunun kırık yüzeyinin mülajı ile bir deney yapmak olanağını buldum. Her ne kadar kırık yü-

⁹¹ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969) res. 96 ile krş.

⁹² H. Kähler Pergamon (1949) res. 1 ve 8 ile krş.

⁹³ D. Mustilli, Il Museo Mussolini (1939) 17 vd. No. 2, Lev. 15, 51-52; E. Nasih, Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom I (1961) 474 res. 581.

⁹⁴ D. Mustilli, a.e. Lev. 15, 52.

Kremna torsosu orijinale sadık işçiliği iyi koruna gelmiş durumu ve üstün sanat kalitesi ile bronz örnekten sonra gelen en önemli repliktir. Bundan böyle bronz orijinalerin mermer kopyalarının araştırmalarında bize rehberlik vazifesini görecek Kremna torsosu arkeoloji bilimi bakımından da kıymetli bir yapıt olarak kalacaktır. Bronz heykelle karşılaştırmamızda ikisi arasında göze çarpan bir fark da bronz heykelde sapanın mesnetsiz havada sallanmasıdır. Aslında altında müşahede edilen kurşun takoz onun alttan bir nesne ile bağlandığını göstermektedir. Bu nesnenin bir boğa başı veya kaya parçası olabileceği düşünülmüştür⁹⁹. Kremna heykeli bu nesnenin bir boğa başı olduğunu ortaya koymuştur.

Heykelin orijinalinin kimin tarafından yapıldığı ve üslubu hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. W. Schick¹⁰⁰ eserin

Lysippos geleneğine bağlı Hellenistik devir Suriye sanatına bağlandığını açıklar. Byblos'da bulunmuş Londra'da British Museum'da bulunan bronz heykel genellikle esas tipi temsil eden kopya olarak görülmektedir¹⁰¹. G. Kraemer¹⁰² orijinali M.ö. 1. yüzyıl geç Hellenistik sanatına bağlar. J. Sieveking¹⁰³ orijinalde Skopas-Lysippos üslup çakışmasını kabul eder. Lippold¹⁰⁴ esas tipi Lysippos'un ekolüne sokmakta ve heykelin isyankâr-brutal tavrında babasının zarifliğine reaksiyon gösteren oğlu Euthykrates'in karakterini tanımak ister. W. Fuchs¹⁰⁵ da orijinalin Lysippos örneklerinin serbest kullanılarak M.ö. 2. yüzyılda yaratıldığı kanısındadır. Heykelin yadırganan üslubunu belki şöyle açıklayabiliriz. Lysippos ekolünün yarattığı esas tip Hellenistik varyasyonu ile barok havaya bürünmüş, koloss kopyası ile de Roma devri varyasyonu ile karşılaşmış oluyoruz.

zeyleri birbirini tutacak gibi görüyorsa da arada parça noksanlığından baş ve torso birbirine eklene-memektedir. Kesin bir sonuca varmak için mermer cinslerinin aynı olup olmadığını saptamak üzere Kopenhag'a ufak bir mermer örneği göndermiş bulunuyoruz.

⁹⁹ W. Fuchs, Helbig 4 II, 573 No. 1804.

¹⁰⁰ W. Schick, Neue Jahrbücher für Klassische Philologie, cilt 33 (1914) 18-56 Lev.

¹⁰¹ British Museum Bronzes 827; Reinach I, 785, 1966; KiB 339, 8; A. Springer, Die Kunst des Altertums 12 I, 423 res. 807.

¹⁰² G. Kraemer, a.e.

¹⁰³ J. Sieveking, Zwei Kolosse vom Palatin in Parma JdI 56 (1941), 83 vdd.

¹⁰⁴ G. Lippold, Handb. 297.

¹⁰⁵ W. Fuchs, a.e. 574.

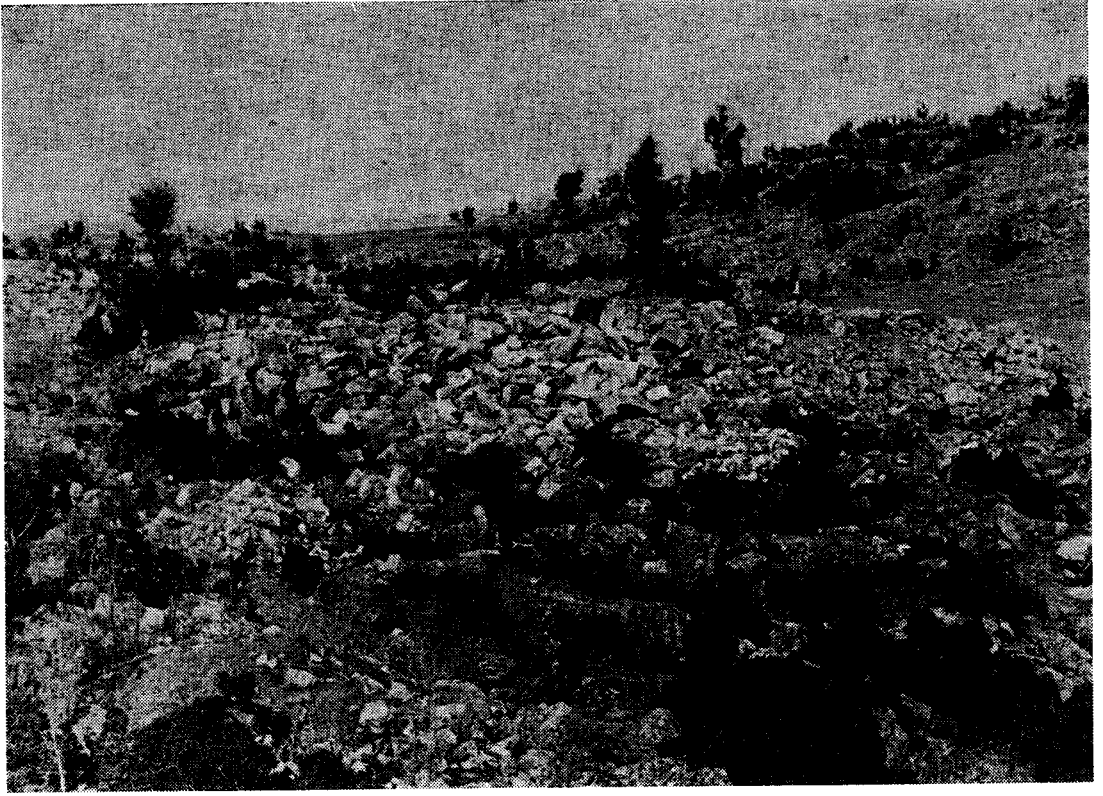

Res. 1 — Basilika ve Eksedra kuzey batıdan

Res. 2 — Sütunlu cadde kuzey doğudan

Res. 1 — Nympheum güneyden görünüş

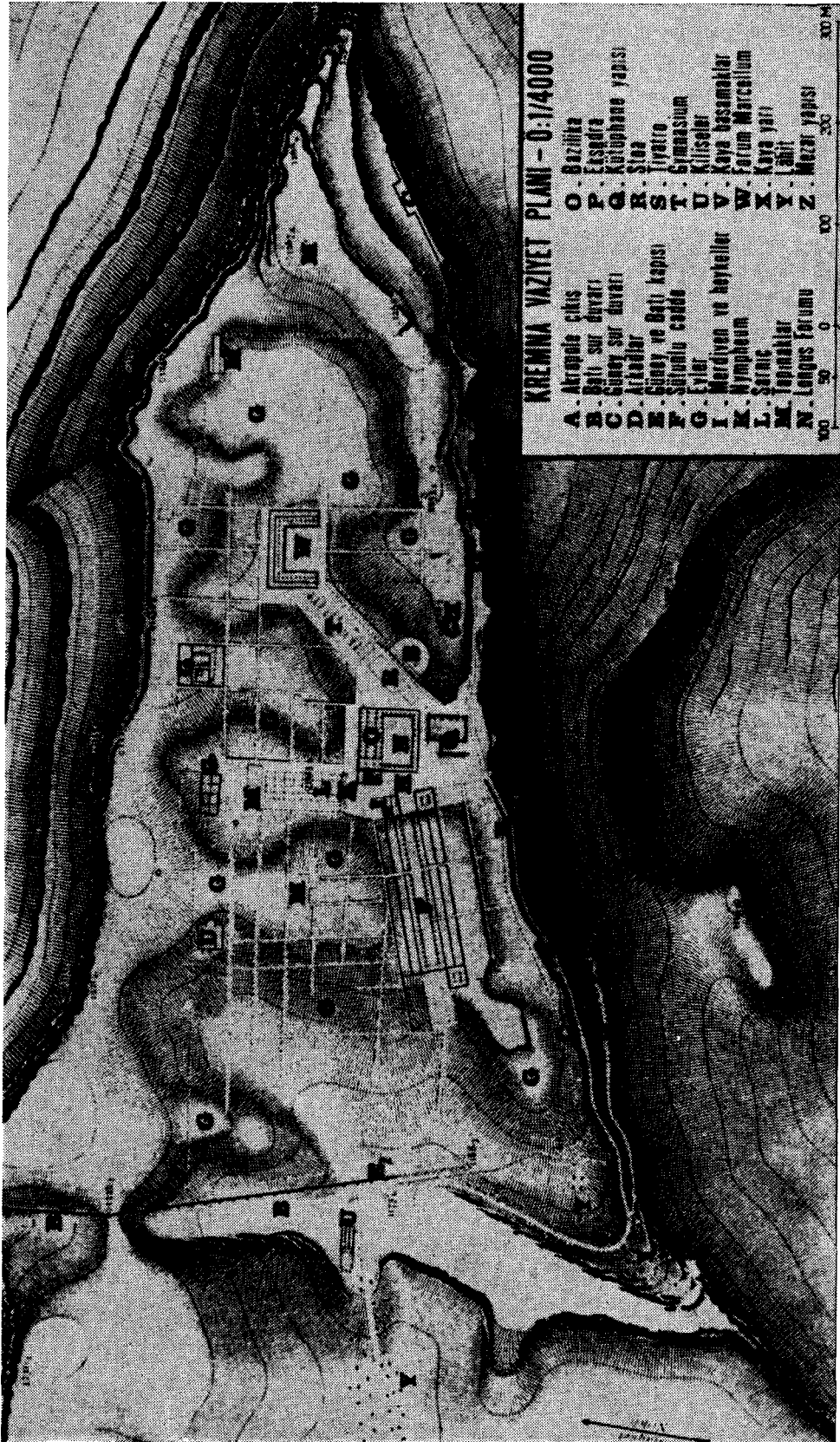
Res. 2 — Forum ve Tiyatro

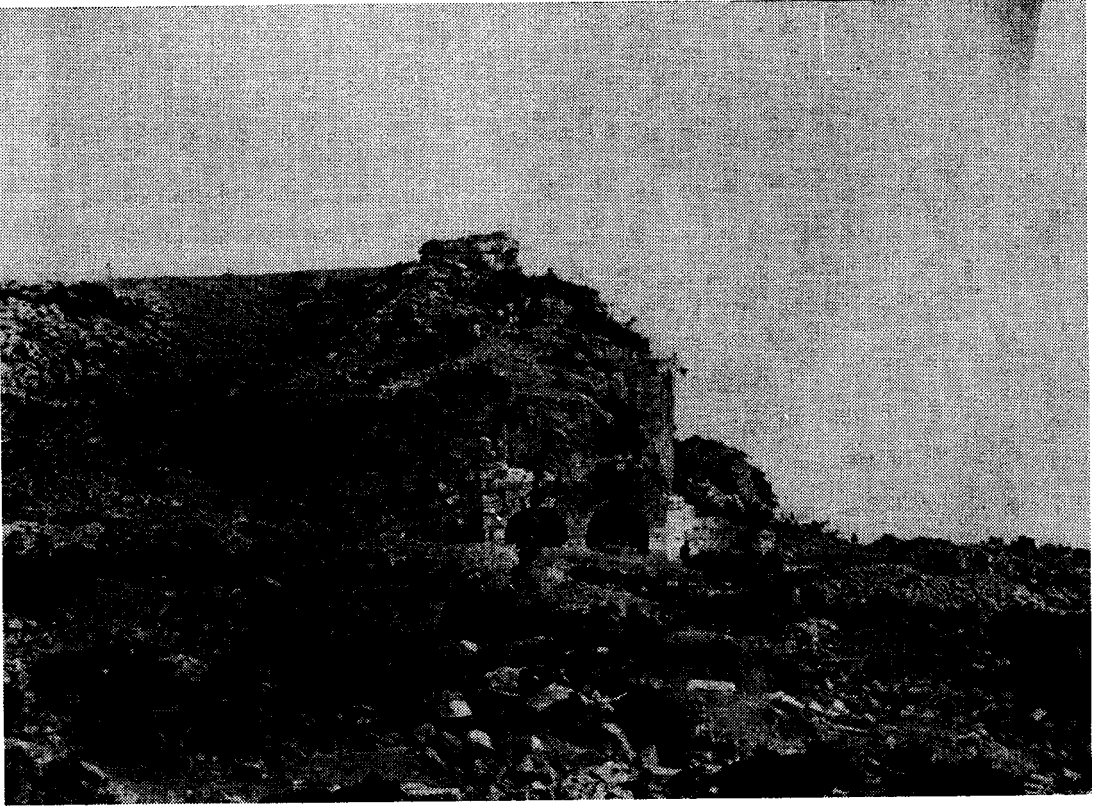

Res. 1 — Nympeum mimarlık parçaları

Res. 2 — Nympeum mimarlık parçası

Res. 1 — Q yapısı batıdan görünüşü

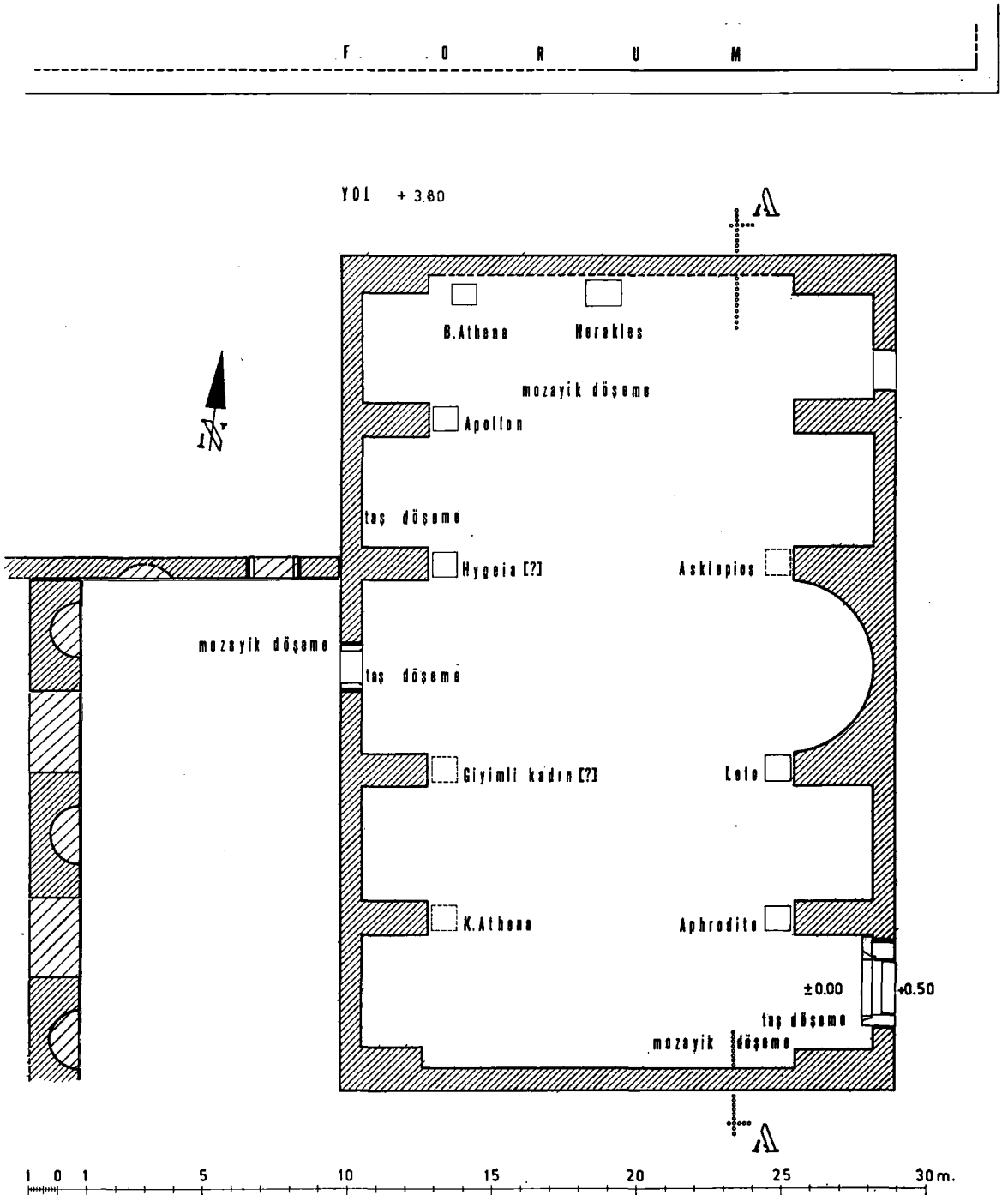
Res. 2 — Q yapısı güney doğudan görünüşü

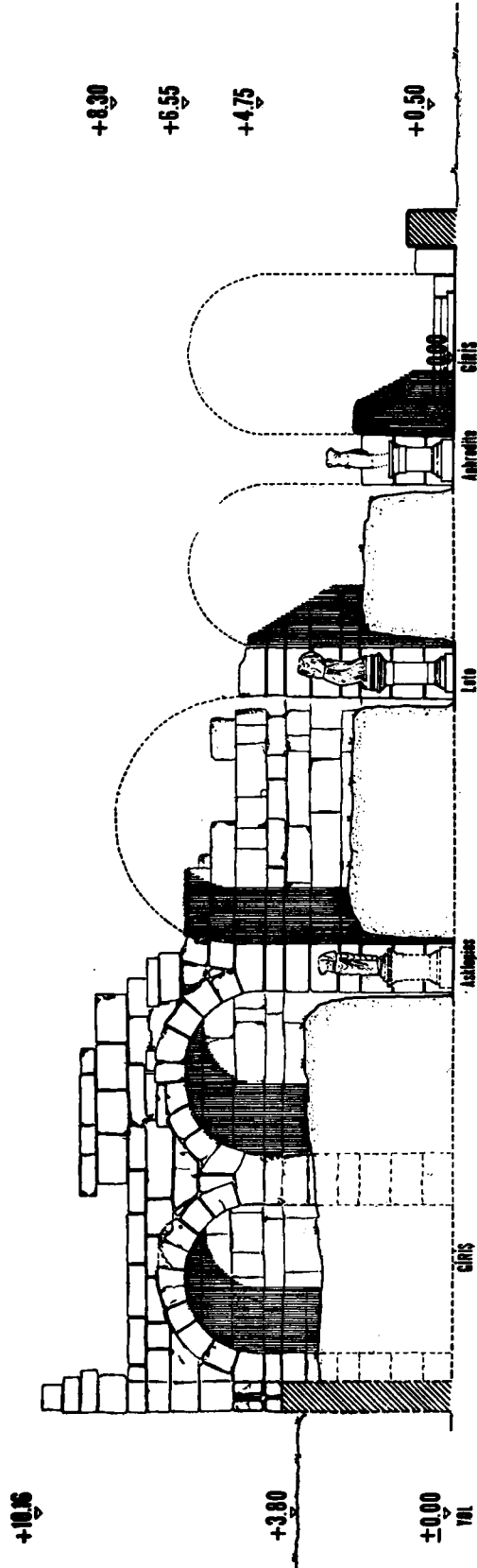

Res. 3 — Q yapısı kazı sırasında doğudaki tepeden görünüş

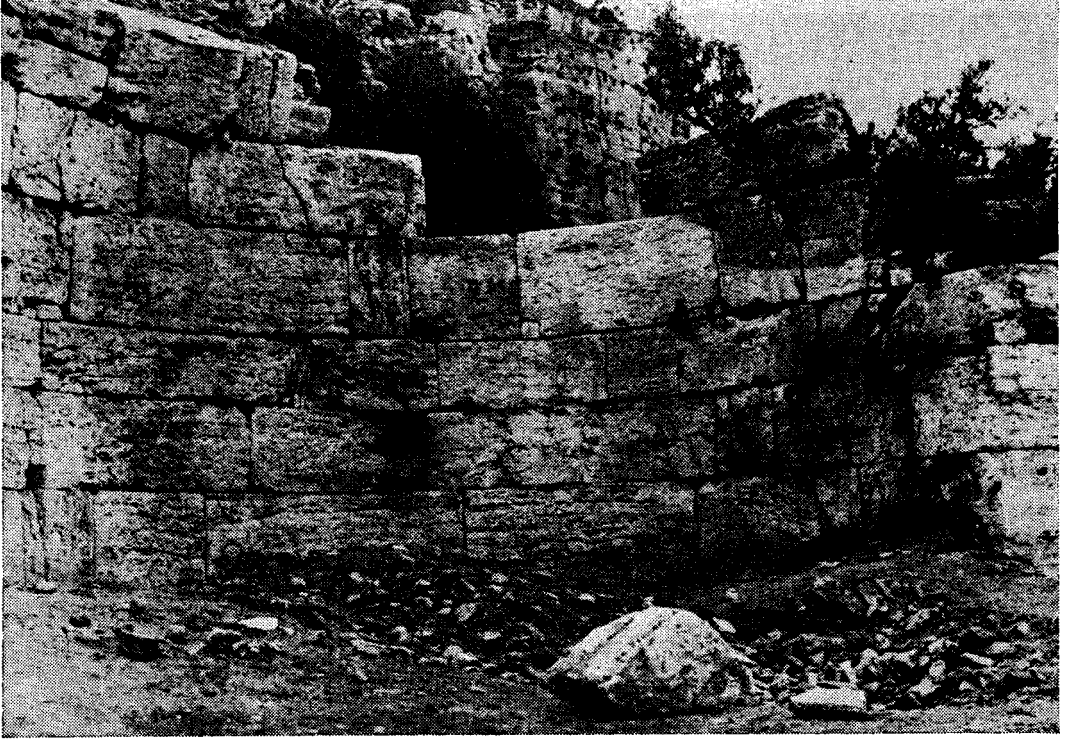

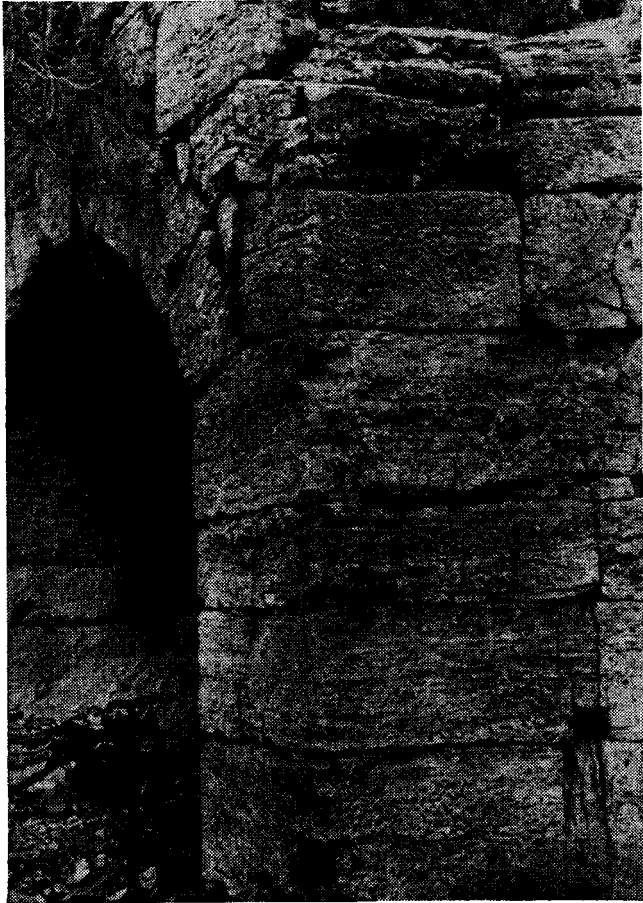
Karamana Kütüphane yapısı (Q yapısı) planı-1970

KREMNA KÜTÜPHANE YAPISI A-A KESİTİ

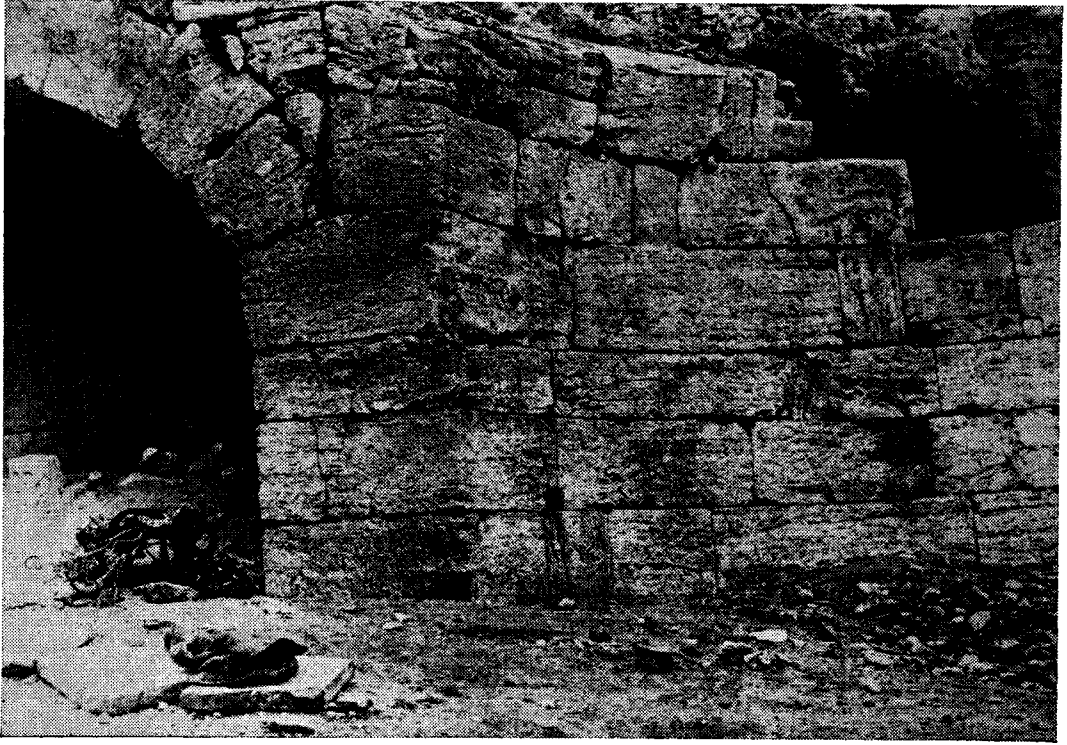

Res. 1 — Apsis

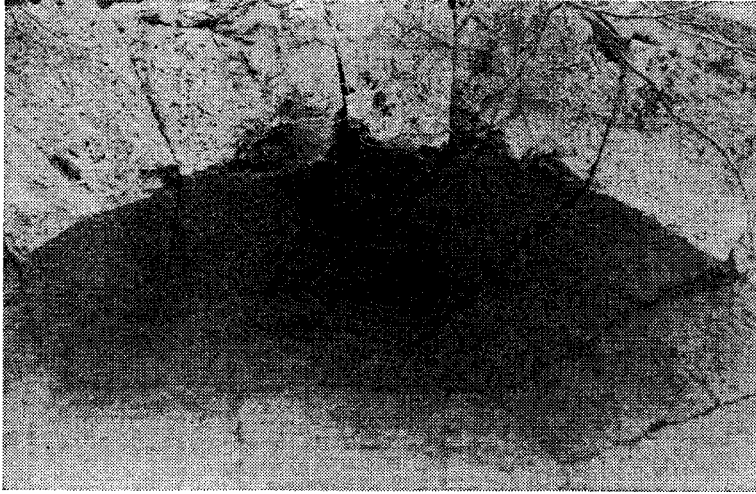

Res. 2 — Apsis ve solundaki niş

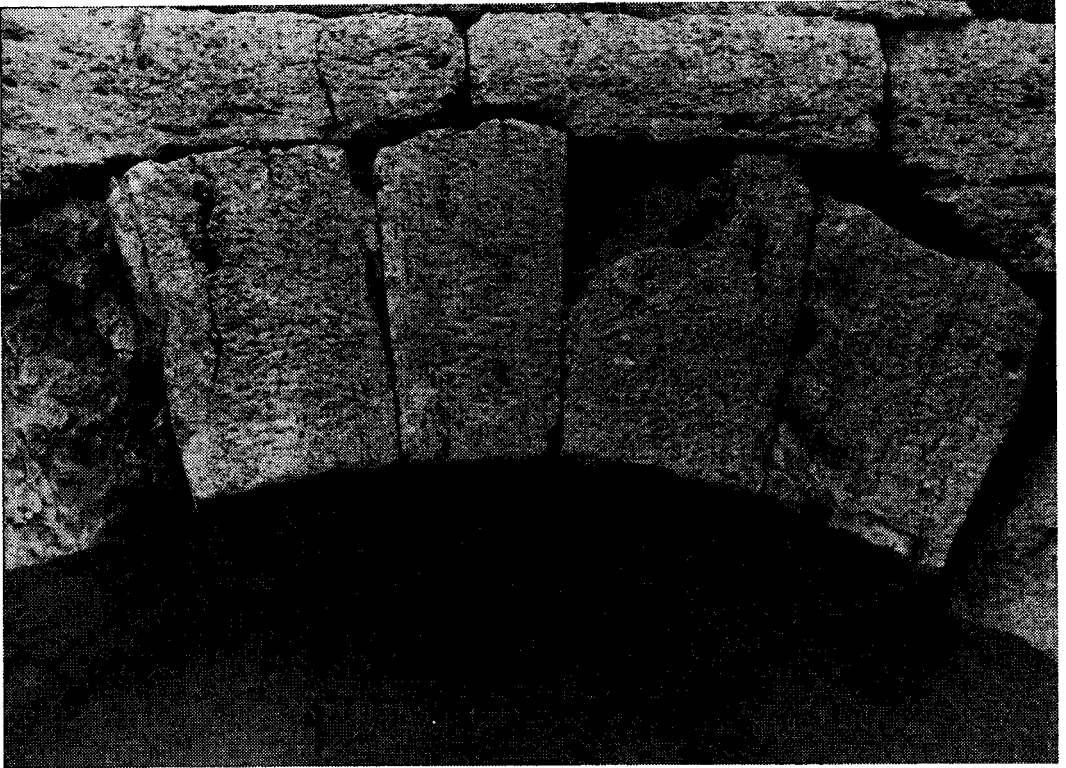
Res. 1 — Apsis ve solundaki niş

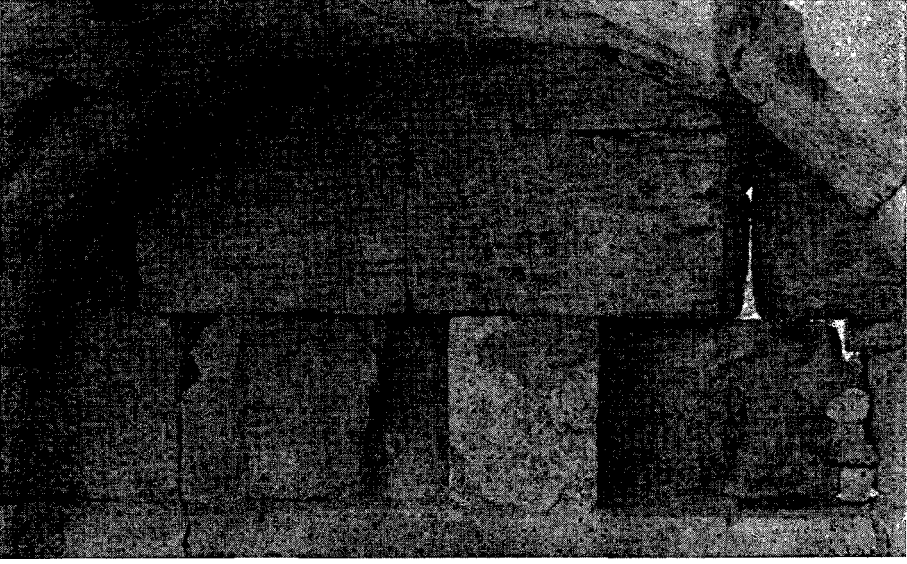
Res. 2 — Apsisin solundaki nişin tonozu

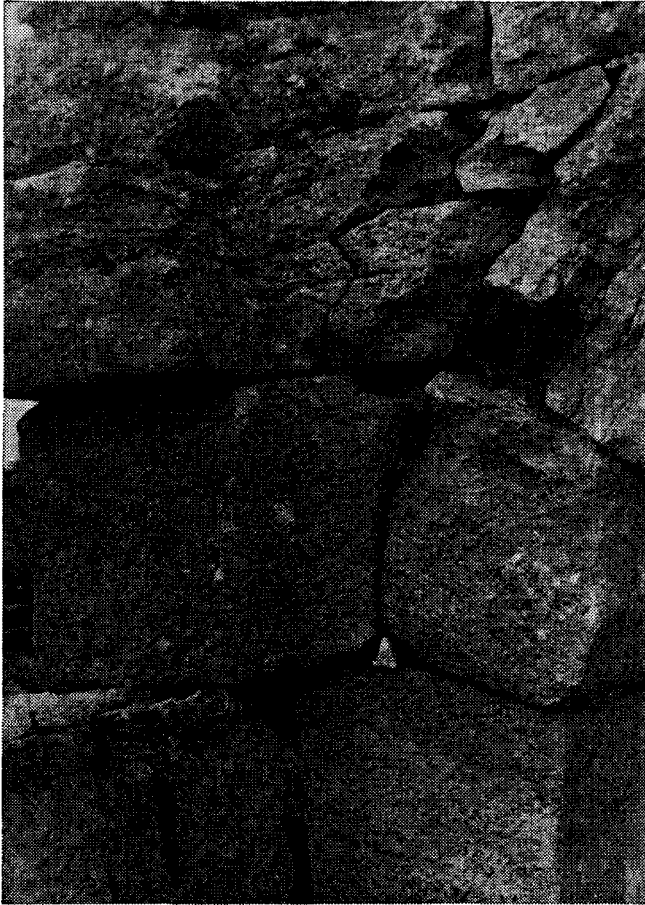
Res. 1 — Apsisin solundaki iki niş arasındaki tonoz ayağı

Res. 2 — Apsisin solundaki ikinci nişin tonozu

Res. 1 — Apsisin solundaki ikinci nişin tonozu

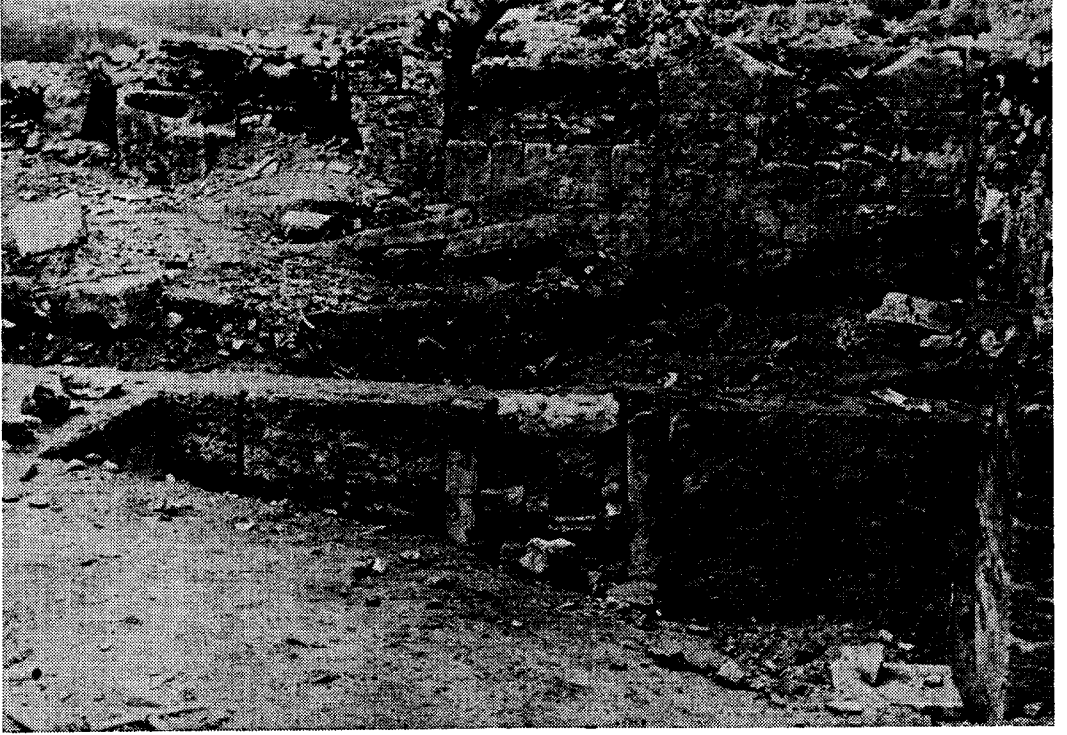
Res. 2 — Q Yapısının kuzey doğu köşesi

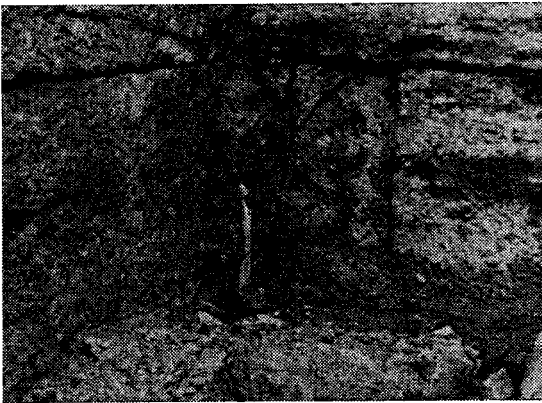
Res. 1 — Q Yapısının güney doğu köşesi

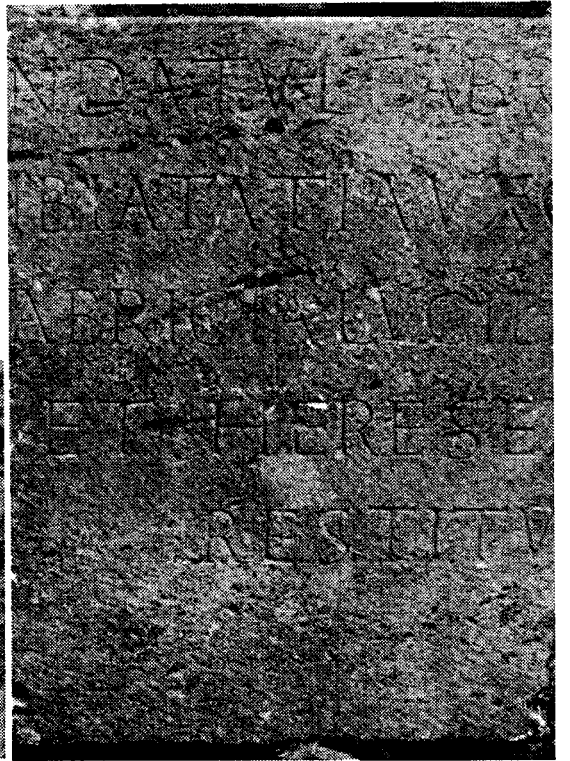
Res. 2 — Apsisin sağındaki ikinci niş

Res. 1 — Q Yapısı kapı nişi

Res. 2 — Q Yapısı kapı nişi duvar suvası ve mermer kaplaması kalıntısı

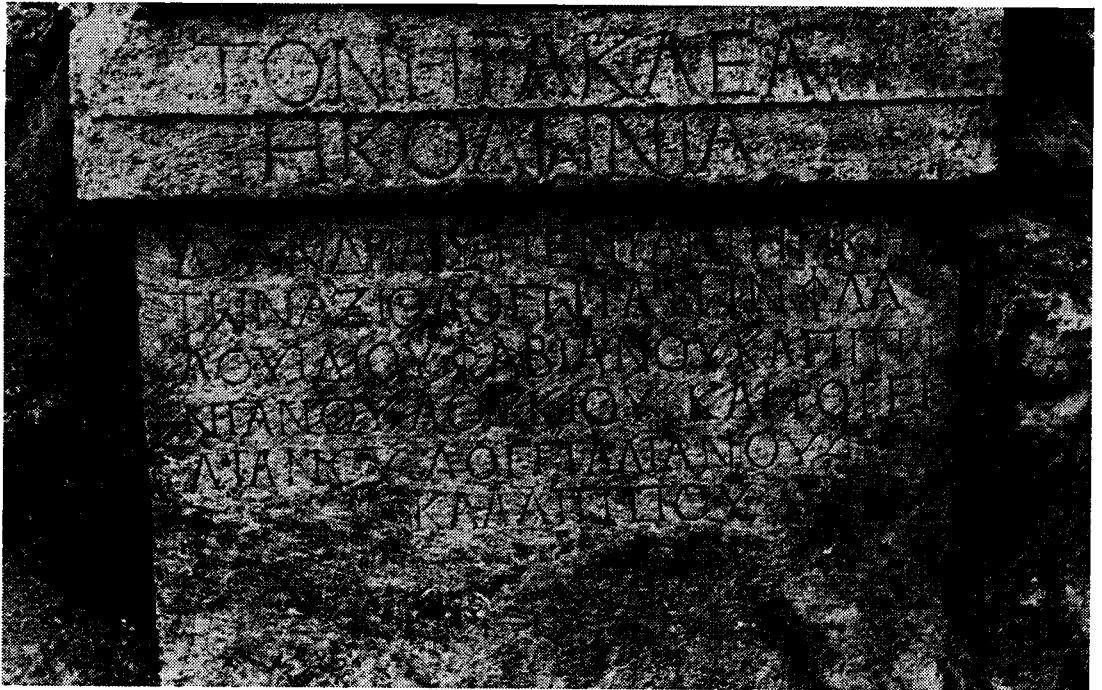

Res. 3 — Yazıt 9

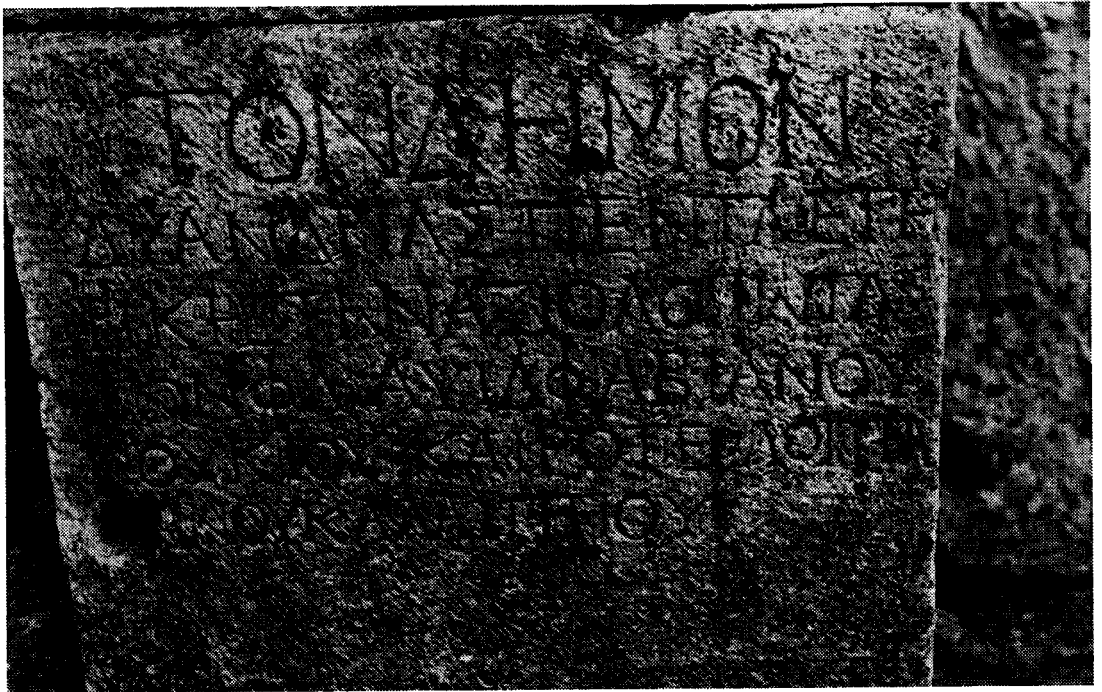

Res. 1 — Kaide I, yazıt 1

Res. 2 — Kaide II, yazıt 2

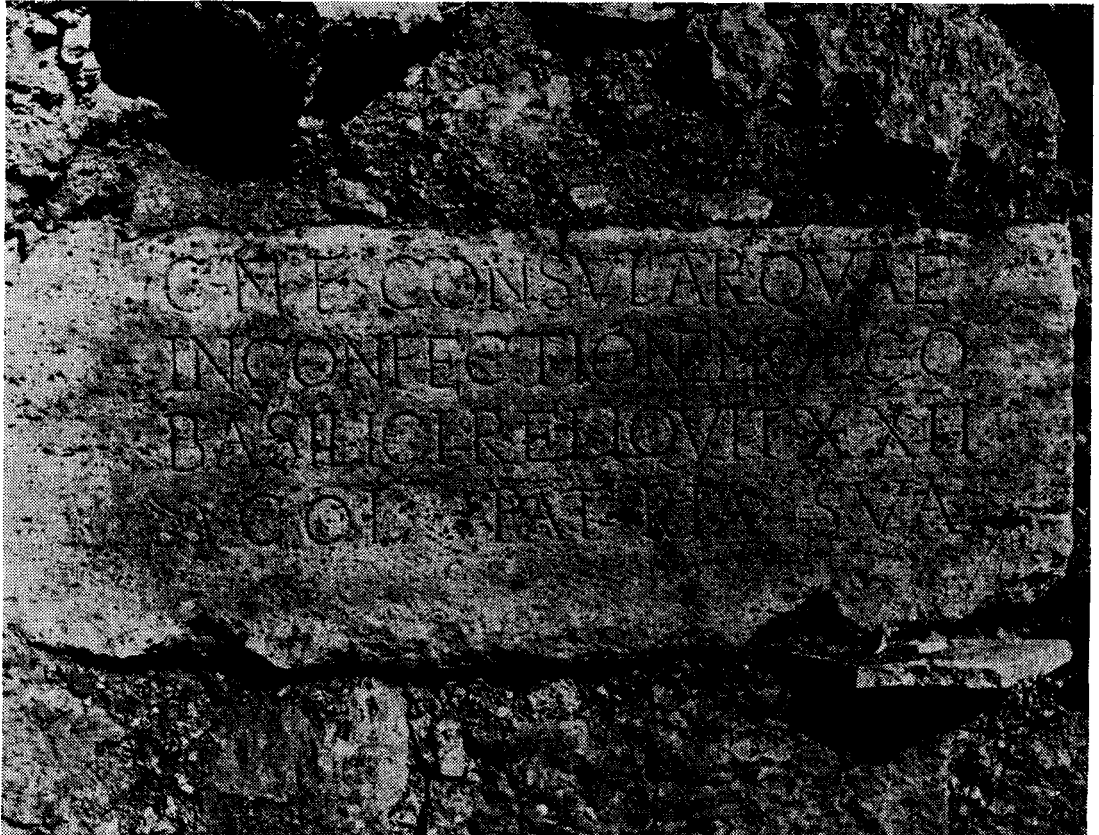
Res. 1 — Kaide III, yazıt 3

Res. 2 — Kaide IV, yazıt 5

Res. 1 — Q Yapının batısındaki salon

Res. 2 — Yazıt 12

Res. 1 — Q Yapının batısındaki salon ve Tykhe heykelciğinin bulunması

Res. 2 — Tykhe heykeli

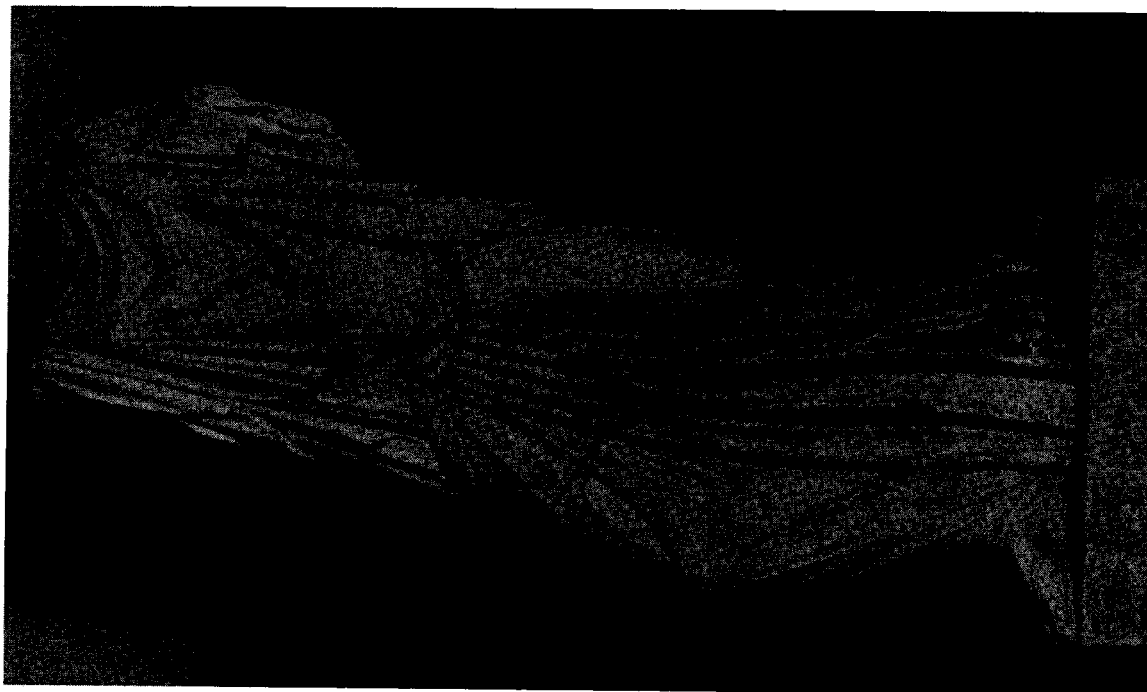

Res. 1 Büyük Athena

Res. 2 Kuçuk Athena

Res. 2 Leto

Res. 1 Asklepios

Res. 1 Aphraditle

Res. 2 Büyük
her kulaneumlu tipi
giyimli kadın

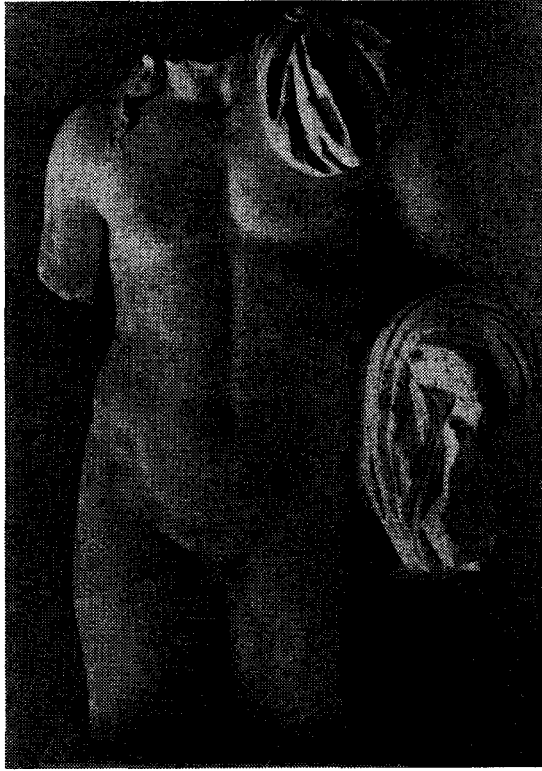

Res. 1 Hygieia cepheden

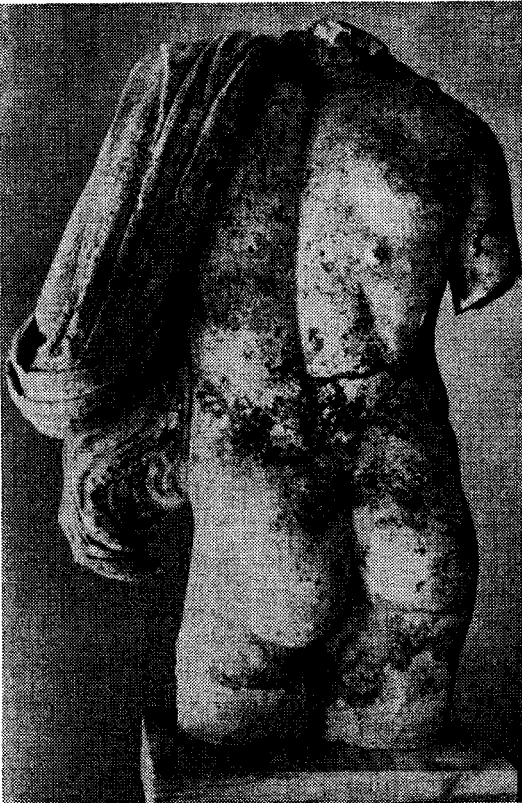

Res. 2 Hygieia yandan

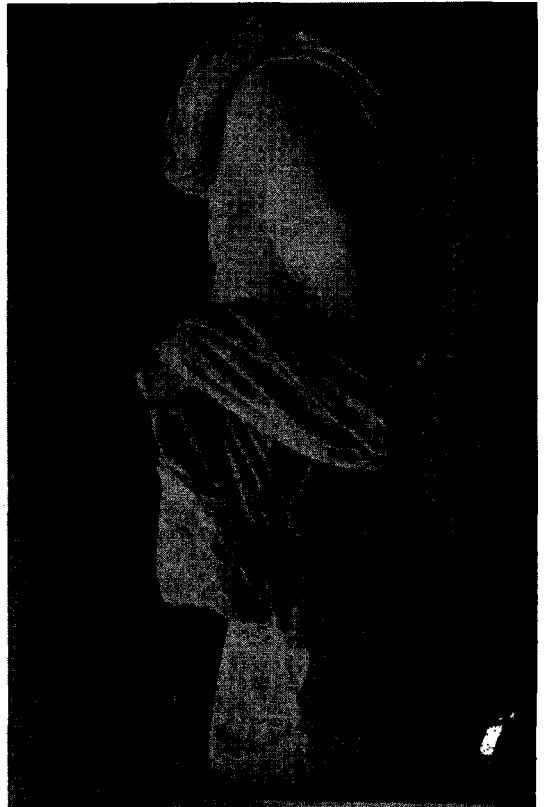

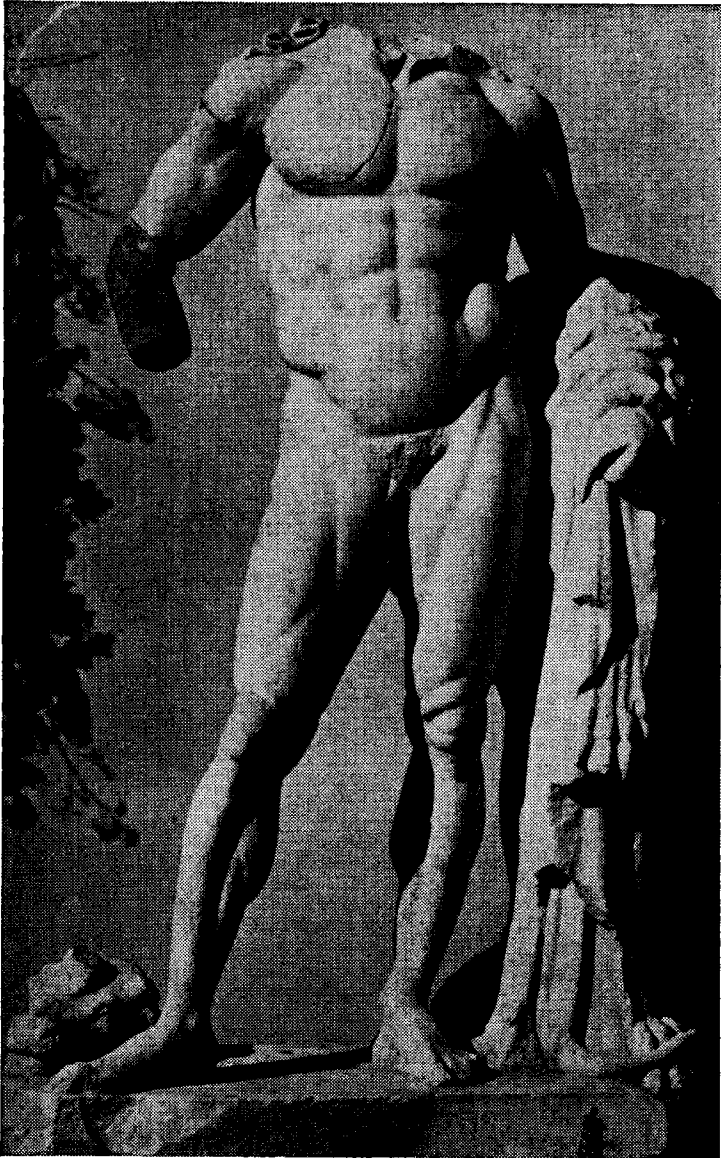
Res. 1 Apollon cepheden

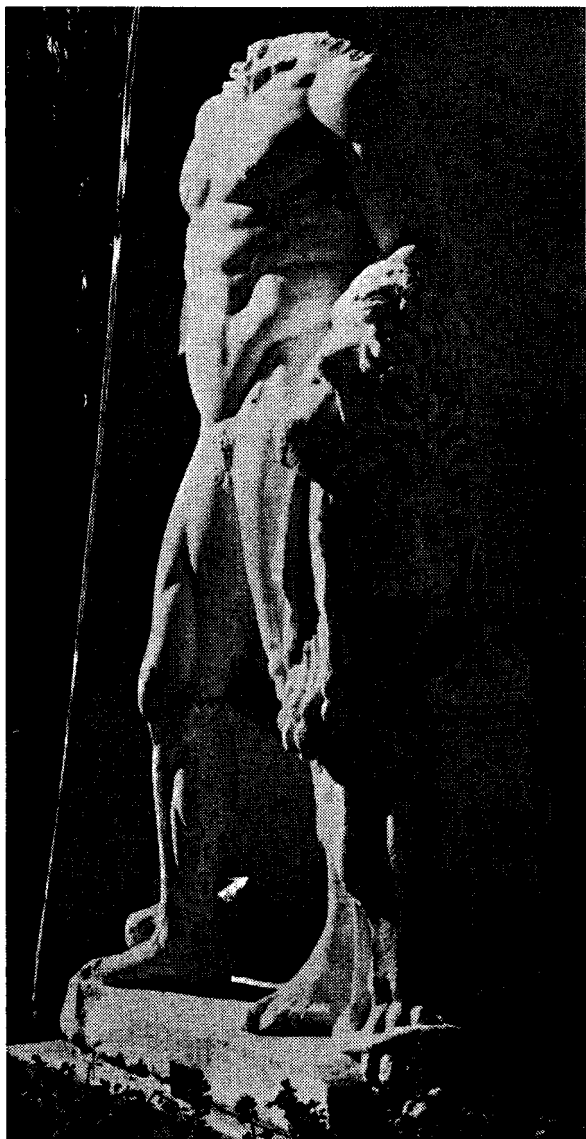
Res. 2 Apollon arkadan

Res. 3 Apollon yandan

Res. 1 Herakles
cepheden

Res. 2 Herakles
yandan

K İ T A B E L E R

Prof. G. E. BEAN

Aşağıdaki yazıtlar (No. 4 hariç) 1970'te Profesör İnan tarafından Q binasında yapılan kazı sırasında bulunmuştur. Ben taşları bizzat görmedim, yalnız Profesör İnan'ın kopya, fotoğraf veya istampajlarından istifade edebildim.

1. Kaide No. I; güzel silmeli kaide; yük. 1.50, gen. 0.70, kal. 0.58. Harf yükseklği, sat. 1-5'te 42 mm., aşağıda 34 mm. (Lev. XV, 1).

Χρϋσιππον Παναγῆ
Τ. Φλ. Ἀνθηστιανός
Μέμωνων τὸν ἑαυτοῦ
πάτρωνα ψηφίσματι
τῆς βουλῆς

5 Χαλκίος μὲν ἐγὼ Χρυσοῦ πεπουκασμένος
ἔνθι,

Χρυσίππου δ' ἔστακ' ἐνθάδ' ἕκατι, φίλοι,
ναὸν διστούχῳ Λατοίδι καλλιπαράῳ
τοῦτον ὅς οἰκείας ἄνετ' ἀπαὶ δαπάνας,

10 ᾧ βίος ἦν παναγῆς, ὃν Πιερίς αὐτοδί-
δακτον

θῆκ', ὃν ἀκερσιόμας ἦνεσε Λατοίδας
γράμματα πολλὰ δ' ἔλειψε περίκλυτα,
φωσὶν ὄνειαρ

15 Ἄρτεμιν ἀείσας θ' ὡς οὐ πάρος ἄλλος ἐν
ὑμνοῖς

ἄσπετον ἐκ βίβλων εὖχος ἔδωκε πάτραι.

Tercüme : Senato'nun karariyle Titus Flavius Anthesianus Memnon kendi patronu Nezh Chrysippus'un heykelini rektetti).

Ben, ey arkadaşlar, altın revnakile kaplanmış tunçtan olup burada Chrysippus şerefine durmaktayım ki, o kendi masrafı ile Leto'nun güzel yanaklı, ok

tutan kızına bu mabedi takdis etti. Hayatında nezh olan ona Müz insiyakî bir kabiliyet verdi; Leto'nun uzun saçlı oğlu onu takdir etti. Kalblerinde fazilet ve hikmet arzusu olan insanlar için nimet olarak müteaddit parlak yazılar bıraktı, ve ilâhilerinde Artemis'i evvelce hiç kimse yapmadığı şekilde terennüm edip kitaplarıyla vatanına sonsuz bir nam temin etti.

Sat. 1. Παναγῆ kelimesi, kanaatmca, başka yerde geçmiyen Panages isminin genitivus'undan ziyade sanki ikinci bir isim teşkil eden 'Nezh' anlamında bir sıfat olsa gerektir; krş. 'Adil Aristides'.

Kitabenin şiir kısmında Dorikce'nin kullanılmış olması alâka çekici bir keyfiyettir; hattâ Kremna'da şimdiye kadar bulunmuş olan sayıca az kitabelerin hiç bir başkasında geçmemektedir.

Sat. 8-9. 'Bu mabedi takdis etti'. Anlaşılan, Chrysippus'un heykeli Artemis mabedinin içine dikilmiş. Q binası bir mabet olmadığı için, taşın başka yerden getirilip burada, yanında bulunmuş olduğu söylenen Athena heykeli için tekrar kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Maamafih asıl kitabesi ne silinmiş ne de gizlenmiş; bilâkis, tamamiyle yersiz olmasına rağmen, kaidenin ön tarafında açıkta bırakılmıştır.

Etken Çatı ἀνέθηκε yerine Orta Çatı ἐνθετο yazılması anormal, hattâ başka yerde geçmiyen bir hususiyettir. Keza ἀπό yerine ἀπαὶ da pek nadiren geçmektedir.

Şiir vezin bakımından iyidir. 2 ci satırdaki isimlere ve harflerin güzel şekil-

lerine, aynı zamanda Dativus haline iota'nın (sat. 10 hariç) ilâve edilmiş olmasına bakılırsa, kitabemiz büyük bir ihtimalle M. S. 2 nci yüzyılın başlangıcına atfedilebilir. Dikkat çekici bir nokta, *elasio* (hazif) işaretinin taşta muntazaman hakkedilmiş olmasıdır.

2. Kaide No. II; azami genişliği 1.30, azami kalınlığı 0.95, bütünü yükseklığı tesbit edilemeyen büyük bir kaide. Harf yük., sat. 1-2'de 72 mm., aşağıda 45 mm. (Lev. XV, 2).

τὸν Ἡρακλέα
ἢ κολωνία.
δυναδρίαϊς πενταετηρικῆ
τῶν ἀξιολογωτάτων Φλα.
5 Ἰουιδίου Φαβιανοῦ Καπιτω-
νιανοῦ Λουκίου καὶ Ῥοτει-
λιανοῦ Λογγιλιανοῦ (yaprak)
Καλλιππου

Tercüme: Colonia (yani Roma müstemlekesi), pek muhterem Flavius Avidius Fabianus Capitonianus Lucius ile Rutilianus Longillianus Callippus'un penteterik duumvirlik yaptıkları senede, bu Herakles (heykelini rezzetti).

Sat. 3. Görünüşe göre, *δυναδρίαϊς* kelimesindeki lüzumsuz iota harfini sonradan silmeğe kalkışılmıştır; diğer taraftan, satırın sonunda aranan sigma harfinin aslâ yazılmamış olduğu görünmektedir.

'Penteterik duumvirlik'. Bir Roma müstemlekesinde en yüksek memurlar, bir sene için tayin edilen iki duumvir idi. Her dördüncü sene devlet yortuları daha parlak bir şekilde kutlanırdı; bu senelerde vazife gören duumvir'lere daha çok önem verilirdi.

Aynı duumvir'ler aşağıda Nos. 3 ve 7'de tekrar geçmektedirler. Bu metnin No. 1'e nazaran çok daha geç bir zamana ait olduğu aşikârdır; No. 1'in yeni yerinde takriben aynı zamanda tekrar kullanılmış olması muhtemeldir.

3. Kaide No. III; yük. 1.82, azamî gen. 0.89, azamî kal. 0.74, büyük silmeli

kaide. Harf yük. sat. 1'de 65 mm., sat. 2'de 55 mm., aşağıda 30 mm. (Lev. XV, 1).

ἡ βουλή
τὸν δῆμον
δυναδρίαϊς πενταετη-
ρικῆς τῶν ἀξιολογωτά-
των (sic) Φλ. Ἰουιδ. Φαβιανοῦ
Λουκίου καὶ Ῥοτει. Λογγιλ-
[λι]ανοῦ Καλλιππου

Tercüme: (Aynı zatların) duumvirlik yaptıkları senede, Senato Halk'ın (heykelini rezzetti).

Senato ile Halk'ın birbirlerinin heykellerini dikmeleri bir âdetti; örneğin bk. Side 1947 Ön Rapor 62, no. 10.

'Ροτειλιανοῦ kelimesinin çirkin kısaltması için krş. No. 5 ve (belki) 7.

4. Q binasında önceden bulunmuş, şimdi Burdur müzesinde muhafaza edilen Leto heykeli; plint üzerinde kitabe. (Lev. XX, 2).

Λ. Αἰλ. Ἰουλιανὸς ὁ ἱερεὺς ἀρχιερεὺς
κτίστης φιλό[δου]-
ξος μετὰ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ Ῥοτει-
λίου Λο[υ]-
κίλλης καὶ τὰ ἀγάλματα ἀνέθηκαν τῇ
γλυκυτάτῃ πατρίδι

Tercüme: Rahip, başrahip, kurucu, şansever Lucius Aelius Julianus, çocukları Rutilius ve Lucilla ile birlikte, heykelleri de pek sevgili vatanına takdis etti.

ἀγάλματα kelimesinin son alpha'sı hakkâk tarafından atlanmış olup sonradan yukarıya ilâve edilmiştir.

καὶ τὰ ἀγάλματα ibaresinden, Julianus'un önceden başka bağışlarda da bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

5. Kaide No. IV; yük. 1.58, gen. 0.72 (gövde kısmında); yukarı silme ile yazıtın 1 nci satırı ayrı bir taşta bulunmaktadır. Harf yük. sat. 1'de 55 mm., sat. 2'de 50 mm. (Lev. XVI, 2)

ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος
Ἰουλ. Ῥοτ. Λόνγγιλλαν

Tercüme: Senato ve Halk, Julia Rutilia Longilla('nın heykelini rektetti).

Büyük ve güzel bir kaideye itina ile yazılmış olan kitabenin bu kadar kısa oluşu, aynı zamanda da bayanın isimlerinin nahoş bir şekilde kısaltılmış olması, hayret verici bir keyfiyettir.

6. Kaide No. V; silmeli kaidenin üst kısmı, yük. 0.38, gen. 0.89, kal. 0.72. Harfleri 54 mm. yüksekliğinde kitabe iki fasceye yazılmıştır.

ἡ κολωνία
τῆν Ἀθηνᾶν

Tercüme: Colonia, tanrıça Athena('nın heykelini rektetti).

7. Kaide No. VI; yük. 0.82, gen. 0.63, kal. 0.40. Harf yük. 28-30 mm.

[ἡ κολω]νία
[δ] υανδρείας πενταετηρικ[ῆς]
τῶν ἀξιολωτάτων [Φλα.]
Ἀουιδ. Φαβιανοῦ Καπιτωνια-
5 [ν]οῦ Λουκίου καὶ Ῥοτειλ[ιανοῦ]
[Λο]γγιλλιανοῦ Καλλίππου

Tercüme: Colonia, pek muhterem Flavius Avidius Fabianus Capitonianus Lucius ile Rutilianus Longillianus Callippus'un penteterik duumvirlik yaptıkları senede, (ismi kaybolan birinin heykelini rektetti).

Bk. yük. Nos. 2 ve 3.

8. Kaide No. VII; basit silmeli kaide-nin üst kısmı; yük. 0.40, gen. 0.86, kal. 0.82.

τὸν Ἀπόλλωνα
ἡ κολωνία

Tercüme: Colonia, tanrı Apollo('nun heykelini rektetti).

Kopyada ΚΟΛΟΝΙΑ var; bu imlâ hatası için krş. No. 3, sat. 5.

9. Yük. 0.825, gen. 0.64, kal. 0.345 bir blok. Harf yük. 55 mm.

Büyük kapı nişi içinde bulunmuştur (Lev. XIV, 3).

[ma]ndatu L. Fabr[ici]
[V]ibia Tatia uxo[r et]
[F]abricia Lucill[a filia]
et heres ei[us]
restitu[erunt]

Tercüme: Lucius Fabricius'un emriyle, karısı Vibia Tatia ile kızı ve vârisi Fabricia Lucilla bu anıtı tamir ettiler.

Yukarıda verilen tamamlama şekli mümkün merteye kısadır; maamafih 4 ncü ve 5 nci satırların girintili yazılışına bakılırsa, yazının sağ tarafa daha çok uzanmış olması muhtemeldir; örneğin sat. 1'de bir *cognomen*, sat. 2'de uxo[r eius et], ve sat. 4'te tamir edilen şeyi gösteren kısa bir kelime tasavvur edilebilir.

Satırların başlangıç ve sonları, sol ve sağda yer alan diğer bloklar üzerine yazılmıştır.

10. Arka duvarın önünde, silmeli altıgen kaidenin üst kısmı; azamî yük. 0.81, altıgen yüzeyi 0.275-0.280. Harf yük. 35 mm. (Lev. XII, 1).

M. Ulp. Ter-
tullianum
Aquilam
c. v.
[Col. patr]ia sua
[- - - - -]ia

Tercüme: Vatani olan Colonia, mümtaz Marcus Ulpius Tertullianus Aquila('nın heykelini rektettiler).

Sat. 4. Görünüşe göre, C V, yani c(larissimum) v(irum).

11. Q binasının batı yanındaki binanın bir duvarında, yük. 0.36, gen. 0.92 dörtgen bir blok. Harf yük. 4 cm. (Lev. XVII, 1-2).

.....
c.m.f. consular (em), quae
in confectionem oeco-
basilici reliquit * XII
(yaprak) Col. patria sua

Tercüme: Vatani olan Colonia, toplantı binası için 12,000 dinar bırakmış

olan müşerref, consul ailesine mensup (ismi kaybolan bayanın heykelini rezetti).

Sat. 1. c(larissimae) m(emoriae) f(eminam). Bayanın ismi, aynı blokta olsun, başka bir blokta olsun, yukarıda durmuş olsa gerektir.

Sat. 2. Pek az geçen οικοβασιλικόν kelimesi için bk. L. Robert *Rev. Phil.* LV (1929), 138 (*SEG IV 639*); krş. *IGR IV 1290* ve *LSJ s.v. Mânâsı* 'toplantı binası' olarak kabul edilmektedir; fakat taşın asıl yerinde değil, sadece duvarın inşası için tekrar kullanıldığına göre, kitabe adı geçen binanın nerede bulunduğu hususunda bir ipucu veremez.

Sat. 3. XII, yani 'oniki', harflerinin üzerine kısa çizgiler çizilerek XII, yani 'oniki bin' rakamı ifade edilmiştir.

12. Kapılı niş'in dışında, kaidenin üst kısmı; yumurta bandı, boncuk dizisi,

köşelerde akroterler ; içerdeki kaidelere benziyor. Yük. 0.40, gen. 0.80 (soldan kırık), kal. 0.70. Harf yük. sat. 1'de 5 cm., sat. 2'de 4.5 cm. Estampaj.

Ulpianam Eumelianam

...lianam M....m

No. 11'de accusativus halinde bir kadın ismi aranıyor; No. 12'de accusativus halinde bir kadın ismi vardır; acaba bu iki taş aynı kitabeye ait olabilir mi? Zaten harf yüksekliği uygundur; Lâtince kitabelerde, normal olarak, harflerin yüksekliği yukardan aşağıya gittikçe küçülür. Buna rağmen bu fikre yanaşamamaktayım; No. 12'deki yazının kalitesi No. 11'dekine nazaran düşük görünür, hem de taşın genişliği daha büyük olacak yerde daha küçüktür.

ÇAVUŞTEFE 1970 KAZISI

Prof. Dr. AFİF ERZEN

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yürütülen Van Bölgesi Çavuştepe kazısı, 1970 yılında Temmuz başından, Ağustos'un sonuna kadar devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında Asistan Taner Tarhan, Desinatör Akif Dâi, Desinatör Sara Atabey, Doktorant Veli Sevin, Uzman Münire Ergin, Uzman Yüksel Aytaç, Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji, Eski Önyasa Dilleri ve Kültürleri bölümlerinden 4 ileri sömestr öğrencisinden kurulu heyet tarafından yürütülmüştür.

1970'de yapılan araştırma ve çalışmalar, diğer sezonlarda olduğu gibi, bilhassa mimarî –özellikle tahkimatın meydana çıkarılması– ve küçük buluntu yönünden çok verimli olmuş ve mühim neticelere varılmıştır. Bu dönemde Çavuştepe'de başlıca 3 yerde çalışılmıştır :

I. Uç Kale : a) Kuzey-batı köşesi surları, b) Kuzey sur (doğu kesim).

II. Tapınak: a) Tapınak avlusu (doğu kesim), b) Sedirli mekânın güneyi, c) Kuzey koridorun güneyindeki 5 No'lu mekân, d) Tapınak "kuzey koridor" batı ucunun, Saray "güney koridor"u ile birleştiği saha.

III. Saray: a) Kuzey teras, b) Saray mutfak döküntüsü, c) Kuzey surları (doğu kesim).

Ayrıca, Çavuştepe köyünün kuzey-batısında yer alan ve köylülerce "Çermik" diye adlandırılan sahada, Urartu sivil

mimarisine ait, Çavuştepe kalesi ile çağdaş olduğu anlaşılan büyük bir yapı kompleksi tesbit edilerek kısmen kazılmıştır. Bu arada kazı heyeti Van bölgesinde yer alan Urartu kalelerinde tetkiklerde bulunmuş ve yakın çevrede bazı araştırmalar yapılmıştır*.

I. Uç Kale :

a) Kuzey-batı köşesi surları: 1969 sezonunda bu kesimde yapılan kesif çalışmalar bu sene de devam ettirilmiş, yüksekliği 1.50 m. ilâ 3.00 m. arasında değişen ve ortalama olarak 30.00 m. × 45.00 m. lik bir sahaya kaplı muazzam kerpiç yıkıntısı temizlenmiştir. Çalışmalar esnasında ele geçirilen 5 adet, bazalttan "kör pencere", geçen seneki raporumuzda da belirttiğimiz üzere, yaptığımız tahminleri doğrulamıştır**. Böylece bu sahada bulunan, tahkimat mimarisine ait bu elemanların sayısı 8'e yükselmiştir. Bunlar ortalama olarak aynı ebatlarda işlenmişlerdir (1.45 m. × 0.60 m. × 0.25 m.). İki tanesi, batıdan itibaren 1. kurtin kesiminin, 8.40 m. ve 10.00 m. kuzeyinde surun mevcut taş

* Çavuştepe kalesinin kuzey-doğusunda uzanan tepeler üzerinde araştırmalar yapan Asistan Taner Tarhan ve Doktorant Veli Sevin, "Eski Nurkuk" diye adlandırılan mahallin dolaylarında küçük bir "tepe-kalesi" tesbit etmişlerdir. Satihtan toplanan tipik keramik parçalarına bakılacak olursa, bu iskânın Çavuştepe kalesinden daha erken bir tarihe ait olduğu anlaşılmaktadır.

** 1969 kazı raporunda bu elemanların geniş olarak tasvirleri yapılmış ve mimarî fonksiyonları açıklanmıştır.

beden yüksekliğinden 3.00 m. derinlikte birbirlerine yakın bir mesafede ele geçirilmişlerdir. Diğer üç tanesi ise II. kulenin hizasındadır ve kuzey sur bedenine 2.60 m., 4.10 m. ve 9.00 m. mesafede, 1.60 m. ile 3.40 m. derinliklerde bulunmuşlardır. Bu elemanların birbirine olan mesafeleri ve buluntu durumları, Uç Kale “kuzey sur” kerpiç bedeninin üstten itibaren, kademeli bir şekilde kuzeye doğru göçtüğünü açık olarak göstermektedir. Ayrıca, bu sahayı kaplayan kerpiç yığıntısı arasında yer yer yangın izlerine, muhtelif ebatlarda kalas parçalarına, kırmızı-mavi boyalı fresko kalıntılarına ve büyük-baş hayvanlara ait kemik bakiyelerine tesadüf edilmiştir. Küçük buluntu olarak; 1. sınıf bir işçilik gösteren bronz bir fibula ve sapı plâstik bir tarzda işlenmiş –çömelen bir aslanı tasvir eden– kemik bız dikkati çeker. Bunlarla beraber, demirden bir hançer, mızrak uçları (sögüt yaprağı), büyük çiviler ve muhtelif cins keramik parçaları bulunmuştur.

b) Kuzey sur (doğu kesim): Bu kesimdeki surlar, doğu-batı aksında uzanan “kuzey” tahkimat sisteminin bir bölümünü teşkil ederler. Uç Kale ile Tapınak “temenos sahası” arasında kalan geniş sahayı kuzey yönde sınırlayan bu sur bedeni, doğu ve batı uçta birer “kule” olmak üzere 3 bastion ve 4 kurtinden müteşekkildir. Burada, tepenin tabii olarak yayılmış olan meyilli yamacından azamî derecede faydalanılmış ve sur trasesi büyük bir çıkıntı halinde bu sahayı çevrelemiştir. Doğu kulesi ve onu takip eden kurtin kesimi 1965 sezonunda meydana çıkarılmıştı. Kuleler dahil, surun uzunluğu 48.75 m. dir. Kule ve bastionlar sur bedeninden 1.00 m. lik bir çıkıntı ile tebarüz etmektedirler. Kule genişlikleri 4.40 m. × 4.25 (doğu K.) ve 4.00 m. × 4.00 m. (batı K.) olup, bastionlar ise ortalama olarak 3.70 m. uzunluğundadır. Kurtin kesimleri ise, 7.40 m. dir. Anakayaya oyulan temel yuvalarından itibaren, taş beden yüksekliği 3.00 m. yi bulmaktadır, 4 taş dizisi mevcuttur. Bunun üzerinde ise, bazı kesimlerde (batı)

in situ olarak bulunan, –kerpiç beden ile intibakı sağlayan– yassı loyfer taşları yer almaktadır. Evvelki raporlarımızda detaylı olarak belirttiğimiz, tipik Urartu tahkimat mimarisinin bütün özelliklerine haizdir. Kazı esnasında, kerpiç yıkıntısı arasında bronz ok (üç omuzlu ve yassı) ve demir mızrak (sögüt yaprağı) uçlarına tesadüf edilmiştir.

II. Tapınak :

a) Tapınak avlusu (doğu kesim): Tapınak avlusunu doğu yönde sınırlayan sedirin kuzey-doğu ucunda araştırmalar yapılmış ve burada bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Mekân, güney-kuzey istikametinde uzanan sedir ile 1968 sezonunda araştırılan ve “apadana” mahalli(?) diye vasıflandırılan geniş blokaj sisteminin batı kesimi arasında kalmaktadır. Boyutları 5.50 m. (doğu) × 2.50 m. (güney) olup, duvar kalınlıkları ise 0.80 m. ve 2.65 m. dir. Kuzey duvarı mevcut değildir, kuzey yamacın eğimi sebebiyle yıkılarak kaybolmuştur. Batı duvarı ise 3.70 m. boyunda ve 1.60 m. kalınlığındadır. Doğu duvarına kıyasla daha kısa olan bu duvarın kuzey ucunda, zemine gömülü vaziyette, *in situ* olarak bulunan yassı sal taşının, eşik taşı olduğu anlaşılmış böylece, mekânın avluya açıldığı ortaya çıkmıştır. Duvarlar kısmen beyaz badanalıdır, ayrıca çok miktarda mavi-kırmızı-siyah boyalı fresko parçalarına rastlanmıştır. Ele geçirilen bazı ahşap kalıntılar üzerinde de boya izlerine tesadüf edilmiştir. Tapınak avlusuna açılan bu ufak mekânın, dinî bir seremoni ile ilgili olması çok muhtemeldir. Hemen yakınında yer alan “yuvarlak taş sunak” ve “adak kürsüsü” gözönüne alınacak olursa; kurban edilecek hayvanın, merasimden önce muhafaza edildiği bir mahal olarak kabul edebiliriz. Ayrıca, mekânın girişinde, zemin üzerinde bulunan çok kıymetli küçük bir parça da zikre değer. Bu bir bronz kalkan parçasıdır; üzerinde, –kabartma olarak işlenmiş– aslan ve boğa tasvirleri yer almaktadır. Urartu metâl işçiliğinin 1. sınıf

bir eseridir. Tapınağın fasadına koyulan, tanrıya adanmış büyük “merasim kalkanları”ndan birinin parçası olduğu muhakkaktır. En yakın misâl olarak “Toprakkale kalkanını” gösterebiliriz.

b) Sedirli mekânın güneyi: 1966 ve müteakip sezonlarda meydana çıkarılan “sedirli mekân”ın güney konturu araştırılmış ve istenilen neticeler elde edilmiştir. Burada, güney yamacının dik eğimi nedeniyle, –kalenin diğer bazı kesimlerinde de görüldüğü üzere– muazzam bir “blokaj-dolgu” sisteminin tatbik edildiği müşahede edilmiştir. Yamaç, “2 kerpiç duvar arası mührü dolgu ve kerpiç kaplama” + “taş dolgu” şeklinde alternatif bir düzende ve bir plân dahilinde bu malzeme ile bloke edilerek doldurulmuştur. Aynı sistem, Tapınağın doğusunda yer alan ve 1968 sezonunda araştırılan sahada bütün detayları ile görülmektedir. Bu dolgu sistemi ile, “sedirli mekân”ın yer aldığı saha genişletilmiş ve aynı zamanda tapınak sahasının güney kesimi tektonik bakımdan da takviye edilmiştir. Blokaj sisteminin sınırı, plân bakımından bu mekânın güney konturunu teşkil etmektedir.

c) Kuzey koridorun güneyindeki 5 No’lu mekân: Tapınağın batı kompleksini meydana getiren ve “kuzey koridor” a açılan mekânlardan biridir. 1969 sezonunda meydana çıkarılan 4 No’lu mekânın batısında yer almaktadır. Kuzey-doğu köşesine yakın bir mesafede, 1.00 m. genişliğinde bir kapı geçidi ile “kuzey koridor” a açılmaktadır. Boyutları 8.55 m. (güney) × 4.10 m. (batı) olup, mevcut duvar yüksekliği 1.90 m. (kuzey-doğu köşesi) ilâ 0.70 m. (güney-batı) arasında değişmektedir. Diğer mekânlarda olduğu gibi duvar kalınlıkları farklıdır: kuzey = 1.60 m., güney = 1.40 m., doğu = 1.50 m. dir. Zemin sıkıştırılmış küçük mıcırardan müteşekkil olup, daha altta kaba taş blokaj yer almaktadır. Duvar tekniği, diğer mekânların bir devamı olduğundan aynı işçiliği gösterir. Zemin üzerinde yer yer kuvvetli yangın izlerine

rastlanmıştır. Bilhassa kuzey duvarı boyunca uzanan kesimde, yangının tesiri ile koyu kırmızı bir renk hasıl olmuştur. Kazı esnasında bulunan keramik parçalarının % 80’i, kaba hamurlu 2. sınıf “mutfak tipi” kaplara aittir. Küçük buluntu olarak, kemikten (boynuz) bir at koşumu aksamı dikkati çeker.

d) Tapınak “kuzey koridor” batı ucunun, Saray “güney koridoru” ile birleştiği saha: 1969 senesinde açılmaya başlanan ve üzeri açık bir “avlu” olduğu anlaşılan bu sahanın batı konturu da tesbit edilmiştir. Buna göre, kuzey-güney istikametinde uzanan avlu 4.50 m. (doğu-batı) genişliğindedir. Bu arada avlunun batı konturunu teşkil eden kerpiç duvar araştırılmış ve güney-batı köşesinden kuzeye doğru 4.40 m mesafede, 0.90 m. genişliğinde bir kapı geçidine tesadüf edilmiştir. Kapı geçidi, avlunun batısında ve avluya dik bir plân gösteren 8.80 m. (kuzey) × 4.50 m. (batı) boyutlarında büyük bir mekâna açılmaktadır. Duvar kalınlıkları ortalama olarak 1.50 m. olup mevcut duvar yüksekliği ise 1.85 m. (kuzey-batı köşesi) ilâ 1.20 m. (kuzey-doğu) arasında değişmektedir. Duvarlar beyaz badanalıdır. Zemin, sıkıştırılmış kireç-harçdan müteşekkil olup, yer yer kalın bir kireç tabakası ile sıvanmıştır. Mekânın kuzey-batı köşesinde ve kuzey duvarı dibinde *in situ* olarak bulunan yassı sal taşları, zamanında tabanın taş döşeli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, mekânın içinde, kapı geçidine yakın bir mesafede, kerpiçten bir ocak ve bir *pithos* yer almaktadır. Ocak 1.20 m. × 1.35 m. ebadında olup, zeminin üzerine yapılmıştır, etrafı balçık ile sıvanlıdır. Doğu yüzüne iri bir yassı sal taşı yerleştirilmiştir. *Pithos* ise ocağın güneyinde yer alır. Zemin üzerinde, –ağız kısmı mekânın kuzey-batı köşesine dönük bir durumda– yatık vaziyette bulunmuştur. 1.50 m. yüksekliğinde ve 1.00 m. çapında, ince cidarlı orta boy bir *pithos*dur. Üzeri perdahlı olup, ağız kenarı çentiklerle bezenmiştir. Kazı esnasında, -0.25 m. -0.75 m. derinliklerde– tavanın

ahşap konstrüksiyonunun izleri, dalgalı bir hat şeklinde takip edilebilmiştir. Tavanın çökmesi neticesinde zikredilen *pithos* parçalanmıştır. Mekânın içinde çok az keramik bulunmuştur. Bunlar daha ziyade ocağın çevresinde ele geçirilmişlerdir. Kaba hamurlu, 2. sınıf mutfak kaplarına ait parçalardır. Küçük buluntu olarak, bronzdan mahmuzlu bir ok ucu (İskit tipi) dikkati çeker. Ayrıca avlunun temizliği esnasında ele geçen, geometrik desenli kemik "amulet", kilden "bereket sembolü" ve bronz "cumbuz" zikre değer buluntulardır. Yukarıda bahsettiğimiz mekânı, avluyu muhafaza eden ve kontrol altında tutan saray muhafızlarının kaldığı bir mahâl olarak kabul edebiliriz.

Bu kesimde ayrıca bir mekân daha tesbit edilmiştir. Avluyla bir bağıntısı yoktur. Avlunun güney-batı köşesine bitişik olup, yukarıda zikredilen mekânın güneyinde yer almaktadır. 4.70 m. olan kuzey duvarını takiben doğu ve batı duvarlarının mevcut uzunlukları 5.60 m. ve 4.40 m. dir. Arazinin güneye doğru meyilli olması nedeniyle, güney duvarı ve buna bağlı köşeler yıkılarak kaybolmuştur. Duvarlar beyaz badanalıdır. Zemin, kalın bir tabaka halinde kireçle sıvanmıştır. Güney-batı köşesinde *pithos* parçalarına tesadüf edilmiştir. Sarayın, güneye açılan "güney magazinleri"nden biridir.

III. Saray :

a) Kuzey teras : Geçen sezonlarda doğu ve batı konturları tesbit edilmiş olan bu saha, tamamen açılarak temizlenmiştir. Saray "kuzey koridor"una paralel bir şekilde uzanan teras, takriben 38.00 m. (güney) × 6.00 m. lik (doğu) bir alanı kaplamaktadır. Bu sahaya ve Saray eksenine paralel olarak doğu-batı istikametine uzanan "kuzey-sur" trasesi, aynı zamanda terası kuzey yönde sınırlamakta ve müdâfaa fonksiyonu yanında, -tektunik bakımdan da- teras dolgusunu destekliyen kuvvetli bir payanda duvarı vazifesini görmektedir. Bu duruma göre

terasın zemini, kuzey surun "seyirdim yolu" seviyesine tekabül etmektedir. Demek ki terasın kuzey surla sınırlanan kuzey konturunu, kerpiç beden üzerinde yükselen "dendane" ve "mazgallar" teşkil ediyor ve bu kesim, icabında müdâfaa mahalli olarak da kullanılıyordu. Terasın zemini sıkıştırılmış mıcır ve kireç-harçdan müteşekkildir. Ayrıca, Sarayın kuzey duvarı dibinde, zemin üzerinde insitu olarak bulunan yassı sal taşları, zamanında terasın taş döşeli olduğunu açıkça göstermektedir. * Kuzey koridordan terasa açılan 1-4 No, lu kapı geçitlerinin "çift kapılı" oldukları anlaşılmıştır. Bilhassa 2 No, lu kapı geçidinin, anakayaya oyulan mil yatağı ve ağır kapı kanadının -açılıp kapanmaktan mütevellit- düzleştirilmiş kaya üzerinde yaptığı derin iz dikkat çekicidir. Şiddetli kuzey rüzgârlarından korunmak üzere, "çift kapılı" bir giriş-çıkış sisteminin tatbik edilmiş olması enteresandır. Kazı esnasında, kuzey koridorun altından geçen ve kuzeye doğru dönüş yaparak teras dolgusu içine giren kanal sistemi araştırılmıştır. Kanal, iri blok taşlardan müteşekkil olup, üzeri yassı kapak taşları ile kapatılmıştır. Mutfak ile bağıntılı olan bu kanalın aynı zamanda Sarayın damında ve terasta toplanan yağmur sularını sur dışına akıtmış olması çok muhtemeldir. Zira, aynı hizada kuzey surun altında, anakayaya oyulmuş olan geniş kanal ağız da bulunmuştur. Terası örten yangın ve yıkıntı tabakası temizlenirken, 1 No, lu kapı geçidinin 2.50 m. kadar kuzeyinde, takriben 2.50 m. × 2.00 m. lik bir alanı kaplıyan bir "tandır kompleksi"ne tesadüf edilmiştir. Ortalama olarak 0.25 m. yüksekliğinde, kömür ve külden müteşekkil bir yangın tabakası üzerinde yer alan bu tandır kompleksi ikinci iskâna aittir. Yani kalenin tahribinden hemen sonra, istilâcılar veya kaleye sığınan yerli halk tarafından yapılmıştır. Büyük bir *pithos*'un kırık ağız ve boyun kısmı tandır vazifesini görmektedir. Tabanına keramik parçaları döşenmiştir. Ayrıca tandır alanının etrafı da yassı sal taşları

ve yayvan keramik parçaları ile döşelidir. Tandırın hemen yanında, bir kanal sistemine ait olduğu anlaşılan delikli bir taş bulunmuştur. Bu arada tandır çevresinde bazı at kemikleri ve büyük baş hayvanlara ait kemikler ele geçirilmiştir. Bu tandırın 2.70 m. kuzey-batısında, yine aynı tarzda ikinci bir tandır yer almaktadır, zemine gömülüdür. Tandırların çevresinde çeşitli kalitede keramik kaplar ve parçalar bulunmuştur (ayaklı meyvalık, köşeli tabak, çömlek, küpçük vs.). Küçük buluntu olarak, ele geçirilen bir baskı mührü dikkati çeker. Urartu mühürcülük sanatının ünik bir eseridir. Üzerinde, adorasyon durumunda kanatlı bir "jeni", aslanlar ve kanatlı "ejderler" gibi mitolojik tasvirler yer almaktadır. Ayrıca bronz zırh pulları ve kemikten at koşumu aksamı gibi buluntular zikre değer parçalardır.

b) Saray mutfak döküntüsü: Geçen sene kazılan yerden itibaren, kuzey yamacın aşağısına doğru araştırmalara devam olunmuştur. Ele geçirilen küçük buluntuları şu şekilde özetleyebiliriz; keramikler, çeşitli kalite ve formda kaplar ve parçalardır (1. sınıf tipik Urartu kırmızısı renginde, perdahlı kap parçaları: yonca ağızlı testi boyunları ve kulp-ları, yayvan tabaklar vs., "mutfak tipi" 2. sınıf kaba hamurlu kaplar: çömlekler, peynir kapları vs.). Ezgi ve biley taşları, akik boncuklar, kemik ağırşak ve demir mızrak uçları (söğüt yaprağı) gibi buluntular yanında, çok miktarda çeşitli hayvanlara ait kemikler bulunmuştur.

c) Kuzey surlar (doğu kesim): "Kral Burcu" ile irtibatlı "doğu kulesi"nden itibaren, batıya doğru uzanan sur trasesi takip edilmiş ve takriben 48.50 m. lik büyük bir kısım tamamen meydana çıkarılmıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere bu kesim surlar, Sarayı kuzey yönde çevrelemekte ve aynı zamanda "kuzey teras" ve "saray kuzey magazinleri"nin yer aldığı sahayı destekliyen bir istinat duvarı ve payanda vazifesini görmektedir. "Doğu kulesi"ni takiben 5 bastion ve 4 kurtin kesimi tamamen açılmıştır. Sur bedeninin

den 1.00 m. lik bir çıkıntı ile tebarüz eden bastionların genişlikleri 3.75 m. ilâ 3.50 m. arasında değişmektedir. Kurtin kesimleri ise 6.65 m. ilâ 5.75 m. arasındadır. Mevcut taş beden yüksekliği, -anakayaya oyulan temel yuvalarından itibaren- 3.50 m. yi bulmakta ve bu yükseklik bazı kesimlerde 2.50 m. ye kadar düşmektedir. Buna paralel olarak, -anakayanın tabii iniş çıkışları ile bağıntılı bir şekilde- 3,4 veya 5 taş sırası görülür. "Doğu kulesi"nden itibaren, 4 No'lu kurtin kesiminde, taş beden üzerinde yer alan loyferler ve "kerpiç beden" *in situ* olarak ele geçirilmiştir. Kerpiç bedeninin mevcut yüksekliği 1.50 m. yi aşmaktadır. Bu kesim, Urartu tahkimat mimarisinin çok ince detaylarını göstermesi ve kerpiç beden hakkında bir fikir vermesi yönünden çok önemlidir. Sözü geçen kurtin kesiminin ön tarafında, sur bedeninin eteklerinden itibaren ince bir kül tabakasına tesadüf edilmiştir. Bu tabaka, kurtinin IV No'lu bastion ile birleştiği köşede, zemin üzerinde bulunan tandıra ait olabilir. Yukarıda bahsettiğimiz kanalın çıkış noktası da 2 No'lu kurtinin eteklerinde yer almaktadır. Kanalın ağız (U) şeklinde anakayaya oyulmuş olup, üzerini surun blok taşı sınırlamaktadır. Bu saha küçük buluntu bakımından da çok verimli olmuştur. Ele geçirilen iki baskı mührü ve bir amulet- mühür dikkat çekicidir. Bunlar, 1. sınıf bir işçilik gösteren, ünik Urartu mühürleridir. Baskı mühürleri, "dağ keçisi" ve "yırtıcı kuş" tasvirlerini ihtiva etmektedir. Amulet- mühürün ise bir yüzünde Urartu çivi yazılı bir "ideogram" diğer yüzünde ise bir "hilâl" motifi yer almaktadır. Ayrıca bronz ve demir ok uçları (üç omuzlu ve yassı defne yaprağı), tipik bir bronz fibula (alınlık üzeri kabartma motifli) zikre değer küçük buluntulardır. Bu arada, atılan toprak arasında yer yer küçük fresko parçacıklarına rastlanmıştır.

Çermik Sondajı: Adı geçen saha, Çavuştepe köyü yol kavşağından takriben 500.00 m. batıda, yeni açılan

Van-Hakkâri karayolu üzerinde ve yolun 15.00 m. kuzeyinde yer almaktadır. Karayollarının yol açım çalışmaları esnasında kısmen ortaya çıkan ve tahrib gören bu sahada, Çavuştepe Urartu kalesi ile çağdaş olduğu anlaşılan büyük bir yapı kompleksi bulunmaktadır***. Urartu sivil mimarisine büyük ölçüde katkıda bulunacak olan bu yapı kompleksi plân bakımından dikkat çekicidir. Binanın ana aksı kuzey-güney istikametindedir. Cephesi doğu yönde olup, Çavuştepe kalesinin batı ve kuzeybatı kesimini tamamiyle görmektedir. Bina ancak taş temel kısmı ayakta kalmıştır, kerpiç kesimlere ait hiç bir iz yoktur. Ortalama boyutları 35.00 m. × 16.00 m. olan yapı kompleksi, temel plânından anlaşıldığı üzere, dış konturları itibariyle “rizalitli” bir görünüm arzeder. Fasad, ortalama olarak 4.40 m. lik aralıklarla, dışa 0.40 m. taşkın, 1.60 m. genişliğinde 5 rizalit ile, tektonik bakımdan takviye edilmiş ve aynı zamanda dış mimarî bu hareketli konturlarla renklendirilmiştir. İç plân bakımından, birbirleri ile irtibatlı muhtelif mekânlara bölünmüştür. Binayı çevreleyen ana temelin ortalama genişliği 1.10 m. dir, gayet iri blok taşlardan örülmüş olup, adeta bir tahkimat görünümünü arzeder. Zemin bazı kesimlerde yassı sal taşlarından müteşekkildir. İç mimariye ait, -tavanı destekliyen ahşap direklerin kaideleri oldukları anlaşılan- taş kaideler bulunmuştur. Mekânların muhtelif işler için kul-

lanıldığını, içinden çıkan buluntular göstermiştir. Meselâ, yere gömülü *pithos* kaideleri “erzak deposu”nu belirlemekte, çeşitli ocaklar ise “mutfak” ve “oturma odaları” na işaret etmektedir. Bu mekânlarda çeşitli cins ve kalitede keramik parçaları ele geçirilmiştir. Daha ziyade 2. sınıf kalitede “mutfak tipi” parçalardır, 1. sınıf tipik Urartu kırmızısı renginde perdahlı parçalar ise çok azdır. Ayrıca, ezgi ve bilek taşları bunlarla beraber bulunmuş olan tipik buluntulardır. Dikkati çeken bir noktada binanın orta kesiminde, etrafı gayri muntazam taşlarla çevrili bir vaziyette, taş döşeme üzerinde bir insan iskeletine rastlanmış olmasıdır. Kafatası bulunmamıştır. Bacak ve leğen kemikleri, kaburga ve omurgaya ait parçalar ve kol kemikleri birbirlerinden uzak, dağınık bir şekilde ele geçirilmişlerdir. İskeletin bu durumu, iskân içi muntazam bir gömüden ziyade, muhtemelen bir öldürme hadisesine işaret etmektedir. Enteresan bir husus da, bu kesimde demirden iri bir mızrak ucunun bulunmuş olmasıdır (sap delikli-yassı söğüt yaprağı). Gelecek sezon burası tamamen açılarak, bu sene yapılan kısmî plân bütün detayları ile tamamlanmış olacaktır. Ayrıca bu binanın, 20.00 m. kadar kuzeyindeki, halen mevcut olan tabii bir su kaynağı ile bağıntılı olduğu meydana çıkarılmıştır. Kaynakta yapılan sondaj neticesinde, 2.00 m. derinlikte en dipte, tipik Urartu keramik parçaları ele geçirilmiştir. Daha üstte ise Orta çağa ve yakın zamana ait kap parçaları mevcuttur. Bilhassa “adak kandilleri” dikkat çekicidir. Zira kaynağın hemen yakınında, köylülerce “yatur” olarak vasıflandırılan bir mezar mevcuttur ve halen bir ziyaretgâh ve adak yeri niteliğini taşımaktadır.

*** Karayollarının çalışmaları esnasında tesadüfen ortaya çıkan bu mahalli bize ve ilgili makamlara duyurarak, tahribata mani olan Çavuştepe kalesi harabe bekçisi Mehmet Kuşman'a, müze memuru Muhittin Toprak'a ve bu konuda yardımcı olan Karayolları şantiye şefliğine ve diğer ilgililere teşekkür ederiz.

UŞAK - SELÇİKLER KAZISI VE ÇEVRE ARAŞTIRMALARI 1966-1970

Dr. NEZİH FIRATLI

1966 yılında başlayan Uşak-Selçikler kazı ve araştırmaları 1970 çalışma mevsimi ile beşinci yılını tamamlamış bulunmaktadır. Bu çalışmalar hakkında şimdiye kadar 1966 Eylül ayında Oxford'da Uluslararası Bizans Tetkikleri Kongresine sunulan tebliğ ile kısa haberlerden başka bir yayın yapılmadı¹. Yalnız 1967 mevsimi sonunda iki yıllık çalışmaları anlatan meslekdaşlar arası bir sirküleri Doç. Dr. Ufuk Esin ile birlikte hazırlayarak ilgililere bilgi verdik. Burada beş yıllık çalışmaların sonucunu özetle anlatmağa çalışacağız.

Yurdumuzda tahribatını her yıl korkunç bir şekilde arttıran antika kaçakçılığı dolayısıyla İstanbul Arkeoloji Müzelerinin ilgisi 1963 de Uşak bölgesine çekilmiştir. Bu tarihte kimliğini açıkça bildirmeyen bir şahıs, İstanbul Arkeoloji Müzelerine başvurarak kurşun kalemle alınmış bazı aziz tasvirlerinin estampajlarını bize göstermiş ve bilgi edinmek istemiş idi. Tasvirlerin önemli olduklarını öğrenince de başka bir açıklama yapmak-

sızın giderek bir daha görünmedi. 1964 yılı Martında Bursa Müzesi Müdürü Sayın Vahit Armağan satın alacağı bazı eserler hakkında tamamlayıcı bilgi edinmek üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri ile temas kurduğunda, sözü edilen eserlerin daha önce estampajları gösterilen eserler olduğu görüldü. Bursa'ya eski eser kaçakçıları tarafından Uşak bölgesinden getirildiği anlaşılan bu eserlerin buluntu yerini Bay Vahit Armağan ile birlikte araştırdık ve burasının Uşağın Sivaslı ilçesinin Selçikler köyü doğusunda, Sadık Topal isimli vatandaşın tarlasında taş çıkarılırken rastlanan bir kilise kalıntısı olduğunu tesbit ettik. Bu tesbit sırasında köy içinde ayrıca kısmen tahrip edilmiş bir hüyükün, köy güneyinde biri çok önceleri tamamen tahrip edilmiş üç tümülüsün mevcut olduğunu gördük². Bunun üzerine şimdiye kadar yeterince araştırılmamış olan bu bölgede, Selçikler köyünde eski eser tahribatını önlemek üzere kurtarıcı nitelikte bir kazı yapılması kararlaştırıldı.

Selçikler köyü Uşak ilinin Sivaslı ilçesinin 2 km. güney batısındadır (Res. 87). Sivaslı ile Selçikler arası antik "Sebaste" şehrinin kalıntısı ile doludur. Yani her iki iskan yeri de "Sebaste öreni"

¹ M. Mellink, *AJA*, 71, 1967 s. 172-173; 72, 1968 s. 146; 73, 1969 s. 222; 74, 1970 s. 175; *Anatolian Studies* 18, 1968 s. 42, 19, 1969 s. 24; 20, 1970 s. 28-29; Handan Alkım, *Anatolica* II, 1968 s. 41-43; III, 1970 s. 73-74. İlk üç yıllık çalışmaların bir özeti için Bk. N. Fıratlı *Cahiers Archeologique* 19, 1969 s. 151-166. Ayrıca David Winfield, kuzey-doğu Türkiye'nin erken ortaçağ figürlü heykeltıraşisi hakkındaki uzun yazısında Selçikler kazısına atıflar yapmıştır Bk. D. Winfield, Some early medieval figure sculpture from north-east Turkey, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* XXXI, 1968 s. 69-70 not 127-128.

² Bursa Müzesi Müdürü Sayın Vahit Armağan'a burada teşekkürlerimi tekrarlamak isterim. Selçiklerdeki araştırmalarımız onun bu eserleri bize bildirmesi sonucu başladı, fakat kendisinin sağlık durumu bu çalışmalarını birlikte yürütmemize imkân vermedi.

üzerine kuruludur³. Sivaslı ismi de “Sebaste” kelimesinin Türkçeleşmiş şeklinden başka bir şey değildir. Sivaslının bağlı olduğu Uşak ili kuzeyde Kütahya, doğuda Afyonkarahisar, güneyde Denizli ve batıda Manisa illeri ile çevrilidir (Res. 1). Burası eski çağda Phrygia bölgesinin “Phrygia Pacatiana” denilen batı tarafı ile Lydia’nın doğu tarafını

³ “Sebaste” Roma çağında Phrygia’nın 12 önemli şehriden birisidir. Uşaktan 35 km. güneyde Bulkaz dağı eteğinde *Senaros* çayının (Banaz çayı) suladığı ovadadır (Ruge, ‘Sebaste’ maddesi *RE* III A, 209). Daha sonraları piskoposluk merkezi olmuştur (W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia* II Oxford 1897 s. 5). Sebaste Augustus zamanında Anadolu’nun Romanizasyonu için kurulan şehirlerden biri olup meşhur “Kıral Yolu” üzerindeki *Acmonia*’dan (Banaz yanındaki Ahat köy) Menderes vadisindeki *Enumeia*’ya giden yol üzerinde yarı yoldadır. Şehir bir kaç eski Anadolu iskân yerini içine alır, imperator Augustus burasını Apollon kehanet ocağının tavsiyesine uyarak M.E. 20 yılında kurmuştur (David Magie, *Roman Rule in Asia Minor* I 1950 s. 472 vd.). Yarı otonom ve imparatorluk çağı sikkeleri Augustus’dan imparator Gordianus III zamanına ve daha sonralarına kadar basılmıştır, üzerlerinde ön yüzde Dionyzos başı, Men, genç Herakles, arka yüzde Zeus, Kybele, Gorgonu öldüren Perseus, dört nala giden at üzerinde imparator Caracalla ve Nehir ilahı (Banaz çayı, Senarosun personifikasyonu) tasvirleri görülür. Sebaste ayrıca Temenothyrae (Uşak) ile de müşterek sikke basmıştır (B. V. Head, *Historia Numarum* Oxford 1911 s. 684). Kitabelerinde ‘polis’, ‘strategos’, ‘agronomos’, sözcükleri geçer, yani bütün medeni müesseseleri mevcut olan önemli bir şehirdir (Magie, *göst yer* II s. 1334 not 14). Selçuklerde bulunan kitabeler muhtelif zamanlarda yayınlanmışlardır (Bk. W. H. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, *JHS* 1883 IV, s. 409 vd.; J. Keil-A.v. Premestein, *Bericht über eine Zweite Reise in Lydien*, Wien 1911 no. 265). Selçukler köyünün üzerinde kurulu olduğu hüyükün de gösterdiğine, yukarda da zikredildiğine göre burada eski Anadolu yerleşmesi vardır ve çevre devamlı olarak iskân görmüştür. Tümülüslerde Lydia keramiği bulundu. Roma çağına ait kalıntılar örenin her yanını kaplar. Örenin Erken Bizans çağındaki önemini kiliselerin ilk safhalarına ait planları da gösterir. Bizans çağı Sebaste’sinin orta Bizans çağında büyük gelişme gösterdiğini kiliselerin bu çağda büyük çapta tamir görmeleri gösterdiği gibi bu çağa ait buluntuların bolluğu da göstermektedir. Selçuklerde bulunan bir Zeus adak heykeli (Res. 86) İstanbul Müzesine gelmiştir (Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, 1914 no. 813).

içine alır⁴. Lydia ve Phrygia arasında kesin hudut olmadığından batıdaki Güre ve Ulubey gibi yerler bazan Phrygia’da bazan da Lydia’da gösterilmektedir. Bununla beraber Güre’nin batısı genel olarak Lydia kabul edilmektedir. Söz konusu bölge şimdiye kadar arkeolojik yönden yeterince araştırılmamıştır. Kazı yapılan en yakın istasyon güneyde Çivril ovasında Beycesultan⁵, doğuda Afyonkarahisar yakınında Kusura’dır⁶.

Phrygia şehirleri arasında aynı zamanda bir piskoposluk merkezi olan “Sebaste” şehrinin kalıntıları üzerindeki Selçukler köyünde 1964 yılında kazı için Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce ödenek ayrıldı ise de çalışmaya ancak 1966 yılı Temmuz ayında başlanabilmiştir. 1966 da kilise kalıntısında ve prehistorik hüyükte başlayan kazı ve sondajlara 1967 yılında tümülüslerde yapılan çalışmalar eklenmiştir. Hüyükteki çalışmaları yöneten Doç. Dr. Ufuk Esin, 1968 yılından itibaren Keban Barajı bölgesindeki çalışmaları dolayısıyla bu araştırmalara şimdilik ara verilmiştir.

Selçuklerdeki çalışmalarımız sırasında çevredeki eski eserlerle de ilgilenilmiş, tahrip edilen arkeolojik alanlar tesbit edilerek müdahalelerde bulunulmuş, gerekli kayıt yapılmış ve kurtarılabilen eserler Uşak Müzesine maledilmişlerdir.

1966 da kazı heyeti Dr. Nezih Fıratlı ve Doç Dr. Ufuk Esin ve desinatör seramik uzmanı Belma Diren’den kurulmuş idi. 1967 de yine Dr. N. Fıratlı ve Doç. Dr. Ufuk Esin ile Ülkü İzmirli ve arkeoloji öğrencisi M. Alişan ve O. Ülkügüner’den meydana geldi. 1968-1970 yıllarında da çalışmalar Dr. N. Fıratlı idaresinde Arkeolog Mimar Ülkü İzmirli ve Arkeolog Fotoğraf Uzmanı Haluk Ergüleç tarafından yürütüldü. Sanat Tarihçisi Bn. Tülay Ergil 1968-

⁴ Johannes Friedrich, ‘Phrygia’ maddesi *RE*, XX/1, 1941 s. 790-798.

⁵ S. Lloyd- J. Mellaart, *Beycesultan* I, London 1962.

⁶ W. Lamb, *Archaeologia*, 86, 1936 s. 1 vd.

1969 çalışmalarına kısa süre için katıldı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdür Muavini Epigrafist Lütfi Tuğrul, Heykeltraş Reha Arıcan, Arkeolog Sumer Atasoy 1968 yılında bir kaç gün bizimle beraber Selçiklere gelip çalışmalarımıza katkıda bulundular. Bölgede bulunan kitabeler ilerde Lütfi Tuğrul tarafından yayınlanacaktır.

Beş yıllık çalışma sırasında Selçikleri başta sayın hocamız Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel olmak üzere Sayın Bn. Selma Devres ve Dr. Nuşin Asgari ziyaret etmişlerdir. Sardes Amerikan kazı heyeti başkanı Prof. G. Hanfmann ve arkadaşları, Hierapolis İtalyan kazı heyeti başkanı Prof. Verzzone ve arkadaşları ve İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsünden Madame J. Laroche ve Mademoiselle A. Pralong da ziyaret ile arkeolojik problemlerimizi tartıştığımız konuklar oldular, kendilerine burada tekrar teşekkür ederiz. Bu vesile ile çalışmalarımızı mümkün kılan Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Kültür Müsteşarı Sayın Mehmet Önder ile Genel Müdür Sayın Hikmet Gürçay'a teşekkürlerimizi bir kere daha tekrarlamak borcumuzdur. Bizden her türlü yardımı esirgemeyen İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Sayın Necati Dolunay'a, Uşak Valisi Nusret Budunç'a, Sivaslı Kaymakamı Fahri Büktel ve Emre Ayman'a burada teşekkürü borç biliriz. Sivaslı Kaymakamı Fahri Büktel'in kaymakam bulunduğu ilk üç yılda gösterdiği kolaylık ve yardım, antika kaçakçılarının her türlü zararlı faaliyetine karşı bizim için çok kıymetli bir destek teşkil ettiğini belirtmeyi bir vazife sayarız, 1970 çalışma mevsiminde de yeni kaymakam Emre Ayman çalışmalarımıza karşı aynı anlayış ve kolaylığı göstermiş bulunmaktadır. Selçiklerdeki araştırmalarımız iş arkadaşım Mimar-Arkeolog Ülkü İzmirilgil'in ciddi ve devamlı çalışmaları sayesinde verimli olabilmıştır. Alınan sonuçlarda benim kadar onun da katkısı olduğunu bilhassa belirtmek isterim.

Selçiklerdeki çalışmalarımızı dört kısımda inceleyebiliriz. 1 — Kilise kazıları. 2 — Hüyük kazıları ve prehistorik araştırmalar. 3 — Tümülüslerdeki araştırmalar. 4 — Çevre araştırmaları. Hüyükteki kazılar Doç. Dr. Ufuk Esin tarafından ayrıca yayınlanacaktır. Tümülüslerdeki çalışmalar da Arkeolog Mimar Ülkü İzmirilgil tarafından bu dergide yayınlanmaktadır. Bu sebeple biz burada yalnız kilise kazılarını ve çevredeki çalışmaları anlatacağız.

Kilise kazıları :

Yukarda söylediğimiz gibi Selçikler köyünün güney-doğusunda bir kiliseye ait heykeltraşlık eserlerinin meydana çıkması üzerine burada araştırmalara başlanmıştı. 1966-1968 yılları arasındaki üç kazı mevsiminde bir kiliseler kompleksine, muhtemelen Sebaste piskoposluk merkezine bağlı orta büyüklükte bir kilisenin planını ortaya çıkardık (Res. 3 ve 10) Kilisenin güneyinde, halen görülebilen absidinden (Res. 12) anlaşıldığına göre daha büyük olan diğer kilise arasında kalan alanı da 1970 mevsiminde kazmağa başladık, burada bir takım mezar şapellerinin, birbirine bağlı olarak alanın büyük kısmını doldurmakta olduğu görüldü. Bu kiliseler kompleksi Selçikler köyü doğusunda, köyün dışında köy ile ilkokul arasında, Sivaslı-Selçikler yolu ile Selçikler-Tatar köyü yolunun meydana getirdiği üçgen alan içindedir (Res. 2). 1966 yılında kazıya eski eser kaçakçıları tarafından Bursaya götürülen ikonostasis arşitravına ait blokların bulunduğu bildirilen Sadık Topal'ın tarlasında başlandı. Toprak sathından 1.50 m. derinde kilisenin mermer döşemeli tabanına erişildi, böylece ikonostasis arşitravının üçüncü bloğu ele geçti. Bu noktadan itibaren kazı sahası genişletilerek kilisenin orta nefi ve absidi temizlendi. İkonostasis'in istinat ettiği kaidenin yerinden kaldırılmamış olan bloğu bulundu. Bundan sonra 1967-1968 kazı mevsimlerinde kilisenin tam planı elde

edildi. Bu kilisenin ve bunun güneyinde absid kısmı görülen büyük kilisenin teşkil ettiği binalar topluluğunun hepsinin birden etrafını büyük kalker bloklarından yapılmış bir duvar çevrelemektedir. Bu blokların çoğunluğu ikinci defa kullanılmışlardır. Çok büyük bir yapının yıkıntısından alındıklarını düşünebiliriz. Çevre duvarı orta Bizans çağında yapılmış olmalıdır (Res. 2).

Kazı sırasında yapılan gözlemlerden ve planın incelenmesinden söz konusu ettiğimiz kilisenin VI ncı asırda üç nefli bir bazilika olarak inşa edildiği (Res. 5), orta Bizans çağında, belki X ncu asırda üzerinin kubbe ile örtüldüğü anlaşılmaktadır⁷. Bu çağda absid önüne bir sythronon ilâve edilmiştir (Res. 9). Ayrıca sütunlar kaldırılarak iki büyük paye inşa edilmiş ve absid yan duvarları da takviye edilerek kubbeyi taşıyacak dört büyük paye elde edilmiştir. Bu çağda absid önüne kakma renkli camlarla süslü tasvirler ihtiva eden ikonostasis yapılmıştır. Yine bu sırada güney yan duvarda bir kapı açılarak bir mezar şapeli (pareklesion) eklenmiştir. 1970 mevsiminde kilise

⁷ Kilisenin muhtelif yerlerinde bu günkü döşemenin altında yaptığımız sondajlarda ilk inşa devrine ait planda görülen sütunların istinat ettiği temeller bulundu, bunlardan daha eski olması gereken temel kalıntılarına da rastlandı ise de bunların mahiyeti hakkında şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir. Kilise ilk inşasında 3 nefli bir bazilika olarak yapılmıştır, bu safhaya ait plan tipi erken bizans çağında çok yaygındır (R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* 1965, The Pelican History of Art, s. 186 vd.). Orta Bizans çağında planın değiştirilmesi ve üzerinin kubbe ile örtülmesi ile yeni bir tipe dönüşmüştür (Krautheimer, *Aynı Eser*, s. 241 vd.). Anadolu'da diğer bazı erken Bizans çağı kiliselerinde de burada gördüğümüz şekilde Orta Bizans çağında esaslı onarım gördüklerini tesbit ediyoruz, batıda görülen bu kalkınmaya örnek olarak Marmaranın güney kıyısındaki Sige, Trilye, Ayayani Manastırındaki Erken Bizans çağına ait kiliseler Orta Bizans çağında esaslı tamir görmüşlerdir. Bu kiliseler bölgenin fethinden tekrar harabolmuşlar, fakat 19 uncu asırda kazanılan kilise yapma serbestisinden sonra modernleştirilmişler ve buralara yeni kiliseler de inşaa edilmiştir. H. Buchwald, *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*, Wien 1969; C. Mango, *DOP*, 22, 1968, s. 169 vd.

ile güneyde absidi görülen büyük kilise arasındaki alan istimlak edildiğinden burada kazı alanımızı genişlettik. Mezar kiliseciğine bitişik ikinci bir mezar kiliseciği bulundu. Birinci mezar kiliseciğinin narteksi, bu kiliseciği de içine almaktadır. Bu narteksin güney ucunda döşeme altında bir mezar bulundu. Bu mezar kiliseciğine güneyden temas eder halde bir diğer abside rastlandı, fakat bunun zemin seviyesi diğerlerinden 1.20 m. kadar yüksektir, malzeme ve tekniği bunun çok daha geç bir zamana ait olduğunu göstermektedir. Bu kısım güneydeki büyük kiliseye kadar gelecek yıllarda kazılacak burada ne gibi yapıların yer aldığı o zaman daha iyi anlaşılacaktır.

Kazdığımız kilisenin kuzeyinde protesis'den dışarı açılan kapısı örülerek kapatılmıştır, aynı şekilde narteksten kuzeye açılan kapı örülmüştür. Kilisenin orta nefinin hemen hemen merkezinde bir ambonun bütün parçaları bulundu. Bunun merdiven korkulukları kilisenin ilk inşaa devrine yani VI ncı asra aittir (Res. 6-8). Absid önünde, kilisenin X asırdaki büyük tamiri sırasında, ilk devre ait bir pedestal kullanılarak yapılmış olan altanın altında parçalanmış halde maviimsi merden ve dar yanlarından birinde bir nevi oluğu olan bir küvet bulundu (Res. 11). Bu küvetin durumu kabartmalı altar tablalarını hatırlatmaktadır⁸.

Kilisenin orta nefi ve narteksi büyük mermer levhalarla kaplı idi. Yan neflerin ise 'opus sectile' döşeli olduğunu kalan

⁸ G.A. Sotiriou, *Xristianike kai Byzantina Arhaiologia*, Athens 1942 (Yunanca) s. 203, res. 114; E. Kitzinger, A Marble Relief of the Theodosian Period, *DOP* 14, 1960 s. 19 vd.; Res. 8, bilhassa Res. 12 de görülen Zagreb Müzesindeki masa tablası (?) parçası ile daha çok ilişkisi olmalıdır, bulunuş yeri ve şekli bakımından ve kabartmasız oluşu ile Tab-tunis kilisesindeki *sigma* şekilli levha ile (yk. *göst. yer* s. 30, res. 17) mukayese edilebilir, ancak Sebaste kilisesindeki levha dikdörtgendir. Batıda buna benzer fakat kenarları dilimli altar tablaları için Bk. Marsel Durliat, Tables D'Autel A Lobes de la Province Eclésiastique de Narbonne IX-XI siècles, *Cahiers Archeologiques* XVI, 1966 s. 51 vd.

izlerinden anlıyoruz. Narteksin batıya açılan kapısı önünde de 'opus sectile' döşeli bir pano vardır. Narteksin temizlenmesi sırasında da bu noktaya yakın üç parçaya ayrılmış halde mermer bir kemer bulundu (Res. 13). Üzerinde ikonostasis-teki tasvirlerle (Aş s. 66) aynı teknikte yapılmış Hagios Nikolaos ve Hagios Theodoros tasviri vardır. Bunlardan Theodoros üzerindeki kakma camlardan biri ilk bulunduğu anda yerinde durmakta idi⁹. Yine narteksin kuzey ucunda, kısmen duvar içine inşa edilmiş bir mezar vardır. Bu mezar duvar içine yerleştirilmiş kemerli bir niş şeklinde tertiplenmiştir. Mezarın ön cephesini mahkuk çizgi ile yapılmış saliplerle süslü bir mermer levha örtüyordu (Res. 16). Mezar içinde ikonostasis tasvirleri ile aynı teknikte yapılmış ve fakat geometrik süsleri olan bir kemer parçası, bir kaç küçük parça halinde ele geçti; bunlar mezarın iç kısmında yapı malzemesi olarak kullanılmış idiler (Res. 14). Yine bu mezarda malzeme olarak kullanılmış halde diğer bir kemer parçası ele geçti. Bunun üzerinde ortada daireler üç salıp ile daireler içinde rozetler görülmektedir (Res. 15). Mezarın tabanını örten levhalar üzerinde de mahkuk çizgi ile yapılmış damlalı üç salıp bulunmaktadır (Res. 17). Bunlar kaldırıldığında altta ikinci bir mezarın bulunduğu görüldü.

Pareklesion'da narteksteki moloz kaldırılırken ikonostasis ile aynı teknikte medalyon içinde aziz tasviri ihtiva eden bir kemer parçası bulundu üzerinde "Hagios Grigorios tis Megalis Armenias" yazısı vardır. Ermenistanı hristiyan yapan Grigorios'un tasviri üzerinde kakma camlardan bir kısmı hala yerinde durmaktadır (Res. 18, 19), aynı zamanda azizin halesindeki altın yıldızlardan bir kısmı da bugüne kadar muhafaza edilmiş-

tir. Bu medalyondaki tasvirin bir benzeri köyde bir evde ele geçirdiğimiz bir paye üzerinde de mevcuttur, fakat orada azizin hususiyetini belirten kitabe (epitet) yoktur, yalnız "Gregorios" ismi görülüyor. Bununla beraber bunun da Ermanistanın büyük azizi Gregorios olduğunda şüphe yoktur. İki tasvir her bakımdan birbirinin aynidir (Res. 20/a, 20/b). Pareklesionun syntronon'u önünde, burası için hususiyle yapılmış olduğu anlaşılan bir altar vardır (Res. 4 ve 21). Pareklesionun güney duvarına bitişik halde döşeme altında ve üstünde ayrı ayrı iki mezar bulundu. Üstteki mezarın cephesinin mermer levhalarla örtülü olduğu anlaşılıyorsa da bu levhalar ele geçmedi. Yalnız bunlara kaide ve yuva teşkil eden mermer silme yerinde durmaktadır.

Kilisenin dışında kuzeyde görülmeğe başlayan duvarlar etrafı 1970 mevsiminde kısmen araştırıldı. Bunların kilise seviyesinden daha yüksekte ve ondan sonra yapıldığı anlaşılıyor. Depo gibi gündelik işlerle ilgili yapılar olmalıydılar. İlerde daha etraflı bir şekilde kazıldıklarında ne oldukları daha kesin bir şekilde anlaşılabilir (Res. 22, 23). Söz konusu ettiğimiz kilise ile güneyde absid kısmı görülen büyük kilisenin arasının mezar kilisecikleri ve diğer yapılarla dolu olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu bakımdan bir piskoposluk merkezini tesbit etmekte olduğumuz bu alanda kazıların devam etmesi, başka yerlerde rastlanmayan böyle bir kompleksin incelenmesi kaçırılmaması gereken bir fırsattır.

Kilisenin geçirdiği devirleri tesbit için kazı profillerini incelediğimizde kilisenin VI asırdaki inşası ile X ncü asırda geçirdiği esaslı tadil ve yenilemeden başka, bunu takibeden çağda bazı değişikliklere uğrayarak kullanıldığı görülüyor. Bir çağda kilisenin muhtemelen su baskınına uğradığı içersine 50 cm. kadar balçık dolduğu, bundan sonra kilisenin tamir edildiği fakat bu tamirin esaslı bir tamir olmadığı, kilise içine dolmuş olan balçığın dahi tamamıyla boşaltılmadan üye-

⁹ Bu ve aşağıda 18 ve 19 no.lu resimlerde görülen kemerin Kariye Camii pareklesionundeki Michael Tornikes'in mezarına benzer bir mezara ait olması muhtemeldir. Bk. P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, New York 1966 s. 51 vd.

rine tahta döşeme yapmakla yetinilmiş olduğu kapıların muayyen bir seviyeye kadar örüldüğü, kuzey nefinin kullanılmasından vazgeçilerek o yana açılan açıklıkların kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kilise duvarları boyunca tahta döşemenin istinat etmesi için yapılmış olan alçak seki görülmektedir. Bu tahta döşeme de bir yangın ile harabolmuştur. Kilise içine yığılmış olan toprağın profillerinde bu döşemeye ait yanmış, kömürleşmiş tahta izleri görülüyor. Bundan sonra kilisenin tekrar uzun bir süre terkedildiği, harap durumda kaldığı anlaşılıyor, bu yangın tabakası üzerinde birikmiş olan bir nevi çöplük ve içinde yapı malzemesi ihtiva etmeyen ince tabakadan anlaşılıyor. Bundan sonra kubbe ve tonozlar çökerek kilise tamamen harabolmuştur. Bu alanda tarım yapıldığından tarla haline gelen kilise alanından üst kısmın, yani toprak yüzüne yakın olan bölümün tarımı güçleştiren büyük taş ve tuğlaları ayıklanmıştır. Bu sebeple toprak sathından muayyen derinliğe kadar sadece harç ihtiva eden bir kısım tarıma uygun toprak haline gelmiştir (Res. 24, 25).

İ k o n o s t a s i s :

Kilisenin en önemli kısmını teşkil eden ikonostasis absid önüne kilisede X uncu asırda yapılan büyük değişiklik sırasında ilâve edilmiştir. İkonostasis arşitravı hemen hemen tamamı halde ele geçmiştir. Korkuluk payelerinden ikisi (Res. 27, 28), korkuluk levhalarından iki parça (Res. 29, 30), küpeşteden üç parça bulunmuştur (Res. 26). Bu parçalar ve halen yerinde duran ikonostasis'e ait kaide kısmı üzerindeki izler yardımıyla ikonostasis'in, korkuluk ve payeleri ile ikonostasis arşitravı arasındaki sütuncukların yüksekliği hariç olmak üzere restitüsyonunun yapılması mümkün olmuştur (Res. 31). Elimize geçen yılan şeklinde birbirine sarılmış sütun parçalarının da ikonostasis'e ait olmaları muhtemeldir, fakat arada pek çok noksan kısım kaldığından bunların tam yerini tesbit edemiyoruz. Korkuluk payelerinden biri üzerindeki dört

tane sütuncuk başlangıcına dayanarak arşitrav ile korkuluk payesi arasından muhtemelen ortadan ikisini arşitrava bağlayan sütunları yukarda söz konusu ettiğimiz düğümlü sütun şeklinde tamamlayabiliriz. Arşitravın ön cephesini süsleyen figürler aşağı bir seviyeden ve uzaktan görülecek şekilde meyilli sath üzerine yapılmışlardır (Res. 32). Üç bloktan meydana geliyor (Res. 33 a,b,c), üst kısımları kaba bırakılmıştır, arka yüzleri muntazam silme şeklindedir. Alt kısmı yani sofit iki sütunla birbirinden ayrılmış ve çok zengin bir şekilde süslenmiş üç panodan meydana geliyor. Orta kısımda eşkenar dörtgen içinde üç hattan meydana gelen sepet örgüsü şeklinde bir medalyon, bunun karşılıklı olarak iki ucunda daire içinde örgü bezemeli birer salıp vardır. Köşelerde kalan boş sahalar da yine eşkenar dörtgen ve rozetler ile doldurulmuştur. Bu esas panonun sağ ve solunda birbirinin hemen hemen aynı eşkenar dörtgen ve rozetlerden meydana gelen tezyinat vardır. Her iki yanda da ortadaki eşkenar dörtgen ortasındaki daireler içinde ajure birer salıp vardır. Çok nazik olan bu oyma saliplerden biri kırılmıştır, dört kolunun daire kenarında bıraktığı izler görülüyor. Arşitravın ön yüzünde yukarda söylediğimiz gibi geçme daireler içinde renkli cam kakmalarla ve ayrıca boya ve yıldız ile zengin bir şekilde renklendirilmiş aziz tasvirleri vardır. Arşitravın ön yüzünü teşkil eden bu ikonların üst kısmında düz bir bant üzerinde bir satır kitabe vardır. Prof. C. Mango tarafından tercüme edilen bu kitabede "Piskopos Eustathius eski arşitravı kaldırarak onun yerine altın, mermer ve diğer şahane parıltılı malzeme ile süslü yenisini kiliseye koymuştur", cümlesi okunmaktadır. Bunun altındaki meyilli sahada geçme daireler içindeki her bir ikonun ismi de üzerine yazılmış bulunmaktadır. Ortada İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya'dan meydana gelen 'Deisis' yer almaktadır (Res. 35). Bunun iki yanında dört büyük melek ve havari-ler önemlerine göre sıralanırlar. Mer-

yemin solunda melek Mihael ve Uriel (Res. 34), buna karşılık Vaftizci Yahya'nın sağında Melek Gabriel ve Rafael vardır. Bundan sonra havariler ve İncil yazarları gelmektedir. Soldan sağa doğru Thomas, Simon, Lukas, Markos, Andreas ve Petros vardır (Res. 36). Böylece merkezdeki 'Deisis'e doğru önem sırasına göre bir sıralama olmaktadır. Diğer yanda yani Deisis'in sağında ise Paulos, Johannes, Matteos, Barthelmos vardır. Her zaman olduğu gibi Aziz Petros ve Paulos Deisis'e en yakın yerde görülmektedirler. Sol başta Aziz Eutychios görülüyor. Bu aziz az tanınan bir aziz olup doğrudan doğruya kilise ile ilgili olmalıdır. Sağ uçta iki figür alabilecek büyüklükte bir kısım noksandır. Buraya havarilerden Philippos ile kilisenin ithaf edildiği azizin figürleri yerleştirilebilir.

Bu arşitravin altındaki korkuluk payelerinden yalnız sol yandaki ikisi (Res. 27 a, 28) ile küpeşteden üç parça (Res. 26), korkuluk levhalarından da iki parça vardır (Res. 29, 30). Korkuluk levhalarında daireler içinde kanatlarını açmış kartal figürleri görülmektedir. Bu figürler kazıma tekniği ile yapılmıştır, bunların içleri de renkli hamur ile doldurulmuş olmalıdır. Payelerin üst kısımlarında yine daire içinde aziz tasvirleri vardır. Payelerden birinde Aziz Stephanos (Res. 28), diğerinde ise Tyroslu Aziz Theodoros (Res. 27) tasviri yer almıştır. Bunlarda da arşitravdaki ikonlarda olduğu gibi azizlerin isimleri yanlarına yazılmıştır¹⁰.

¹⁰ Bu ikonostasis'in aziz tasviri ihtiva etmeyen bir benzeri Yunanistanda Beotyada Skripou kilisesinde vardır. Buradaki ikonostasis sonradan yerinden sökülerek parçaları kilisenin muhtelif yerlerinde kullanılmıştır, bunları uzun yıllar incelenerek restitüsyonu yapılmıştır (S. Megaw, The Skripou Screen, *The Annual of the British School of Archaeology at Athens* 61, 1967 s. 1 vd.). Sebaste kilisesinin ikonostasis'inin restitüsyonunda bu örnekten faydalanılmıştır. Megaw'ın yazısında not 115 de bahsedilen Bursa Müzesindeki ikonostasis parçaları Sebaste kilisesi ikonostasisine ait olup bunlar halen Uşak Müzesine nakledilmiş bulunmaktadır.

Bu ikonların yapılışı İstanbul'da Fenari İsa kilisesinde bulunan taş kakma tezyinatlı eserler ve Aya Evdokia tasviri ile çok benzerlik gösterir¹¹. Atina'da Bizans Müzesindeki üç havari tasviri de aynı teknikte yapılmıştır¹². Bu tekniğin benzeri teknikteki eserlere çok daha erken devirlerde de rastlanır. Roma çağında mermer levhalar üzerine meydana getirilen oyuklara diğer renkli taşları kakma suretiyle yapılmış tasvirler vardır¹³. Aynı şekilde mermer üzerinde esas figürü belirtmek üzere açılan oyukları renkli bir macun ile doldurmak suretiyle mermer levha üzerinde şeklin muhtelif renklerle belirtilmesi usulü Aezenoi çevresinde görülmüştür¹⁴. Bu levhalar halen İstanbul Arkeoloji Müzelerindedir¹⁵. Buna benzer bazı eserler de Afyon Müzesinde muhafaza edilmektedir¹⁶. Selçikler (Sebaste) kilisesinde zengin bir şekilde tatbik edilen bu teknik, bu ilk örneklerin Orta Bizans çağında görülen misalleridir. Bu ikonların genel görünüşleri aşağı yukarı bizim kilisemize yakın zamana ta-

¹¹ Th. Macridy, The Monastery of Lips (Fenari İsa Camii) at İstanbul, *DOP*, 1964 s. 272 vd. Res. 74-82. Makridi Bey'in Fenari İsa'da İstanbul Müzesi adına yaptığı kazının raporu olan yukardaki yazı kazıdan uzun yıllar sonra bulunarak Prof. Mango tarafından yayımlanacak hale getirilmiştir. Kazının yapılmasından sonra geçen 40 yıla yakın zaman içinde buluntulardan bir kısmı, bilhassa Aya Evdokia ikonu muhtelif yerlerde yayınlanmıştır. Makridi'nin raporunun yayınlanmasından kısa bir süre önce kazı malzemesinin büyük bir kısmını A. Grabar yayınladı (*Sculptures Byzantines de Constantinople* Paris 1963, s. 100-110, lev. 55, 56, 61).

¹² G. A. Sotiriou, *Catalogue du Musée Byzantine d'Athènes*, Athènes 1956, No. 150, Lev. XI.

¹³ Ostiada renkli kakma taşlardan yapılmış panolar bulunmuştur. R. Calza - M. Floriani-Scuarciapino, *Museo Ostiense* (1962) s. 17, no. 9, res. 56. Geçen yıl Roma'da bulunduğumuz sırada bu malzemenin mevcudiyetini bana bildiren ve eserleri incelemem için gerekli kolaylığı sağlayan Prof. G. Caretoni'ye teşekkür ederim.

¹⁴ Tobias Dohrn, *Crustae, Roemische Mitteilungen*, 72, 1965 s. 127 vd. Lev. 58-59. Bu yazıda Roma'daki diğer duvar kakmaları söz konusu edilmiştir.

¹⁵ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Env. No. 71-11-71. 26.

¹⁶ Afyon Müzesi Env. No.

rihlenebilen Avrupadaki renkli camlara¹⁷ (vitrail) ve cloisoné emaye ikonlara^{17a} benzer. Bu teknikte yapılmış bazı arşitrav ve paye parçaları Afyon müzesinde mevcuttur¹⁸. Uşak bölgesinde bulunduğu anlaşılan ve halen İzmir Müzesinde muhafaza edilen bir arşitrav üzerinde de bu teknikte yapılmış bir 'Deisis' görülür¹⁹. Saydığımız eserlerin bulunuş yerleri Phrygia'da olduğu düşünülecek olursa bu tekniğin Phrygia'da yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Kazı sırasında köy içinde ve çevresinde yaptığımız araştırmalarda daha başka eserlere rastlanılmıştır. Fakat bu eser-

¹⁷ Burada renkli cam kakma ikonların vitrail ile benzerliği yalnız çok renklilik, elbise ve diğer teferrüatın madeni çerçeve ile kesin hatlar ile ayrılmış ve her parçanın ayrı bir renk ile ifade edilmiş olması yönündendir. Vitrail'de ışığın dışardan içeri geçmesi figürlere canlı bir görünüş verir, halbuki bizim mermer üzerine cam kakma ikonlarımızda ışığın geçmesi söz konusu değildir. Bu çağdan pek uzak olmayan zamana ait vitrail için Bk. E. Witzleben, *Les Vitraux des Cathedrales de France* s. 20, lev. 4,5. Bilhassa Paris'te depoda muhafaza edilen havari tasviri, Sebaste aziz tasvirlerine çok benzemektedir: L. Grodecki, *Vitraux de France du XI au XVI siecle*, Musee des Arts Decoratifs, Paris 1953, No. 17.

^{17a} Cloisonné emaye tasvirlerden aynı çağa ait olan Limburg istavroz mahfazasını (J. Rauch, Frhr. Schenk zu Schweinsberg, J. M. Wilm, Die Limburger Staurothek, *Das Münster* 8, 1955, s. 201 vd.) ve Venedikteki Pala d'Oro'nun bir kısım emaye ikonlarını (W. F. Volbach, *La Pala d'Oro*, Florance 1965) hatırlatabiliriz.

¹⁸ W. H. Buckler, W. M. Calder, *Monuments and documents from Phrygia and Caria*, *MAMA* VI, Manchester 1939 no. 283, 350. Buckler, Calder, W.K.C. Guthrie, *Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia*, *MAMA* IV, Manchester 1933 no. 36, 37, 38, 40, 44-48, 109-111, 135, 312.

¹⁹ A. K. Orlandos, *Archeion ton Byzantinon Mnimeion Ellados* III, 1937, s. 128-152. Orlandos bu yazısında Yunan ordusu tarafından 1919-1922 yılları arasında Uşak ve Afyon çevresinden derlendiği anlaşılan ve büyük zaferimiz üzerine götürülemeyip Alsacak iskelesinde bırakılan ve dolayısıyla İzmir Müzesine maledilen, şimdiki halde Agora açık hava deposunda muhafaza edilen eserleri yayınlamakta ve buluntu yerlerinin bilinmediğini söylemektedir. Sebaste ikonostasis'ine yakın benzerlik gösteren bu eserlerin onunla aşağı yukarı aynı çağa ait oldukları ve Phrygia bölgesinden derlendikleri şüphesizdir.

lerin doğrudan doğruya kiliseden geldiğini söyleyecek, bunlar için kilisede bir yer teklif edecek durumda değiliz (Res. 37, 38, 39, 42/a,b, 43, 44, 45/ab).

K a t a l o g

A. İkonostasis parçaları :

İkonostasis arşitravına ait üç parça (Res. 33/a-c). Birinci parça (Res. 33/a) Uzunluk 1.20 m., genişlik 0.50 m., kalınlık 0.20 m. Sağ ucu diğer blogun oturması için geçmeli yapılmıştır. Cephesinde çizgi ve ayrıca kakma renkli cam ile yapılmış aziz tasvirleri vardır. Bunlar üzeri kırmızı boya ve altın yaldız ile renklendirilmiştir. Altında geometrik süs ve salipler vardır. Arka yüzü tezyinatsız fakat profillidir. Üst kısmı tezyinatsız olup kaba bırakılmıştır.

2 — Birinci blogun devamı olan blok. Sağ ucu kırık. Uzunluk 1.74 m., genişlik 0.66 m., kalınlık 0.22 m., (Res. 32, 33/b).

3 — Evvelkinin devamı olan blok. Sağ ucu noksandır. Uzunluk 1.27 m., genişlik 0.66 m., kalınlık 0.22 m., (Res. 33/c).

4 — Korkuluk payesi. Üç cephesi işlenmiştir. Sol yanı kaba bırakılmıştır. Ön yüzünde Tyros'lu Aziz Theodoros'un daire içinde tasviri vardır. Yük. 1.10 m., genişlik 0.25 m., kalınlık 0.24 m. (Res. 27).

5 — Korkuluk payesi. Evvelkinin benzeridir, ancak bunun dört cephesi de işlenmiştir. Ön yüzünde Aios Stephanos'un tasviri vardır. Üstünde arşitravı taşıması gereken dört sütuncuğun izleri görülmektedir. Sol yanı korkuluk levhası ve küpeştenin geçmesine mahsus yuva ihtiva ediyor. Yük. 1.00 m., genişlik 0.25 m., kalınlık 0.24 m. (Res. 28).

6 — İkonostasis'e ait iki küpeşte parçası. Bir yüzü kabartmalıdır. Üzerinde kırmızı boya izleri vardır. İkinci yüzü ve üst kısmı tezyinatsız sade bırakılmıştır. Uzunluk 0.71 m., genişlik 0.22 m., yük. 0.18 m. (Res. 26 sol).

7 — Korkuluk levhası parçası ile birlikte küpeşte parçası. Evvelkinin aynı genişlik 0.22 m. (Res. 26 sağ).

8 — İki korkuluk levhası parçası. Bir yüzleri silmelidir, esas yüzleri ise kazıma tekniği ile yapılmış küçük kartallarla süslüdür. Bunların renkli bir hamur ile dolu olduğu, ayrıca boya ile süslendiği düşünülebilir. Birinci parçanın ölçüsü 0.24 × 0.93 × 0.08 m.; ikinci parçanın ölçüsü ise 0.47 m. × 0.50 m. × 0.08 m. dir (Res. 29, 30).

B. Diğer eserler :

1 — Oktogonal Ambon korkuluğu. Yük. 0.80 m., eni (toplam olarak) 1.20 m. (Res. 7).

2 — Ambon merdiveni korkuluğu. Yük. 1.55 m., genişlik 0.91 m., kalınlık 0.12 m. (Res. 6).

3 — Kemer parçası. Uzunluk 0.71 m., genişlik 0.46 m., kalınlık 0.07 m. Narteksin kuzey köşesindeki mezar içinde dört parça halinde bulundu ve alçı ile tamamlandı. Üst kısmı sepet örgüsü şeklindedir, köşede bir medalyon vardır. Alt kısmında ise daire içinde kakma cam ile yapılmış geometrik süsleme vardır (Res. 14).

4 — Bir kemere ait üç parça. Sağ tarafı ve üst kısmından bir parçası noksandır. Sol köşesinde Aziz Nikola, sağda Aziz Theodoros'un kakma camlarla yapılmış daire içinde tasvirleri vardır. Parça bulunduğu anda Aziz Theodoros'un elbisesindeki cam kakmalardan biri halâ yerinde durmakta idi. Kemerin toplam eni 1.65 m., yük. 1.06 m., kalınlığı 0.10 m. (Res. 13).

5 — Kemer parçası. Üzerinde daire içinde Büyük Ermenistanlı Aziz Grigorios tasviri vardır. Üzerinde üç renkli kakma camlar *in-situ* durmaktadır. Yük. 0.27 m., genişlik 0.425 m., kalınlık 0.06 m. (Res. 18, 19).

6 — Korkuluk payesi. İki parça halinde, ön yüzünde daireler içinde grifonlar ve bir tavşan, arka yüzünde ise mahkuk daire ve noktalarla yapılmış diagonal

hatlar vardır. Yük. 1.07 m., genişlik 0.20 m., kalınlık 0.20 m. (Res. 37).

7 — Korkuluk payesi. Alt kısmı noksan. Yüksekliği 0.55 m., genişlik 0.16 m., kalınlık 0.20 m. (Res. 38, 39). Bir yüzünde bağlı daireler içinde grifonlar var (Res. 39), esas yüzünde ise üst üste ve her biri diğerinin aksi yöne bakan kuşlar görülüyor (Res. 38). Üçüncü yüzünde tezyinat yoktur, bu yüzün üst tarafında kurşun ile tutturulmuş demir bir halka vardır. Eser üzerinde ayrıca boya izleri görülüyor. Dördüncü yüzü kaba bırakılmıştır, ayrıca düzeltilmemiştir. Üst kısmında dairevi bir iz görülüyor ki bu payenin üzerinde bir sütuncuğun veya bir kurevi topuzun bulunduğuna işaret etmektedir.

8 — Kübik sütun başlığı. Üst kısmı kare şeklinde, köşelerinde yaprak tezyinatı, iki yüzünde büyük rozaslar, diğer iki yüzünde ise paralel çizgi ile yapılmış daire süslemesi vardır (Res. 40).

9 — İkonostasis arşitravı parçası. Kilise yıkıntısı içinde iki parçası ayrı ayrı yerlerde bulundu, buna göre bu eserin kilisenin bir tamirinde yapı malzemesi olarak kullanıldığını düşünebiliriz (Res. 41). Uzunluk 0.95 m., eni 0.32 m., kalınlık 0.39 m.

10 — Mermer paye parçası. Üst kısmı noksan. Dikdörtgen prizması şeklinde, üç yüzü düz bırakılmış, ön yüzünde ise iki sıra halinde kareler vardır, her bir karenin köşegenleri ve kenarları kabartma olarak gösterilmiştir, köşegenlerin çizilmesinden hasil olan üçgenler içinde kabartma birer nokta vardır. Yük. 58 m., eni 0.18 m., kl. 0.18 m. Res. 43.

11 — Mermer kabartmalı pedestal parçası. Alt kısmı ve üstündeki sütuncuk kırılmıştır. Kilisede syntonon'un yapılmasında malzeme olarak kullanılmış halde bulundu, üzeri sıva ile kapalı olduğu için eser dışardan bakınca görülüyordu. Bu sebeple kilisenin ilk inşaa zamanına ait olmalıdır, Orta Bizans Çağındaki büyük tamir sırasında esas yerinden sökülerek synthronon'un

inşasında kullanılmıştır. Ön yüzünde dikdörtgen bir çerçeve içinde figürler, etrafları kazınıp çukurlaştırılmak suretiyle yani bir bakıma "champlevé" tekniği ile gösterilmiştir. Bu çukur sahaların renkli bir macun ile doldurularak figürlerin belirtildiği anlaşılıyor. Bir dala bağlı olarak gösterilen kuş yuvasında dört büyük kuş başı görülüyor. Bu kuşlar büyük gagalıdır, boyunlarında birer kolye taşımaktadırlar. Yuvanın altında uzun gagasında iri bir balık tutan bir balıkçıl kuşunun başı görülüyor, arka ve yan yüzleri düz bırakılmıştır, tasvir yapılmamıştır. Yük. 0.35 m., Eni 0.19 m. Kl. 0.15 m. Res. 44.

12 — Mermer paye parçası. Alt kısmı ve üstündeki sütuncuk kırıktır. Ön ve arka yüzü tezyinatlıdır, yan yüzlerinde korkuluk levhalarının geçmesine mahsus yarıklar vardır. Selçikler köyünden bir şahsın evinde bulundu. Ön yüzünde evvelki gibi figürlerin etraflarının çukurlaştırılması ile yapılmış, yani bir bakıma "champlevé" tekniği ile meydana getirilmiş sahneler görülüyor. Üstte dikdörtgen çerçeve içinde sola doğru yürüyen bir hayvan (eşek?), onun önünde ona doğru bakan büyük bir kurbağa. Bu iki figür arasında kalan boş yerler bitki dal ve yaprakları ile doldurulmuştur. Bunun altında kare bir çerçeve içinde yönü sola doğru fakat başı sağa doğru bakan bir tavus kuşu görülüyor. Boş yerler yine zengin bir şekilde bitki dal ve yaprakları ile doldurulmuştur. Bu iki pafta arasında kalan geçme motifi ortasında yedi yapraklı rozetin iki yanında karşılıklı iki tavus kuşu var. Altta kırılan kısımda bir üçüncü pano olabilir, ikinci ve üçüncü pano arasındaki geçmenin iki yanında karşılıklı iki tavus kuşu var, fakat bunların ikisinin de başları gerilerine çevrilmiştir. Arka yüzde çizgi ve oyma tekniği ile yapılmış bir kuş (keklik?), iki başı merdiven babası gibi topuz şeklinde nihayetlenen üst kısmı açık bir mekân içiride bir hyppokomp, onun altında çiçekli bir dal, en altta iki deniz ejderi

görülmüyor. Yük. 0.42 m., Eni. 20 m., Kl. 0.19 m. Res. 45/a, 45/b.

13 — Mermer pencere kemeri. İki parçaya ayrılmış halde, dış kenardan bir parça kopmuştur. Kemerin boşluğunun kafes ihtiva ettiğini kenarda kalan izler açıklamaktadır. Kemerin ön yüzü kuvvetli silmelerle süslüdür, dış kenarda kalan bant üzerinde çizgi tekniği ile yapılmış yaprak sırası yer alır. Bundan sonra ince bir bant üzerinde inci dizisi vardır. Kemerin iki ucu kapı pervazına uygun gelecek şekilde tertiplenmiştir, buralarda üçer yapraklı birer bitkinin iki yanında karşılıklı iki kuş figürü var, kuşların gövdeleri mermer sathından çukurlaştırılmak suretiyle gösterilmiştir, bu kısımların renkli bir macun ile doldurularak figürün renkli ve canlı bir şekilde görülmesinin sağlandığı anlaşılıyor. Kemerin arka yüzü silmesizdir, çizgi ile yapılmış yaprak ve yumurta sırası ihtiva ediyor, sol uçta ise alt kısmı kırık olan bir kuşun başı vardır. Bu kemerin iki taraftan da görülecek şekilde kullanıldığı anlaşılıyor. Eser köyünde Ali Taşkıranın evi ile Ömer Yetkinin evinin duvarında kullanılmış olarak iki parça halinde ele geçti. Yük. 0.60 m., Eni 0.80 m., kalınlık 0.10-0.16 m. Res. 42 ve 42/a.

Selçikler çevresindeki araştırmalar :

Selçiklerdeki çalışmalarımız esasında "kurtarıcı kazı" niteliğinde olduğundan, çevredeki eserlerin tesbiti ve tahrip edilen eserlerin kurtarılması amacı ile muhtelif geziler yaptık. Bu geziler sonunda tesbit ettiğimiz tahrip sahalarını ve önemli buluntuları aşağıda gösterdik (Res. 87).

1 — *Payamalanı :*

Sivaslının 7 km. doğu kuzeyindeki Eldeniz köyü batısında, Bulkaz dağı yamaçlarında 'Payamalanı' denilen yerde birkaç evden meydana gelen bir iskân yeri vardır. Bu evlerin alt katlarında geçen yıla kadar çoğunlukla testi atölyeleri vardı. Testicilerin çoğu yabancı memleketlere işçi olarak gittiklerinden bütün atöl-

yeler 1969 yılında çalışmalarına son verdiler. Bu bölgenin toprağı testi yapmağa elverişli kırmızı bir topraktır. Burada yapılan testiler çevrede şöhet yapmıştır. Ovadaki testi ocakları testi yaptıkları çamura bu topraktan bir miktar karıştırmaktadırlar. Burada toprak yüzünde antik bir harabe üzerinde bulunduğumuzu gösteren kalıntılar görülmektedir. Burasının Sebaste'nin ilk kurulduğu yer, olan 'Paleo Sebaste' veya Leonna şehri kalıntısı olduğu ileri sürülmektedir²⁰. Buradaki nekropolün köylülerce 1967-1968 kış aylarında tesbit edilerek tamamen tahrip edilmesi üzerine Millî Eğitim Bakanlığının emri ile 1968 de gerekli inceleme yapıldı, Payamalanı ile Eldeniz köyü arasındaki bu nekropolde yüzlerce mezarın tahrip edildiği görüldü (Res. 46, 47, 52, 54). Bu mezarlarda çoğunlukla 'Phrygia' tipi mezar stelleri vardır (Res. 48, 50, 51). Çevredeki çeşmelerde de kullanılmış halde steller görülür (Res. 49). Son tahripelerde meydana çıkan bir kısım mezarların iç yüzleri de kapı şeklinde işlenmiştir (Res. 52, 53). Bir mezar içinde biri veya ikisi tamamlanmış diğerleri de kabaca yontulmuş, işlenmeğe hazırlanmış halde dört, beş kapı şeklinde stelin mezarın iç duvarlarına işlendiği görülmüştür²¹ (Res. 52a, 53). Ayrıca geç Roma çağına ait üzeri tonoz örtülü mezar odaları da (Res. 46) meydana çıkmıştır, toprak yüzünde farkedilebilen şehir kalıntısı arasında bir küçük kilise vardır. Evlerde kullanılmış halde kitabeler, lahit parçaları²² (Res. 55, 56), bir evin duvarında

ise Selçikler kilisesi ile aynı üslupta kakma renkli taş veya renkli hamur ile süslenmiş olduğu anlaşılan ve üzerinde kartal şekli görülen bir blok vardır (Res. 57), bu eser Selçiklerdekilere nazaran çok daha kabadır. Burada bulunmuş olan ve üzerinde tavuskuşu tasviri bulunan aynı üsluptaki bir levha Afyon Müzesine götürülmüştür (Res. 58). Payamalanı çevresinde kale ve Demirtepe denilen yerlerde de tahribat yapıldığı, Demirtepe'deki mezarların tamamen kazıldığı görülmüştür.

2 - Hacim köyü (antik Alaudda şehri) çevresi :

Selçiklerin batısında, Selçikler ile Uşak arasındaki Sazak ve Azizler köylerinden geçen ikinci derecedeki yolun yarısında Selçiklerden 17 km. kadar uzakta antik Alaudda²³ şehri nekropolü, yakındaki Hacim köylüler tarafından tamamen tahrip edilmiş, bu antik şehrin çevresi adeta bir bombardıman sahası haline gelmiştir. Burada bulunan eserler antika piyasasına sürülmüş, ancak pek az bir kısmı Uşak Müzesine girebilmiştir (Res. 59-62). Bu nekropolde lahitler (Res. 63) ve steller (Res. 61, 62) bulunmuştur. Bu arada köy kahvesinde satışa çıkarılan bir stelin parçası Res. 64 de görülmektedir. Bu stel üzerindeki tarihli kitabesine göre 216 yılında anne ve babası tarafından TATIA isimli bir kız için yaptırılmıştır. Hacim köyü tahrip edilen antik mezarlık bakımından bölgedeki en geniş alanı teşkil etmektedir. Şehir kalıntısında ayrıca orta Bizans çağına ait Selçiklerdeki buluntular ile aynı üslupta birkaç mimari parça da vardır. Hacim Sultan türbesinde aynı çağa ait korkuluk levhaları duvarlarda kullanılmıştır (Res. 65, 66).

3 - Salmanlar ve Akarca köyleri :

Hacim köyü doğusunda Salmanlar köyü çevresinde de aynı şekilde Roma çağı mezarları tahrip edilmiştir. Köyün doğusunda Teycek tepe (Res. 67) denilen

²⁰ Payam Alanı'nın *Paleo-Sebaste* olması gerektiğini ileri süren Ramsay (*JHS*, 1883, IV, s. 412) daha sonra aynı yerin *Leonna* da olabileceğini işaret ediyor (W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia II* s. 584, 597 vd.

²¹ Bu tip mezarlara Amorion'da 1959 da yapılan bir gizli kazı vesilesi ile rastlamıştık. Benzeri mezarlara Pessinus nekropolünde son kazılarda rastlandı (P. Lambrechts, *Excavations at Pessinus, Memo from Belgium*, No. 97, 1968 s. 8-19, res. 5.

²² Payam alanında bulunan lahit parçalarından dionysiac sahneli olanı (Res. 55) F. Matz'ın yayınladığı "*Die Dionysischen Sarcophage*" serisinde yeracaktır.

²³ Alaudda için Bk. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia I/2* s. 585/587.

yerdeki mezarlar arasında Roma ve Geç Roma çağına ait yeraltı mezar odaları da vardır. Akarca köyü doğusunda ise pre-historik mezarların tahrip edildiği anlaşılıyor. Bunlar içinde mermerden keman şekilli idoller bulunmuştur.

4 – Erice köyü :

Sivaslı-Uşak yolu üzerindeki Banaz çayı köprüsü kuzeyinde Çiftlik köyünden geçirilerek gidilen Eski Erice köyünde Halil İbrahim Kubilay isimli şahsın bahçesinde Banaz çayı kenarında Ballık mevkiinden getirilmiş X ncu asra ait bir kilisenin sütun başlıkları ve diğer mimari tezyinath parçaları vardır (Res. 68, 69). Çok iyi işçilik gösteren bu eserlerin bulunduğu yeri 1970 de inceledik. Burası Banaz çayı kıyısında, Ballık Kaya'nın dibinde bir kilise kalıntısıdır. Ballık Kaya'da ayrıca kayaya oyulmuş kilise veya barınakların olduğu anlaşılıyor, bunları ilerde müsait fırsatlar elde ettiğimizde inceleyeceğiz. Bu köyde Roma çağı kitabeleri (Res. 70) ve Phrygia tipi mezar stelleri de vardır. Çiftlik köyünde misafir odasında kullanılmış halde "serinleme motifi"ni (refrigarium) havi bir koruluk levhası görülmüştür (Res. 71).

5 – Ağaçbeyli köyü :

Eski adı "Kureş" olan Ağaçbeyli köyü Selçukler köyü güneyinde Karahallı yolu üzerindedir. Köyün batısında 'Gâvur Kuyusu' mevkiinde Yortan tipi küp mezarlar ihtiva eden bir mezarlık tamamiyle kazılmıştır. (Res.72) Bu çevrede orman içinde Lydia bölgesinde rastlanan tipte pişmiş-toprak arkaik lahitler ihtiva eden mezarlar kazılmıştır. Burada bulunan lahitlerden kırmızı boya ile yapılmış insan figürleri ihtiva eden birisi Ankara Arkeoloji Müzesine²⁴ götürülmüştür (Res. 73, 74).

²⁴ Bu lahtin fotoğrafını bana temin ederek yayınlanmasına müsaade eden Sayın Müdür Raci Temizer ile yardımcısı Sayın İnci Bayburtluoğluna teşekkür ederim.

6 – Susuz köyünde bulunan eserler :

Sivaslı - Banaz yolu üzerinde yaptığımız geziler sırasında Susuz köyü güneydoğusunda²⁵ küçük bir kilise kalıntısından taş çıkarılırken kilisenin ikonostasis arşitravının iki bloguna rastlanmıştır (Res. 75). Halen Uşak Müzesine nakledilmiş olan bu arşitravın ön yüzünde üç medalyon içinde "deisis" görülmektedir. Bu arşitravda da figürleri belirtmek üzere etrafları çukurlaştırılıp bu kısımlar renkli hamur doldurularak değişik renkler elde edilmiştir. Bu ikonostasis Selçuklerdeki ikonostasis ile aynı çağa ait olmakla beraber ona nazaran çok kaba bir işçilik gösterir. Bu iki bloktan başka bu arşitrava ait başka bir parçanın da mevcut olması gerekirse de elimize geçmemiştir, elimizdeki bloklar da birbirine iyi intibak etmemektedir (Res. 75, 76 a,b,c).

7 – Banaz :

Banaz Ortaokulu fen bilimleri öğretmeni Rıza Gencel tarafından okulda Banaz hüyükünden ve çevreden toplanan eserlerle küçük bir koleksiyon meydana getirilmiştir²⁶. Ayrıca okulun önünde Hasan Köyde bulunmuş mahalli kırmızı taştan yapılmış bir lahit de var idi. Halen Uşak Müzesine götürülmüş olan bu lahtin esas yüzü sütunlara istinat eden üç kemerli bölmeye ayrılmıştır, bu üç panodan sağdakinde alçak kabartma bir salıp, ortada sola doğru yürüyen bir aslan, solda ise kanatlarını açmış bir grifon sağa doğru hareket halindedir. Bu

²⁵ Susuz köyü meşhur Kırıl Yolu üzerindeki 'Keramon Agora' harabeleri üzerindedir (Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* I/2, s. 595), burası bu yolun önemli bir durağı idi ve Banaz ovasının girişinde bulunuyordu (*Historical Geography of Asia Minor* s. 27). ayrıca Bk. Ruge, Keramon Agora, *RE* 1921.

²⁶ Banaz hüyükü bölgenin en büyük hüyüküdür, Banaz yakınında 'Hanyeri' isimli 'yol' ile ilgili başka bir iskân yeri vardır. Bu yöredeki "Kırıl Yolu" izlerine halk "Uluyol" demektedir. Hasanköy'den daha başka eserler de bulunmuştur Bk. *MAMA*, VI, No. 245, 248, 261, 321, 349.

figürlerden boş kalan saha bitki süsleri ile doldurulmuştur (Res. 77). Lahit ayak ucundan baş tarafına doğru yükselmektedir, iç kısmında baş tarafında ayrıca kemerli bir niş ihtiva etmektedir. Orta Bizans çağına 10 ncu yüzyıla aittir²⁷.

8 – “Delikkaya” kaya kilisesi :

Selçukler doğusundaki Bulkaz Dağı yamaçlarında Sivaslıdan 4 km. kadar güney-doğuda Yediahır mevkiinden biraz daha yüksekte “Delikkaya” denilen bir kaya kilisesi tesbit edilmiştir (Res. 78, 79). Göreme vadisindeki kaya kiliseleri gibi yumuşak sivri bir kayaya oyulmuş olan bu kilise, birbirine ahşap merdivenlerle bağlı olması gereken üç kattan meydana gelmektedir. Katlardan birinde yine kayaya oyulmuş olup üzerleri düz taş levhalarla kapatılmış olan dört mezar vardır. Bulkaz dağında buna benzer başka kaya kiliselerinin de mevcut olduğu anlaşılıyor.

9 – Taşkesti Mermer Ocakları :

Bulkaz dağının kuzey doğusunda Sivaslıdan 7 km. uzaktaki Eldeniz köyü hudutları içinde “Taşkesti” denilen ve bugün sistemli bir şekilde işletilmeyen eski mermer ocakları vardır. Bu ocaklardan çıkan mermerin cinsi biraz kaba olmakla beraber Sebaste anıtlarının bu ocaklardan elde edilen mermer ile yapıldıkları anlaşılmaktadır²⁸. Buradan daha kuzey doğuda Banaz yolunda Cinoğlu köyü yakınında da mermer ocakları vardır. Bunlardan biri yeniden işletilmeğe başlanmıştır. Bu bölgedeki köy evlerinin yapımında da bu çevreden çıkarılan mermerler kullanılmaktadır.

²⁷ Aynı çağa ait benzeri lahitler için Bk. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage, Römische Quartalschrift* 65, 1970 s. 158-184.

²⁸ Taşkesti mermer ocakları eski çağda işletildiği ve halen de mahalli ihtiyaç için kullanıldığı halde, Türkiye Mermerlerini inceleyen yayınlarda (Meselâ: M. Sayar-K. Erguvanlı, *Türkiye Mermerleri ve İnşaat Taşları* İstanbul 1962 ve *Türkiye Mermer Envanteri*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayını No. 134, Ankara 1966) yer almamışlardır.

10 – Düzbel ve Işıklı :

Sivaslı güneyinde Çivril ilçesi hudutları içindeki tahrip alanları ile de ilgilendi. Çivril’in Işıklı köyü yakınındaki antik nekropolün tamamıyla tahrip edildiği ve hatta kazılan mezarların tekrar örtülerek alanın tarla haline getirildiği görüldü. Bu günkü köyün ve antik şehrin (Eumenia) batısında olan bu nekropolde geç antik çağa ait yeraltı mezar odaları da var idi.

Işıklının doğusunda Homa bucağının Düzbel köyü yakınında Kılıçaslan ile Aleksius Komnenus arasındaki meşhur Düzbel Savaşının cereyan ettiği Düzbel geçidinin doğu tarafında bir nekropol vardır²⁹. Küçük tümülüsler de ihtiva eden bu nekropoldeki bütün mezarlar kazılmıştır. Tümülüslerden bazılarının kesme taş ile yapılmış mezar odaları ihtiva ettikleri kalan izlerden anlaşılıyor. Bir tümülüste adi taş ile yapılmış küçük mezar odasının üzeri bindirme tekniği ile yapılmış kemer örtülü idi.

11 – Çeçtepe (Sondurlu) Pers kaya kabartması :

Anadolu’nun en önemli Pers kaya kabartması olan Çivrilin Bayat köyü yolu üzerinde, Menderesin güney sahilinde bugün Yavuzca Çiftliği adı ile anılan çiftlik içindeki Çeç Burun mevkiinde iki tümülüs vardır. Bu (Res. 82, 83) tümülüslerden büyük olanının altındaki kaya üzerinde bir Pers kaya kabartması bulunmaktadır (Res. 80, 81). Bu kabartma evvel-

²⁹ *Eumenia* Bergama Kırıklı Eumenes II tarafından Menderes’in kaynağında kurulmuş bölgenin en önemli şehridir Bk. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* 1/II s. 353-373.

^{29a} Düzbel (Myriocephallon) Selçuk ve Bizans ordularının son büyük savaşları dolayısıyla meşhurdur. Efes’den Pisidia Antiochea’sına ve Konya’ya giden kısa yol buradan geçiyordu *The Cities and Bishoprics* ... s. 447, not 3 ve s. 579. Düzbel savaşı için Bk. F. Dirimtekin, *Konya ve Düzbel* İstanbul 1944 s. 113 vd.

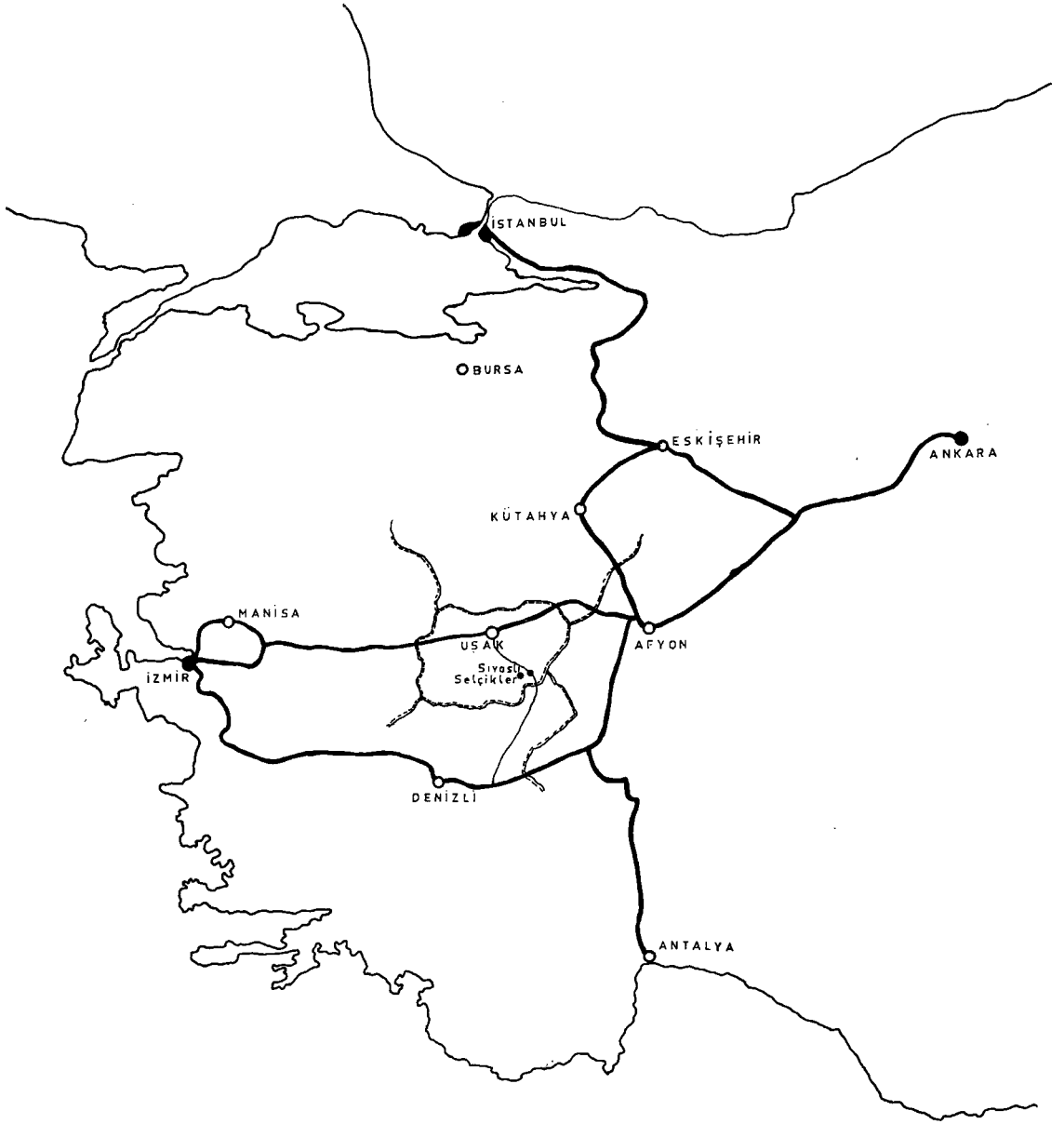
ce yayınlanmış olmakla beraber³⁰, Anadolu arkeolojisinindeki büyük önemine rağmen hemen hemen unutulmuş, mevcudiyetinden bahsedilmesi gereken el kitaplarında ve bu konu ile ilgili yayınlarda yer almamış ve haritalarda işaretlenmemiştir. Son zamanlarda bilhassa Daskyleionda bulunan yeni Pers mezar stelleri dolayısıyla bu kabartma da söz konusu olmuştur³¹. Bu kabartma ile heyetimiz de ilgilendi ve yeni fotoğraflarının çekilmesine ve desenlerinin yapılmasına çalışıldı. Bu faaliyet dolayısıyla bazı yabancı meslekdaşların kabartmayı ziyaretleri çevrenin antika arayıcı ve tahripçilerinin dikkatini çekmiş olacak ki 1969 yılı Temmuz ayında kabartmanın önemli bir kısmı define bulmak ümidiyle dinamitlenip tahrip edilmiştir Araba tasviri bulunan orta kısmı tamamiyle harabolan kabartmada sağa doğru hareket halinde olan çift atlı, iki tekerlekli bir arabanın önünde ve arkasında arabaya refakat eden iki suvari bulunmaktadır. harabolan kısmın bulabildiğimiz parçalarını

³⁰ W. Ramsay, *AJA*, 1891 s. 504. M. Chamonard, *BCH* 17, 1893, s. 39-51 Lev. 4, Res. 1-2. Burada kabartma hakkında kafi bilgi ve kabartmanın bir deseni vardır; Ramsay, *The Cities and Bishoprics*.. s. 361 burada da kabartmanın, Chamonard'ın yazısında olanından daha doğru bir deseni var. Kabartmanın tarafımızdan tetkiki hakkındaki haber için Bk. Mellink, *AJA* 72, 1968 s. 144.

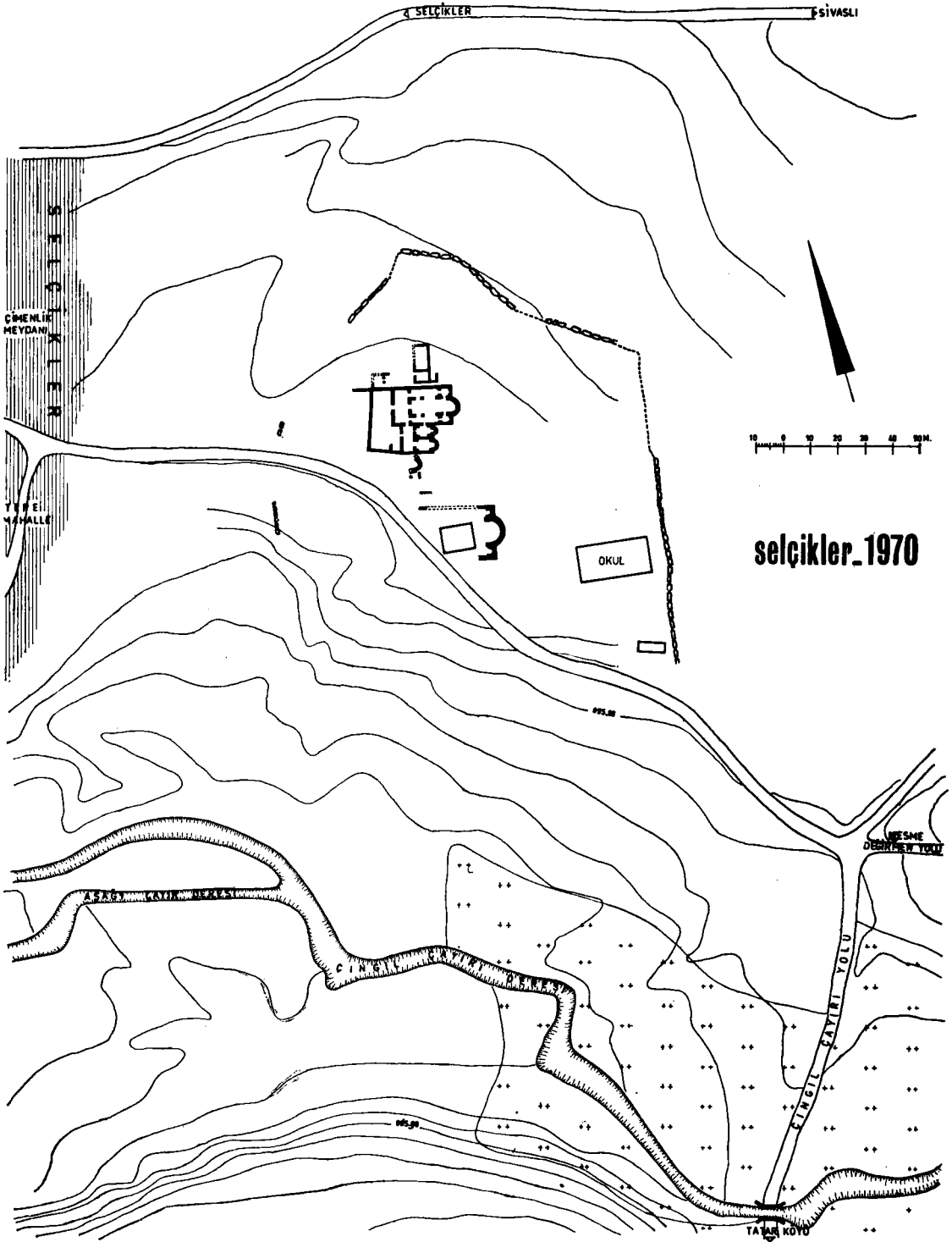
³¹ J. Borchhardt, Epichirische, graeko-persisch beeinflusste Relief in Klieken, *Istanbuler Mitteilungen* 18, 1968 s. 209; P. Bernard, *Syria*, 42, 1965 s.

Uşak Müzesine teslim ettik. Burada 1968 yılında Bayan Tülay Ergil tarafından yapılan desenini sunuyoruz (Res. 84). Bu noktadan batıya doğru devam eden dik kaya satırlarında yer yer tarihi izler görülmektedir. Burada "Pencere Kaya" denilen bir kaya mezarı da vardır (Res. 85). Kabartmanın bulunduğu kaya üzerindeki iki tümülüsün (Res. 83) tamamiyle tahrip edilmeden sistemli bir şekilde kazılması yerinde olur, bunlarda Anadolu'da Pers hakimiyeti ile ilgili önemli arkeolojik eserlerin ele geçmesi muhtemeldir. Tümülüslerin teşekkülü hakkında Yavuzca çiftliğinde dinlediğim "Çeçtepe" efsanesini aşağıya özetliyorum.

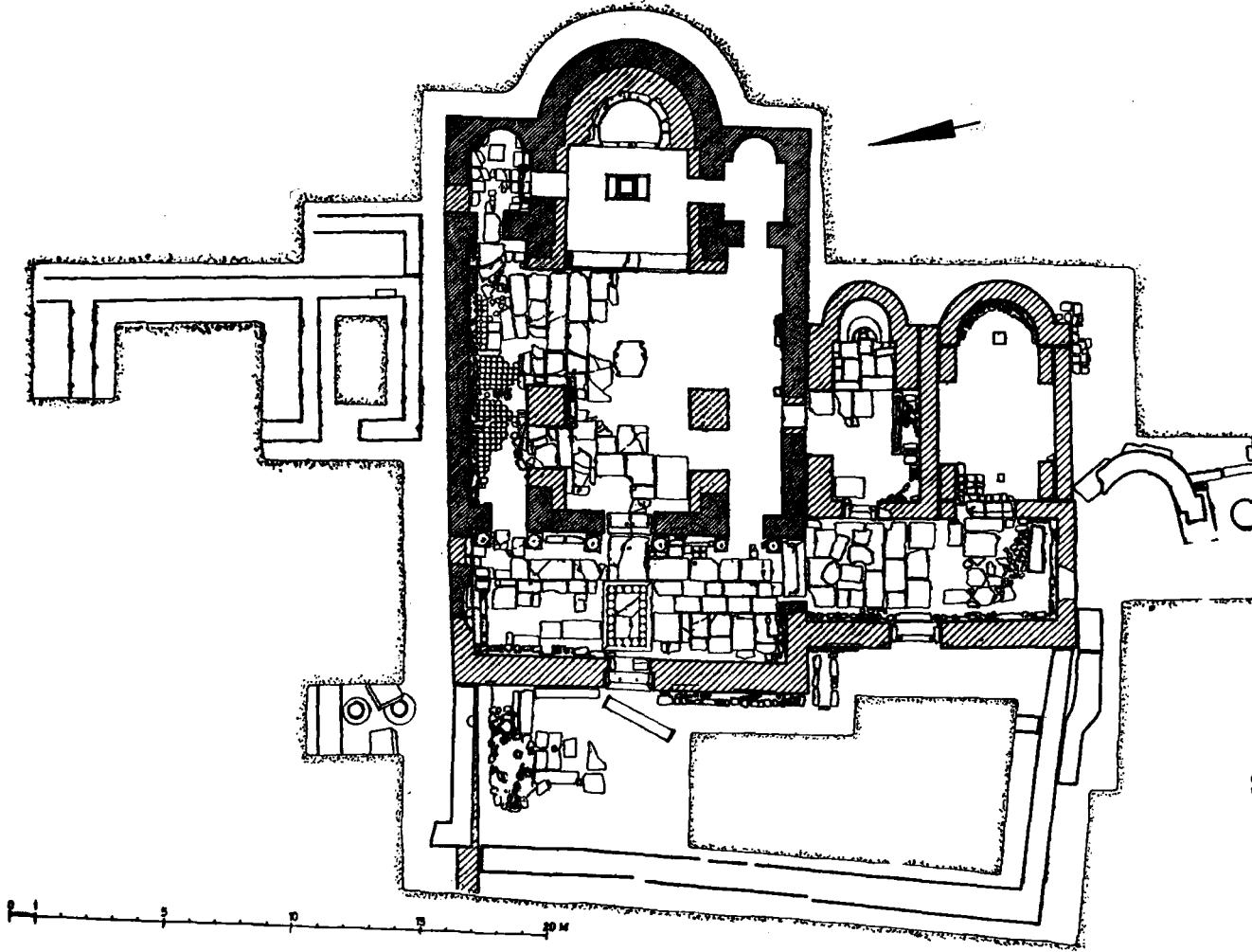
'Bir yıl Çivril ovasında kuraklık ve kıtlık olduğu halde Çeçtepe'nin bulunduğu yerdeki çiftçinin ürünü aksine çok bol olmuş. Çiftçi harmanı kaldırdıktan sonra arpa ve buğday çeç'ini kaya üzerine ayrı ayrı yığarak 'aşar vergisi' için 'mültezim'in gelmesini beklemeğe başlamış. O sırada yoldan geçen ak sakallı bir ihtiyar kaya üzerinde oturan çiftçiye seslenip "Bereketli olsun, maşallah iyi harman kaldırmışsın" demiş. Çiftçi ise ihtiyarı mültezim sandığından vergi miktarını düşürmek amacı ile "Bu da ne ki, bu kadcılık mahsülün sözümlü olur" diyerek, allahın nimetini azımsadığını belli etmiş. O anda arpa ve buğday çeçleri kaya üzerinde toprak yığını haline gelivermişler. Zira ak sakallı ihtiyar, çiftçiyi deneyen "Hızır" imiş.

Res. 1 — Uşak-Selçuklerin (Sebaste) yerini gösteren harita.

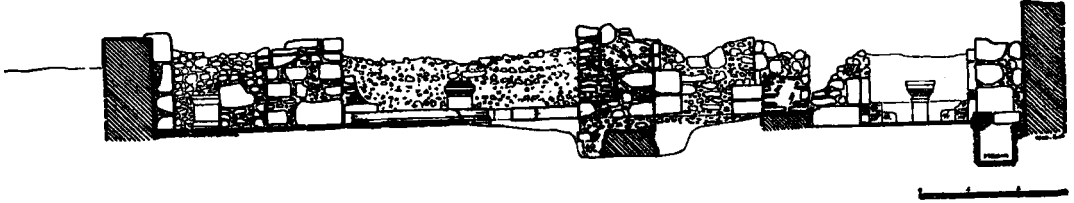

Res. 2 — Kliselerin vaziyet planı, 1970 sonu.

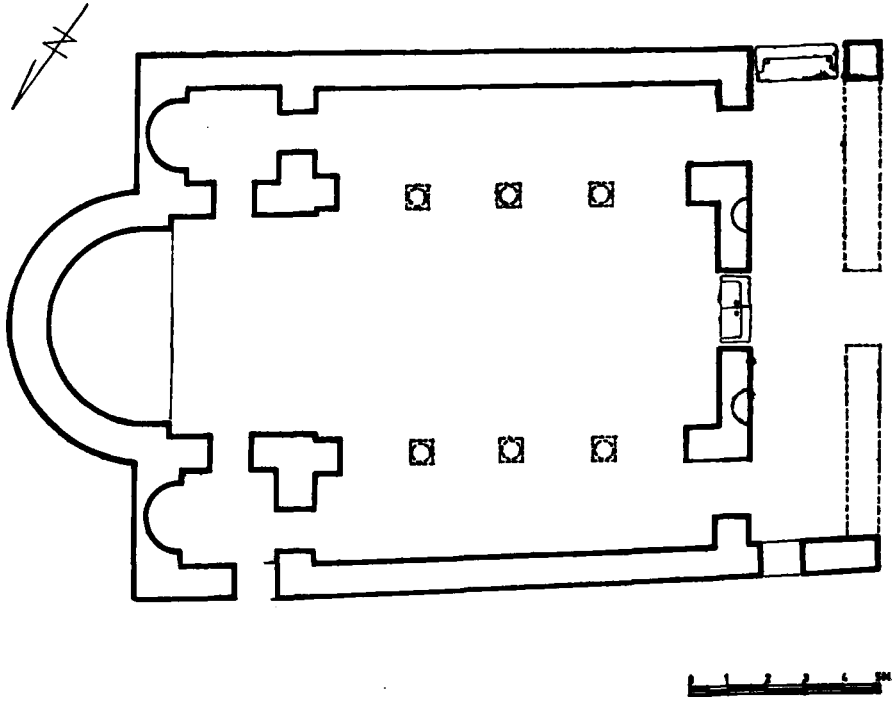

Res. 3 — Kazılmış olan birinci kilise, 1970.

selçukler (uşak) _ 1970

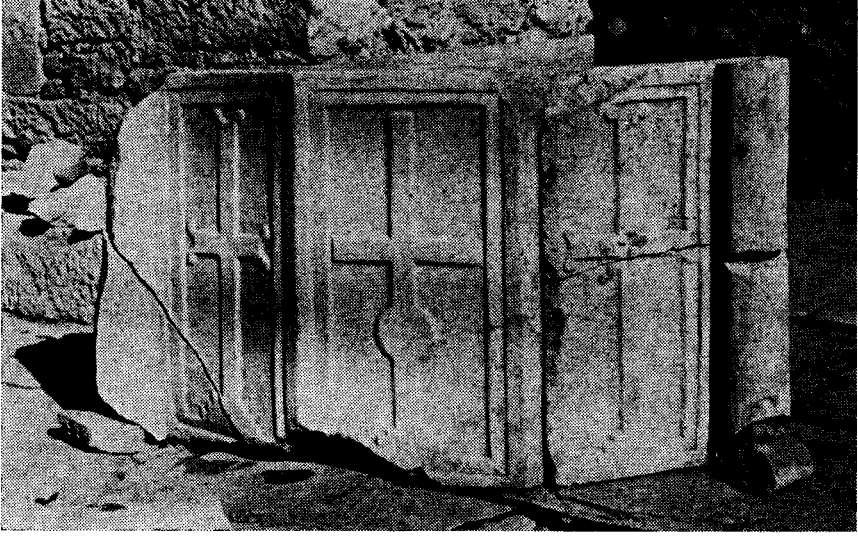

Res. 4 — Kazılan kilisenin kuzey-güney kesiti, 1969.

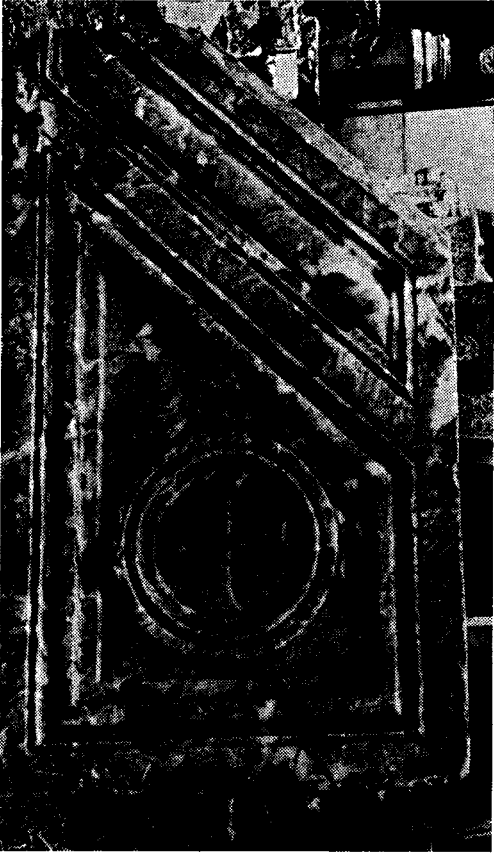

Res. 5 — Kilisenin VI ncı asra ait planı.

Res. 7 — Anbon korkuluğu.

Res. 6 — Anbon merdiveni korkuluğu.

Res. 8 — Anbon tabanının alttan görünüşü.

Res. 9 — Kilisenin doğudan görünüşü.

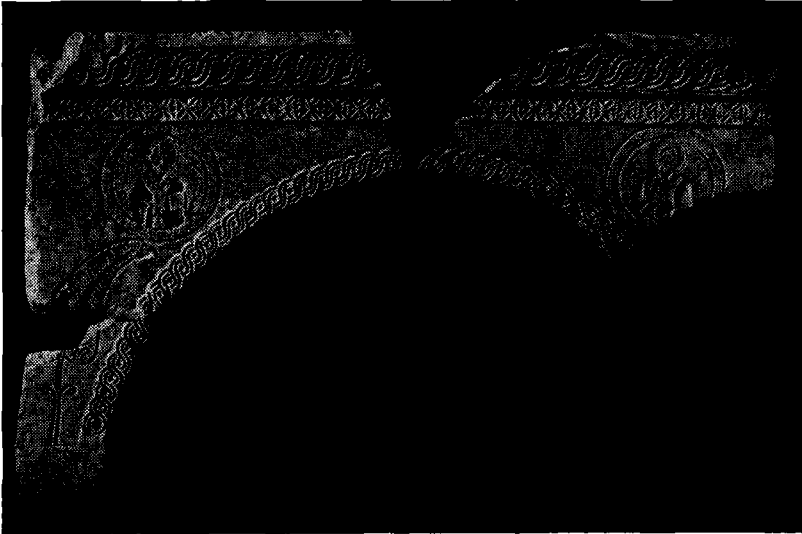
Res. 10 — Kilisenin batıdan görünüşü.

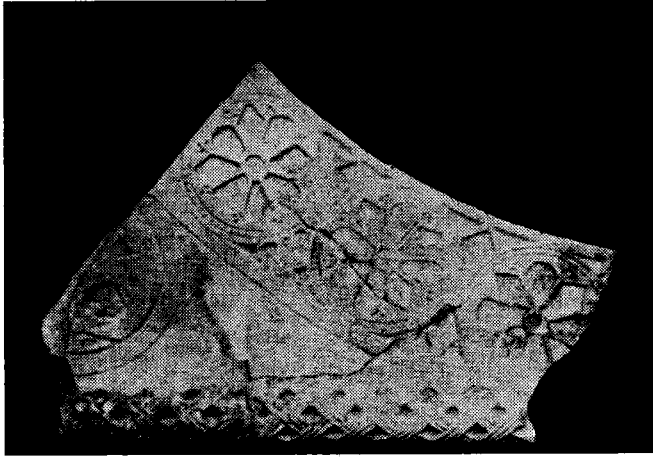
Res. 11 — Kilisenin altarı altında bulunan mermer küvet.

Res. 12 — Büyük kilisenin absidinin kazıdan önceki durumu.

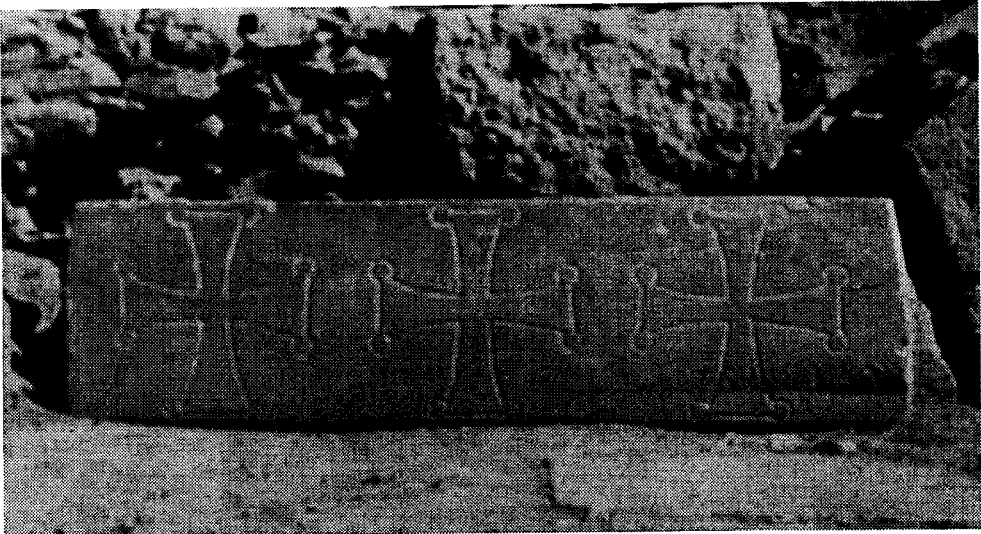
Res. 13-14 — Narteks'de bulunan iki kemer parçası

Res. 14

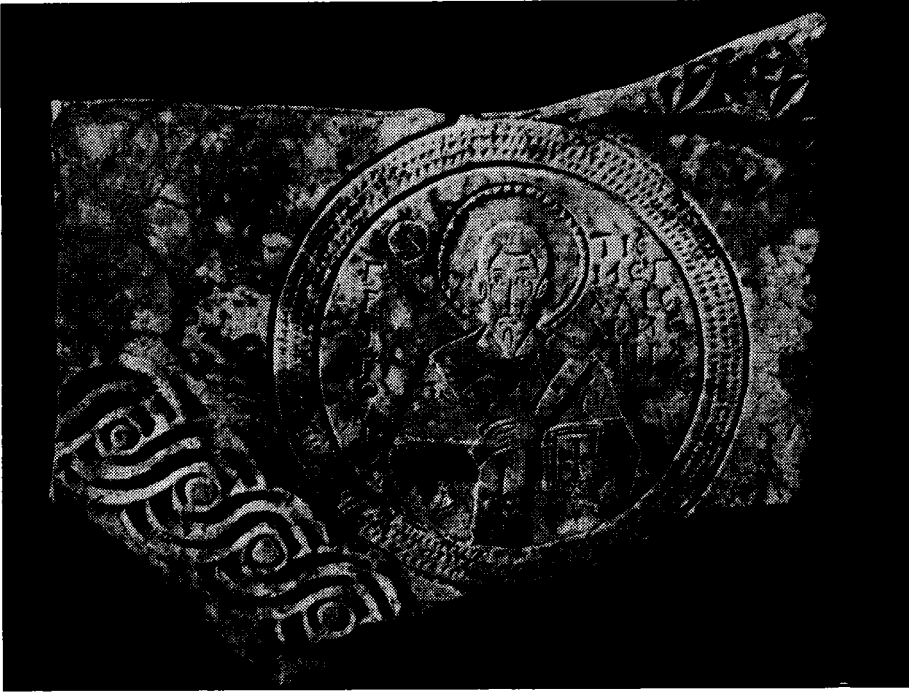
Res. 15 — Narteks kuzeyindeki mezarın inşasında kullanılmış kemer parçası.

Res. 16 — Narteks kuzeyindeki mezarın cepheden görünüşü.

Res. 17 — Narteks kuzeyindeki mezarı örten mermer levhalar.

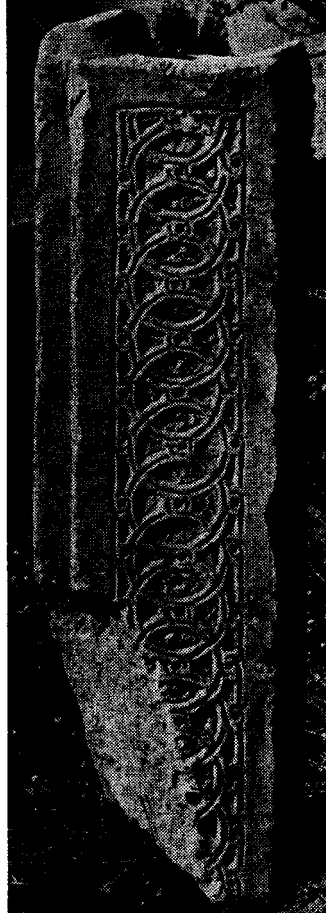
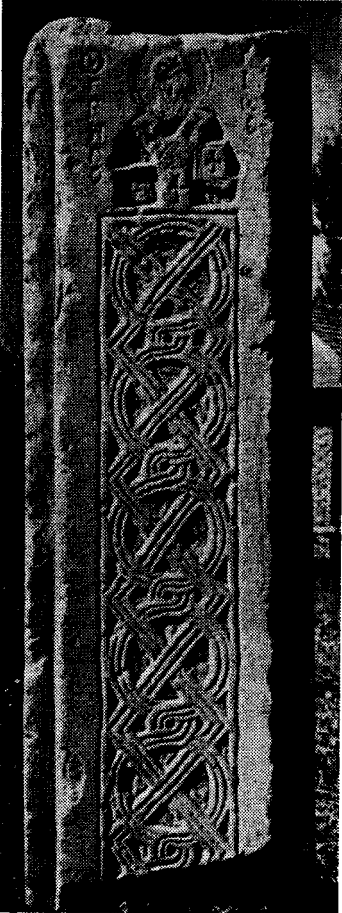

Res. 18 — Narteks güneyinde bulunan Aziz Gregorios tasvirini ihtiva eden kemer parçası.

Res. 19 — Aziz Gregorios tasvirinin detayı.

Res. 20a - 20b — Aziz Gregorios tasvirli bir payenin ön ve arka yüzleri.

Res. 21 — Birinci mezar kiliseciğinin absidi.

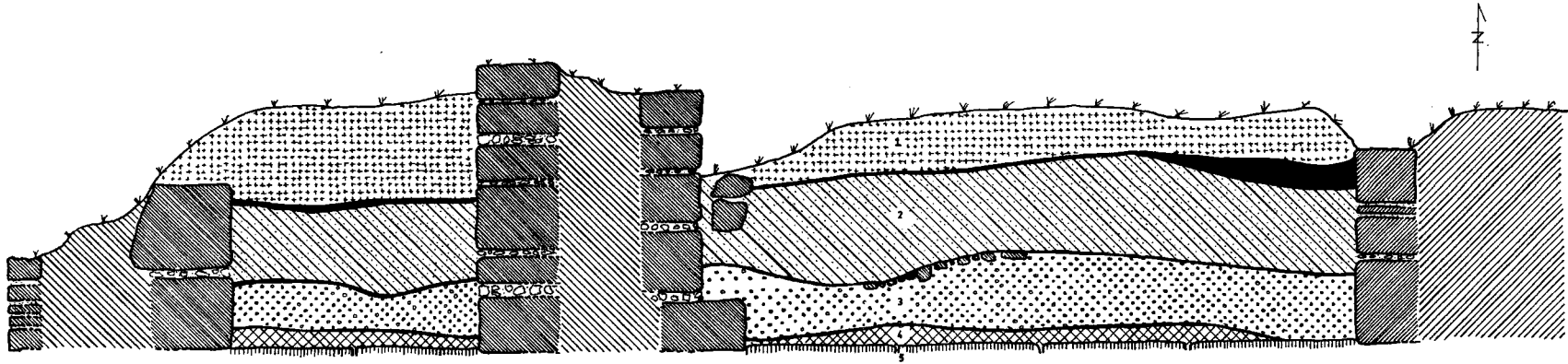

Res. 22 — Kilise kuzeyindeki yapıların genel görünüşü.

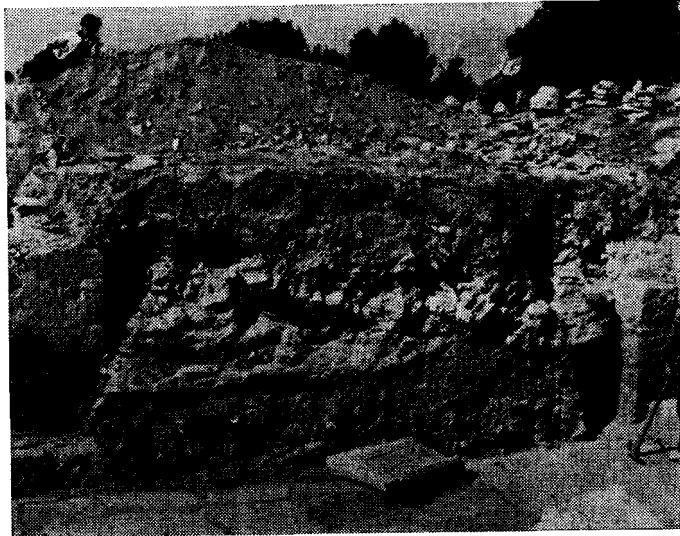
Res. 23 — Kilise kuzeyindeki depo kalıntısı.

KUZAY İKİ PAYE ARASI KESİTİ

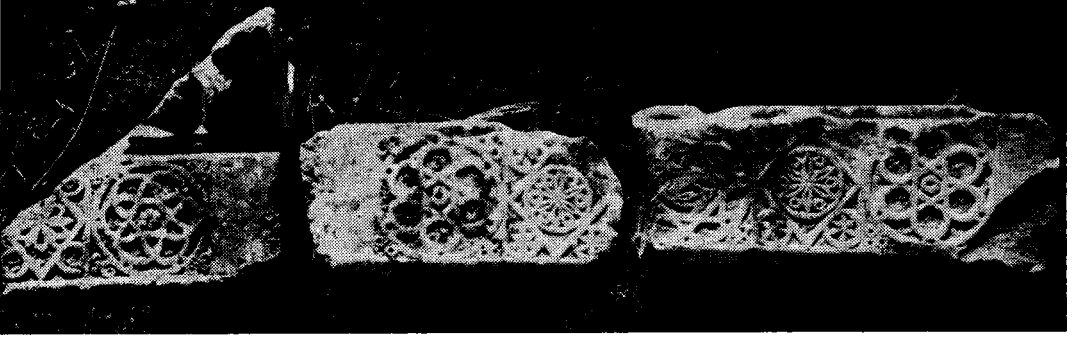
1. TUGLA VE TAŞ PARÇALARI İHTİVA EDEN YIKINTI TABAKASI
2. TONUZ PARÇALARI İHTİVA EDEN YIKINTI TABAKASI
3. TUGLA PARÇALARI OLMAYAN DÖKÜNTÜ TABAKASI
4. SU BASKININDAN MEYDANA GELEN ALİMİNYUM TABAKASI
5. MERHER DÖŞEME

Res. 24 — Kilise kuzey nefinde biriken toprağın kesiti.

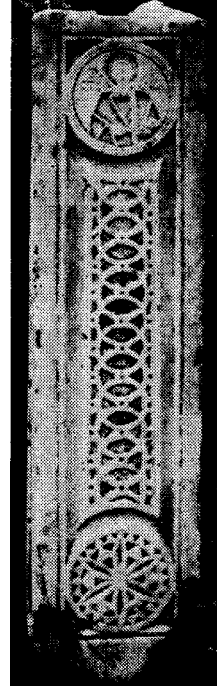
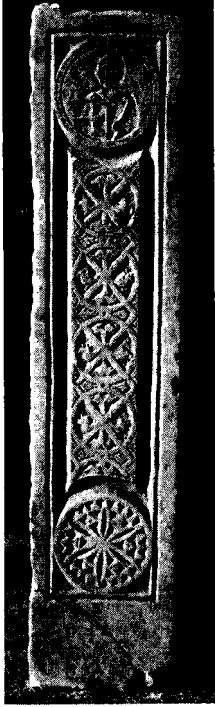

Res. 25 — Kilise içindeki toprağın kesiti.

Res. 26 — İkonostasis'in küştesinden parçalar.

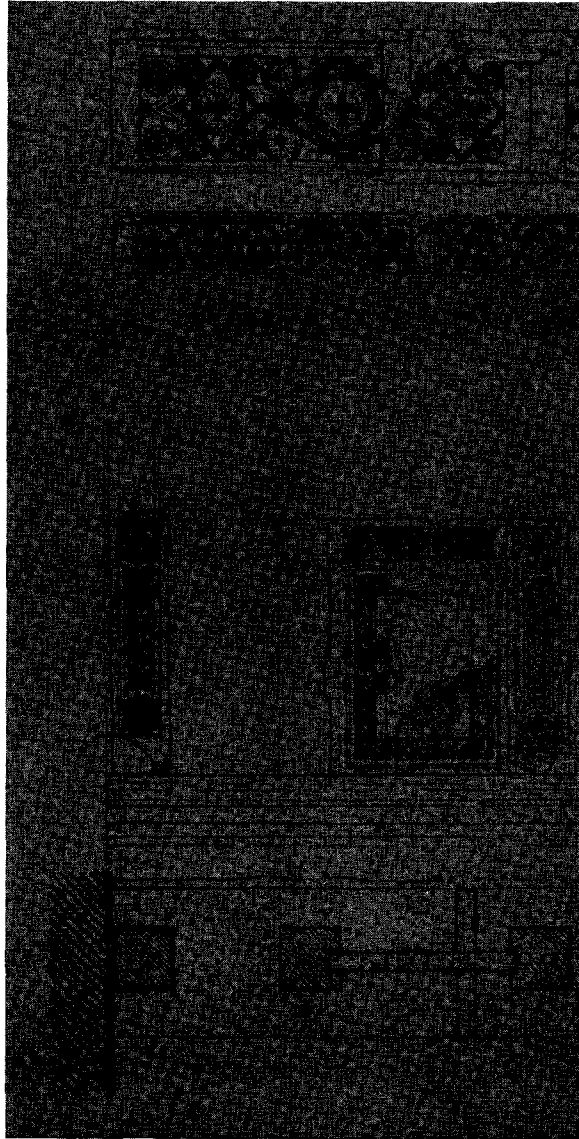

Res. 27 - 28 — İkonostasis'in korkuluk payelerinden ikisi.

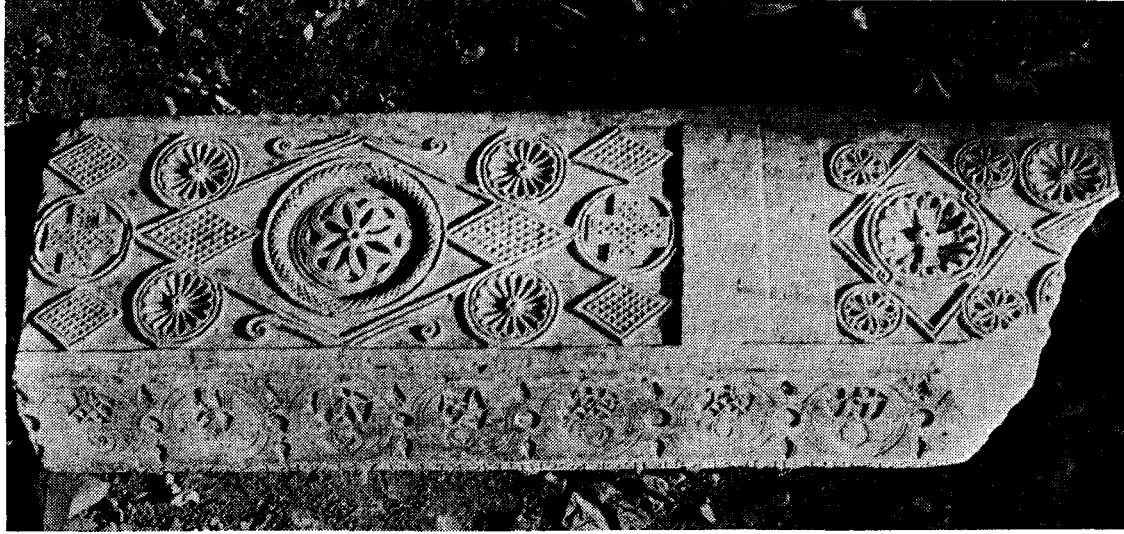

Res. 29 – 30 — İkonostasis'in korkuluk levhalarından iki parça.

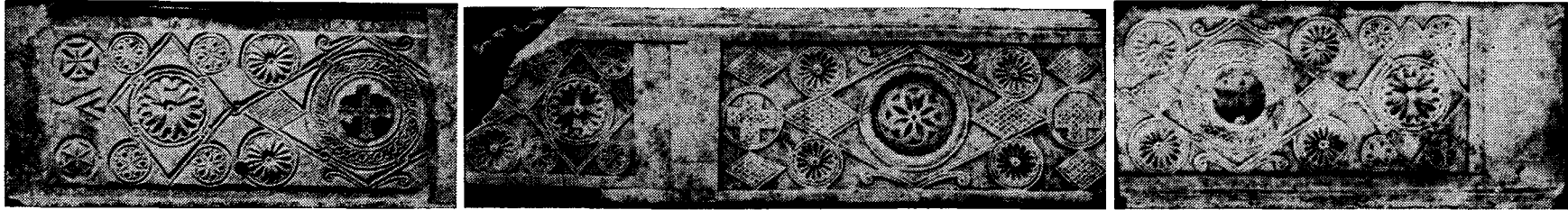
Res. 31 — İkonostasis'in
ele geçen parçalara göre
yapılmış restitüsyonu.
(Mimar Ü. İzmirligil)

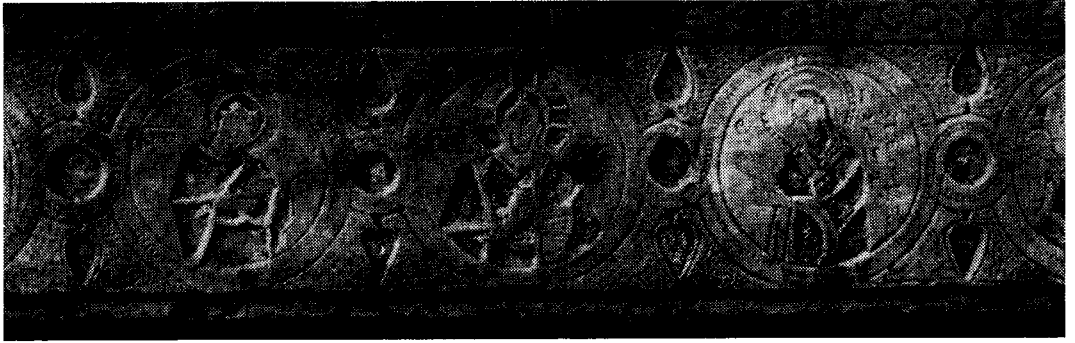
Res. 32 — İkonostasis arşitravının merkezdeki blogunun alttan ve önden görünüşü.

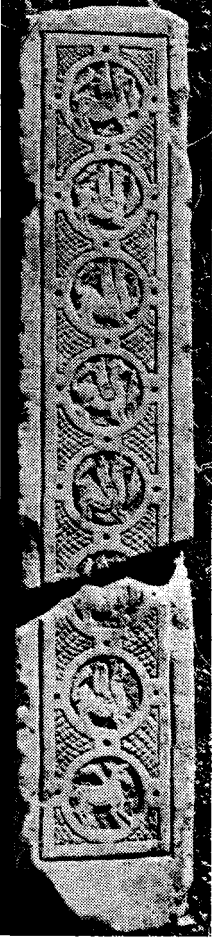
Res. 33 — A, B, C — İkonostasis arşitravının alttan görünüşü, (İkonostasis sofiti).

Res. 34 — İkonostasis arşitravının detayı.

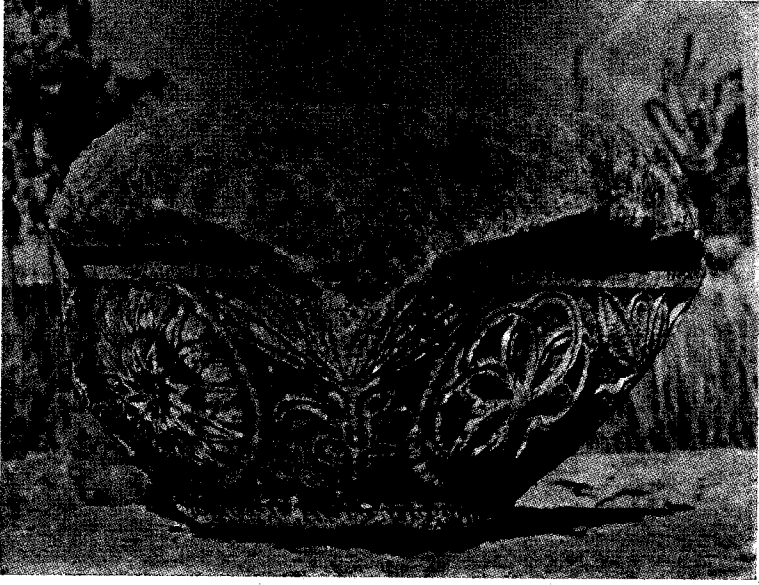

Res. 35 - 36 — İkonostasis arşitravının ön yüzünün görünüşü.

Res. 37 – 39 — Selçuklerde ele geçen üç tasvirli paye ve parçaları.

Res. 40 — Kilise yıkısında ele geçen sütun başlığı.

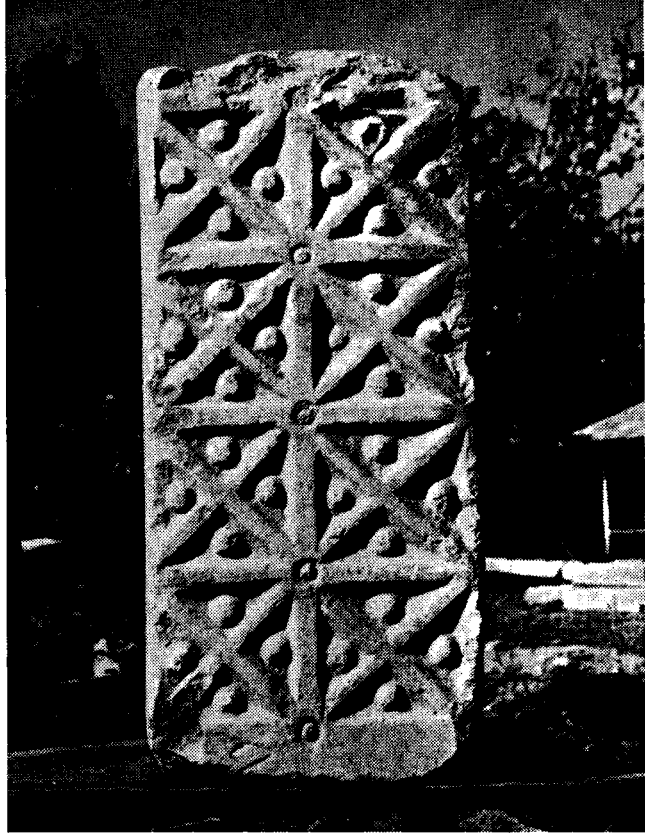

Res. 41 — Kilise yıkısında kullanılmış olarak ele geçen bir ikonostasis arşitravi parçası.

Res. 42a, 42b — Pencere veya kapı kemeri.

Res. 43 — Geometrik süslü paye parçası.

Res. 44 — Kabartmalı pedestal parçası.

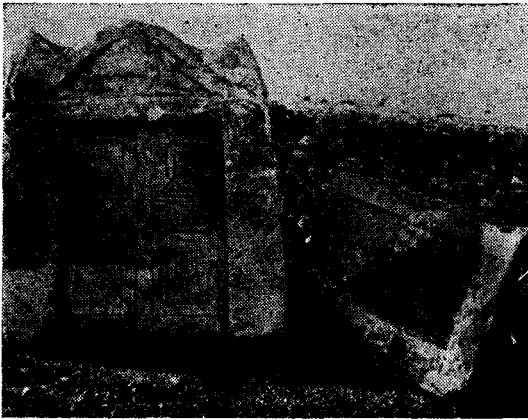
Res. 45a, 45b — Pedestal parçası. Ön ve arka yüzü. Köyde ele geçti.

Res. 46 — Payamalanında tahrip edilen bir Roma mezarı.

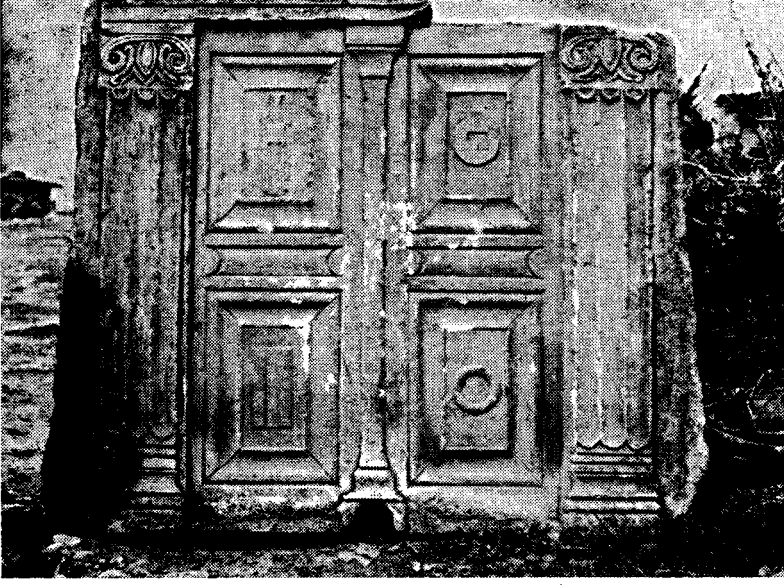
Res. 47 — Payamalanında tahrip edilen mezarlardan birine ait kabartma.

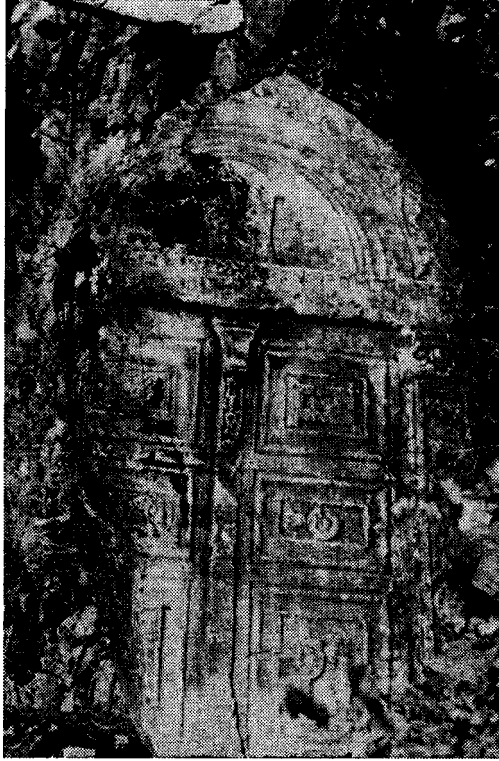
Res. 48 — Payamalanında bulunan Phrygia tipi bir mezar kabartması.

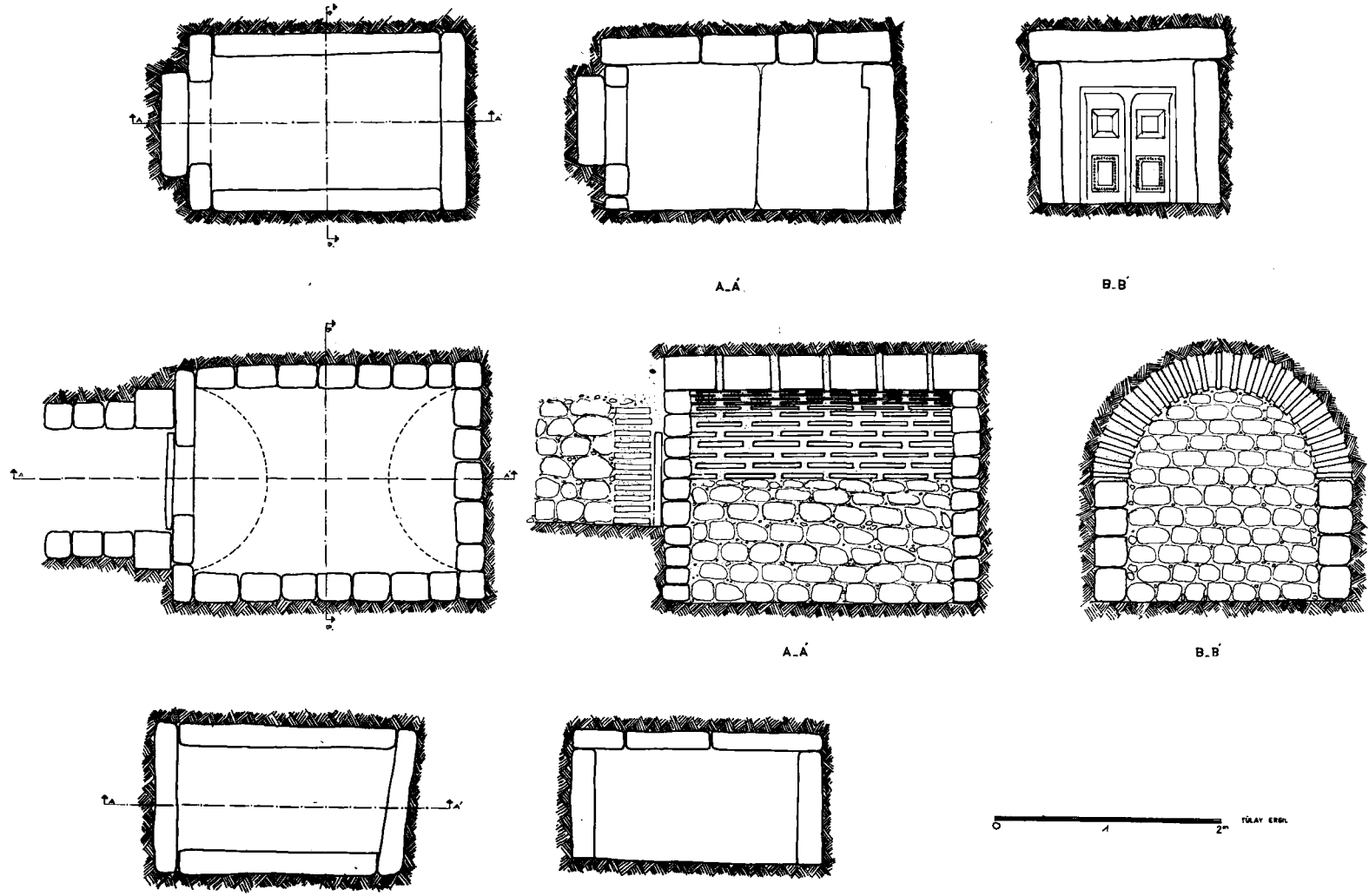
Res. 49 — Payamalanında mezar kabartmaları ile yapılmış bir çeşme.

Res. 50 — Payamalanında bulunan mezar steli.

Res. 51 — Payamalanı yakınındaki asarda meydana çıkarılmış bir mezar steli.

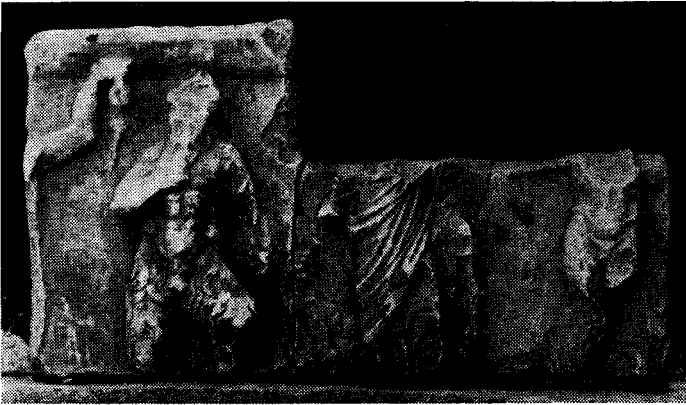
Res. 52 — Payamalanında antika kaçakçılarının tahrip ettikleri muhtelif tip mezarlar.

Res. 53 — Payamalanında bir mezarın iç yüzüne ait yarı tamamlanmış kapı sekli.

Res. 54 — Payamalanında tahrip edilen üzeri kemer örtülü bir yer altı mezar odası.

Res. 55 — Payamalanında bulunan bir lahit kabartması.

Res. 56 — Payamalanında bulunan payeli tipte bir lahit parçası.

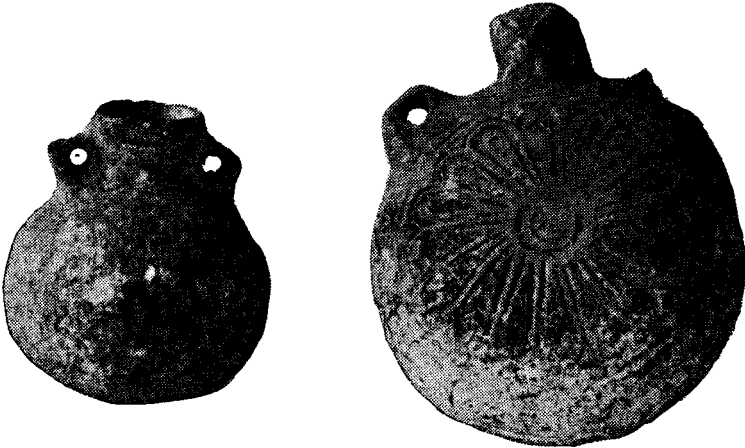

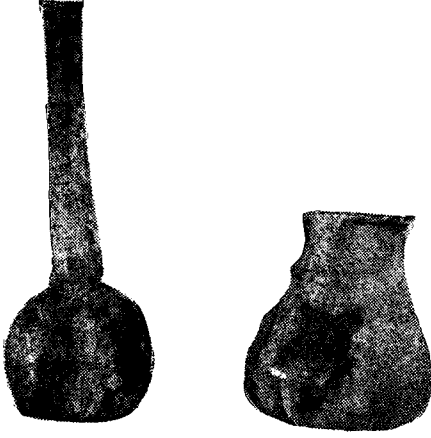
Res. 57 — Payamalanında bir ev duvarında kullanılmış kartal tasvirli blok.

Res. 58 — Payamalanında bulunmuş tavus tasvirli bir blok (Afyon Müzesi).

Res. 59 – 60 — Hacim köyünde tahrip edilen nekropolde bulunan bazı küçük eşya.

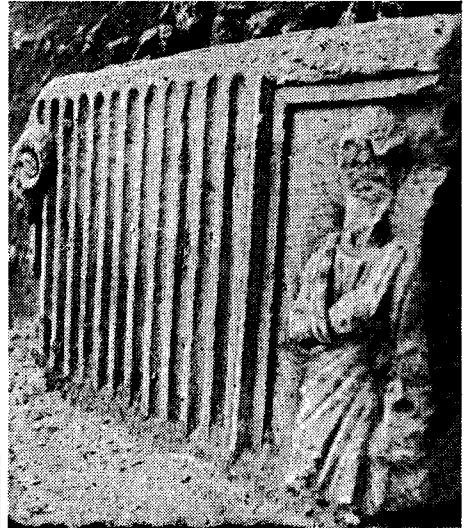
Res. 60

Res. 61 — Hacim köyünde bulunan Menophilos isimli birine ait mezarsteli.

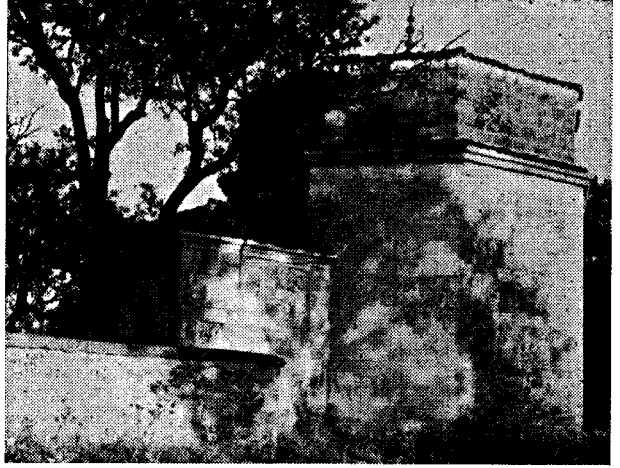
Res. 62 — Hacim köyünde bulunan bir adak steli.

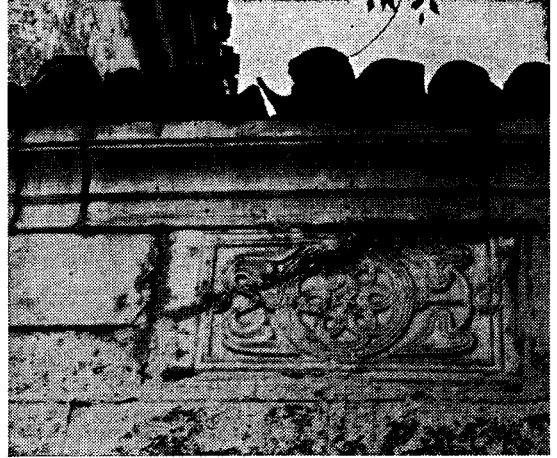
Res. 63 — Hacim köyünde bulunan bir lahit parçası.

Res. 64 — Hacim köyünde rastlanan Tatia isimli bir kıza ait M.S. 216 yılında yapılmış mezar steli steli.

Res. 65 - 66 — Hacim sultan türbesi ve üzerindeki bizans kabartması.

Res. 66

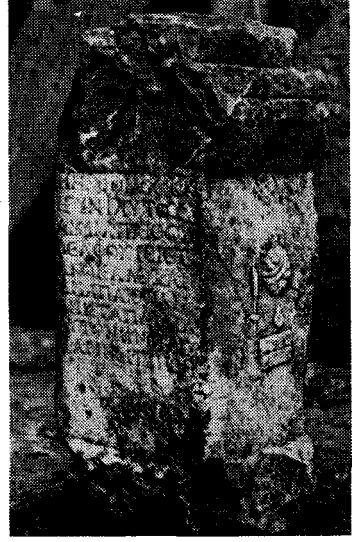
Res. 67 — Salmanlar köyünde tahrip edilen nekropol sahası.

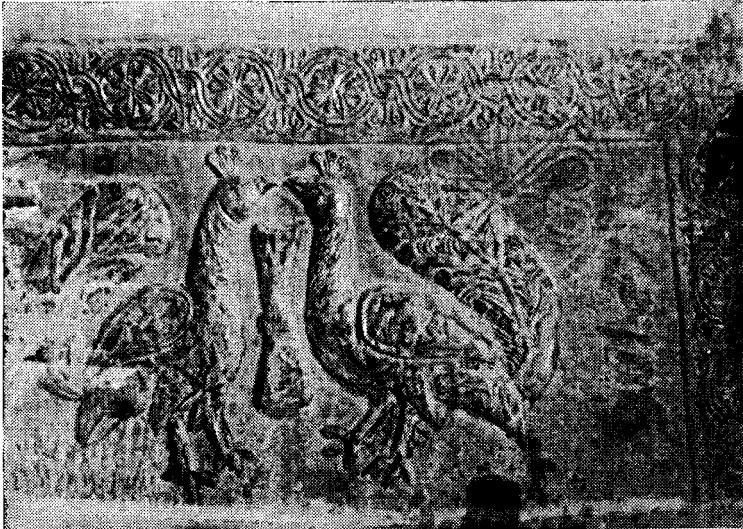
Res. 68 — Erice köyü Ballık mevkiinde tahrip edilen kiliseye ait sütun başlıkları.

Res. 69 — Erice köyde Ballikkayadan gelmiş bir ikonostasis arşitravı parçası.

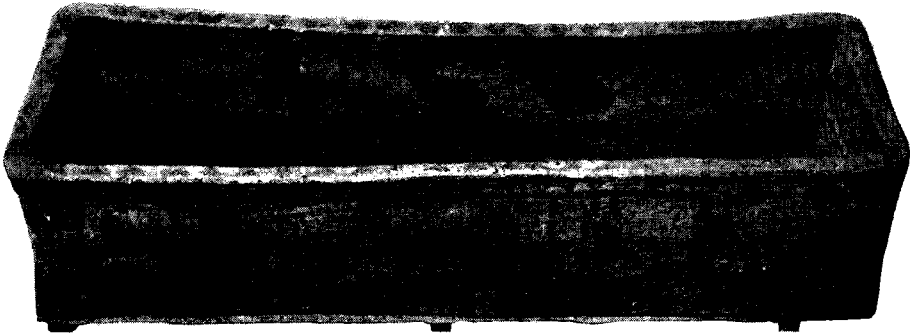
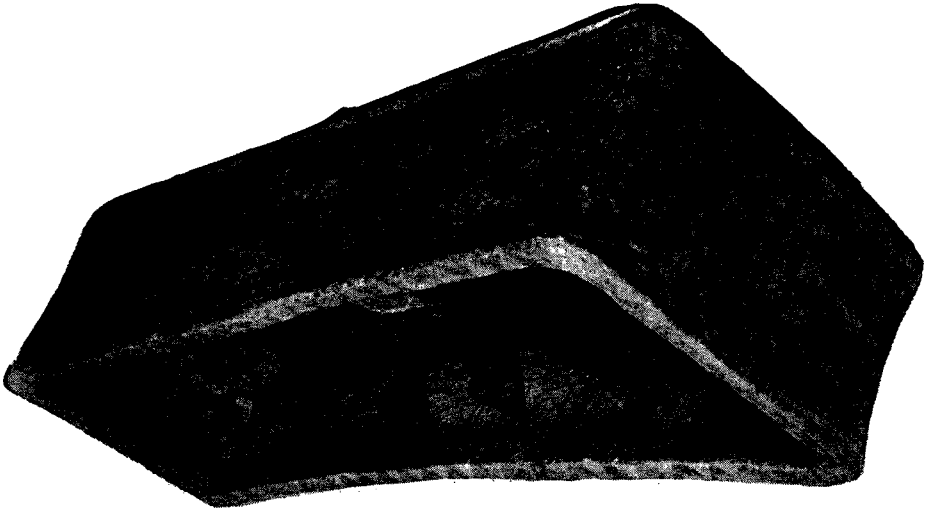
Res. 70 — Erice köyde bir mezar altarı.

Res. 71 — Çiftlikköy misafir odasındaki korkuluk levhası.

Res. 72 — Ağaçbeyli köyü Gâvur kuyusunda tahrip edilen eski mezarlık.

Res. 73 - 74 — Ağaçbeylide bulunan pişmiş toprak lahit (Ankara Arkeoloji Müzesi).

Res. 75 - 76 — a, b, c — Susuz köyünde bulunan ikonostasis arşitravı ve detayları.

Res. 76 a.

es. 76 b

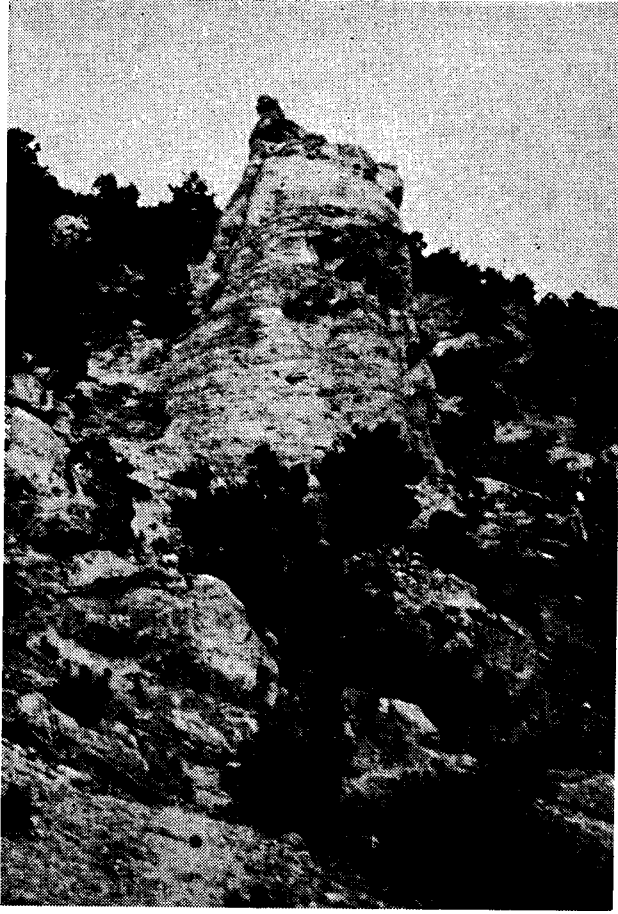

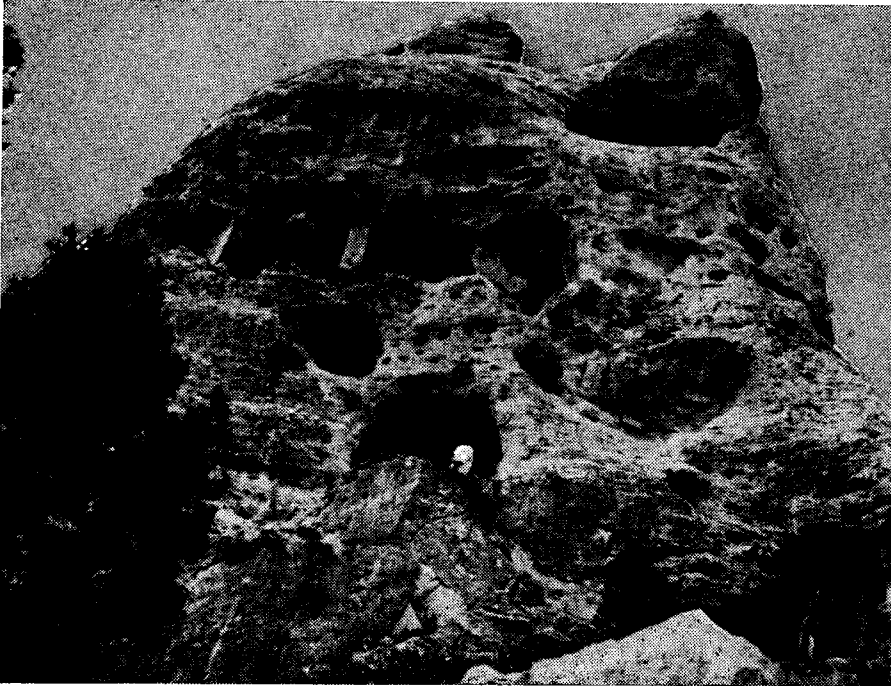
Res. 76 c.

Res. 77 — Banazın Hasanköyünde bulunan Bizans lahti (Halen Uşak Müzesindedir).

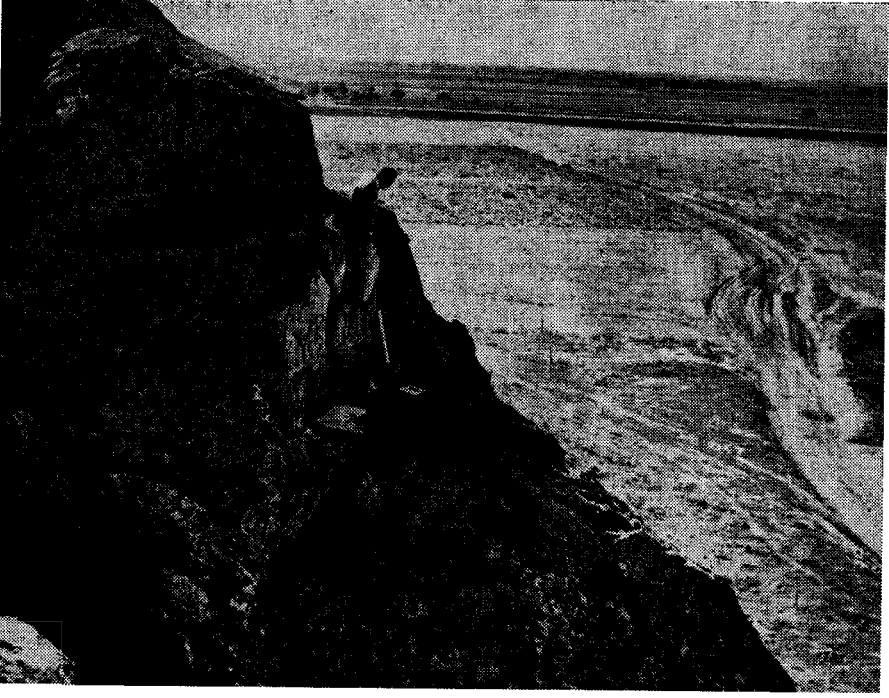

Res. 78

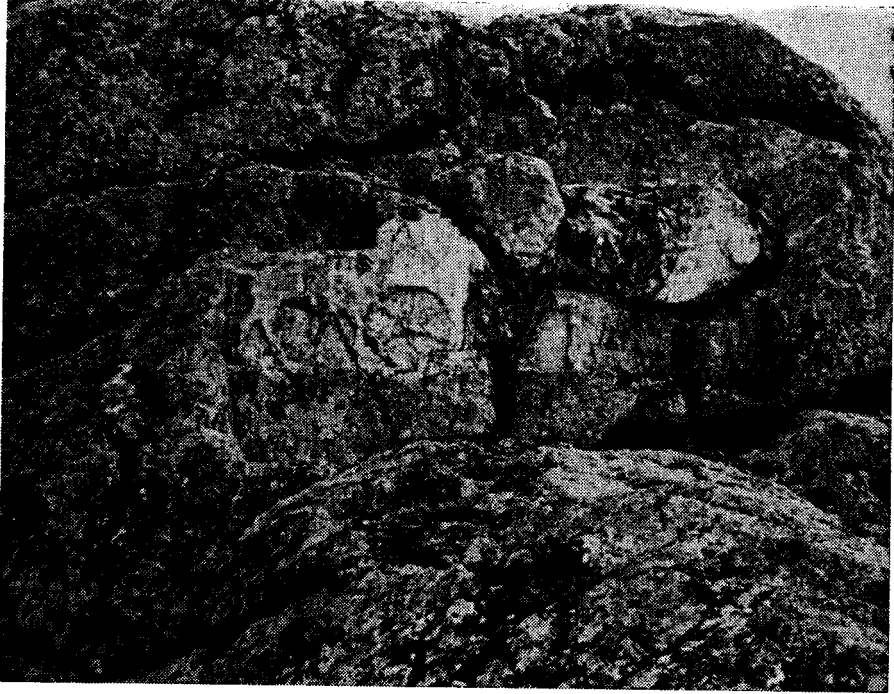

Res. 78 - 79 — Sivaslı, Yediahır-Delikkaya denilen kaya kilisesinin uzaktan ve yakından görünüşü.

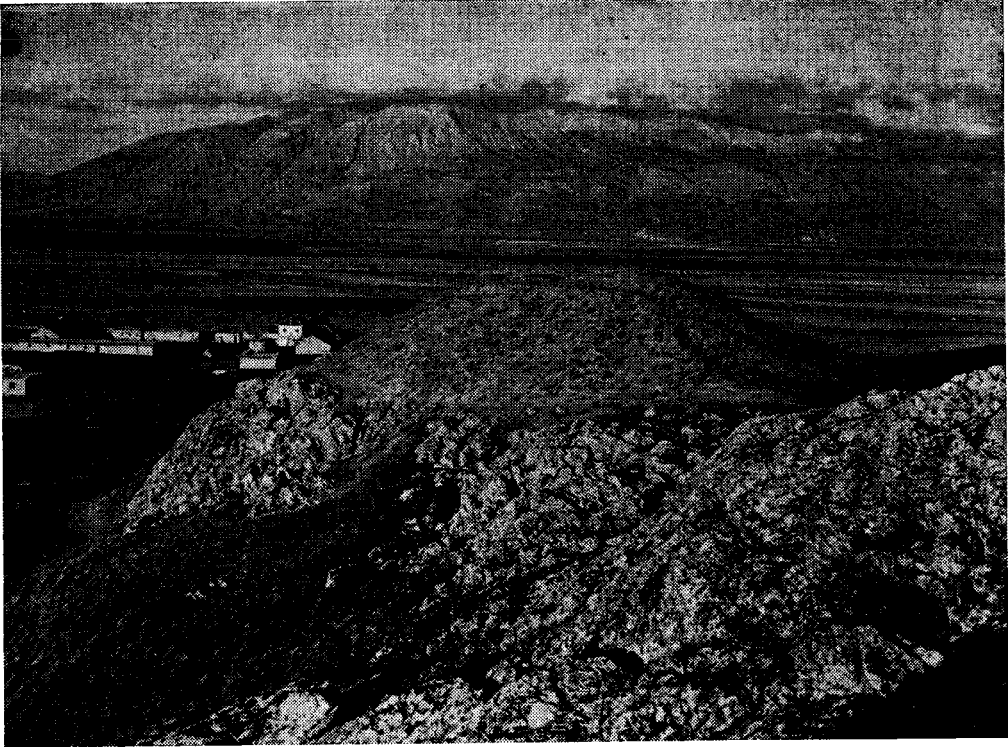

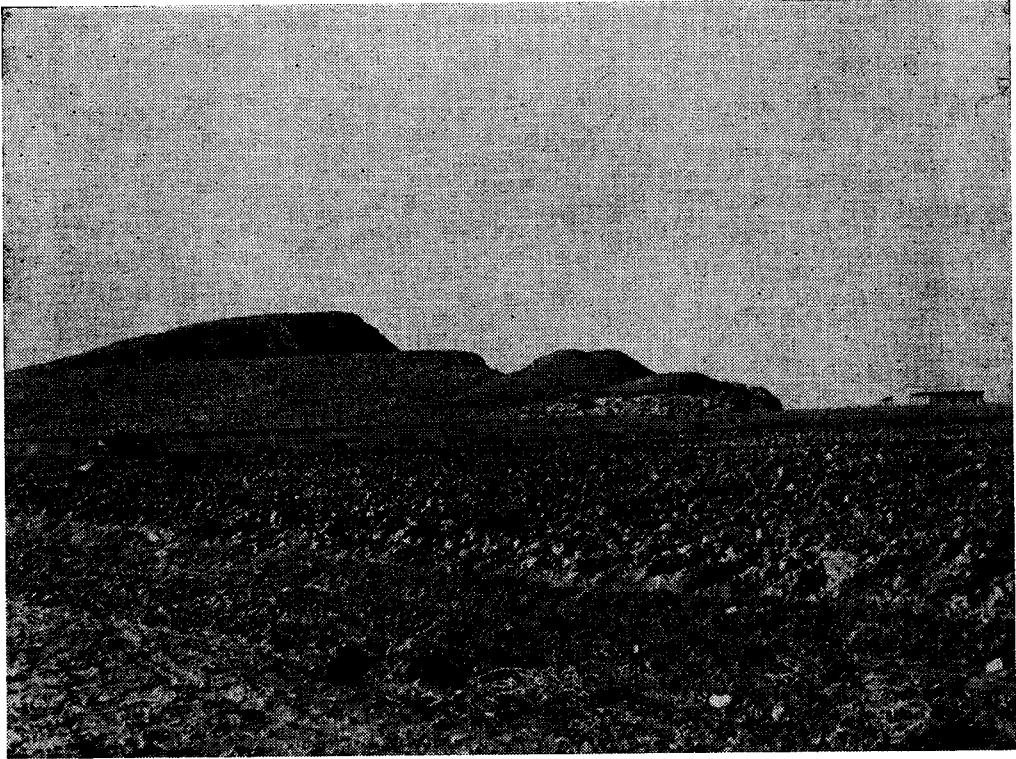
Res. 80 — Çeçetepe Pers kaya kabartmasının bulunduğu yerdeki teraslar.

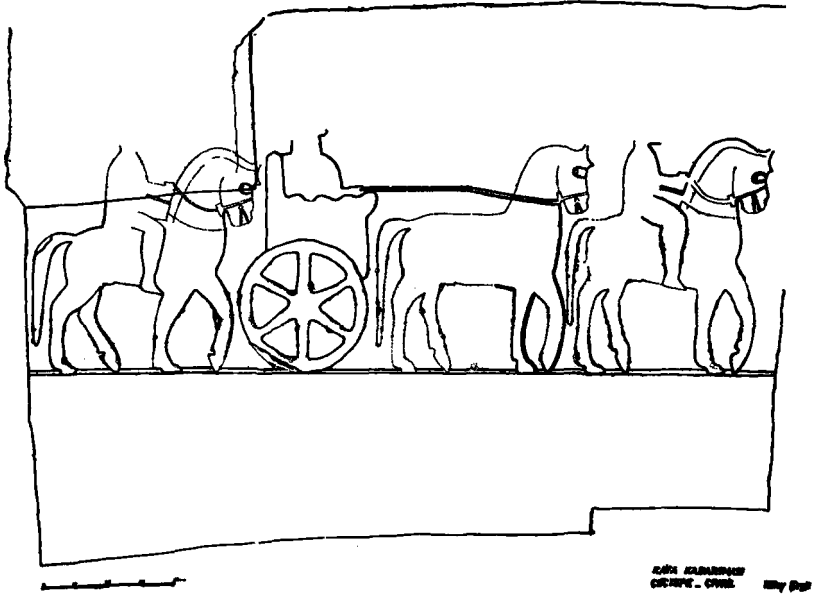
Res. 81 — Çeçetepe Pers kaya kabartması (1968 yazındaki durumu).

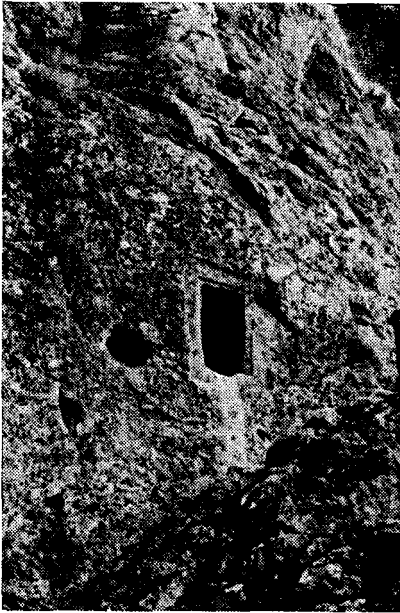
Res. 82 — Çeçtepe'deki büyük tümülüs ve Işıklı ovası.

Res. 83 — Çeçtepe-Çeçburundaki tümülüslerin doğu güneyden görünüşü.

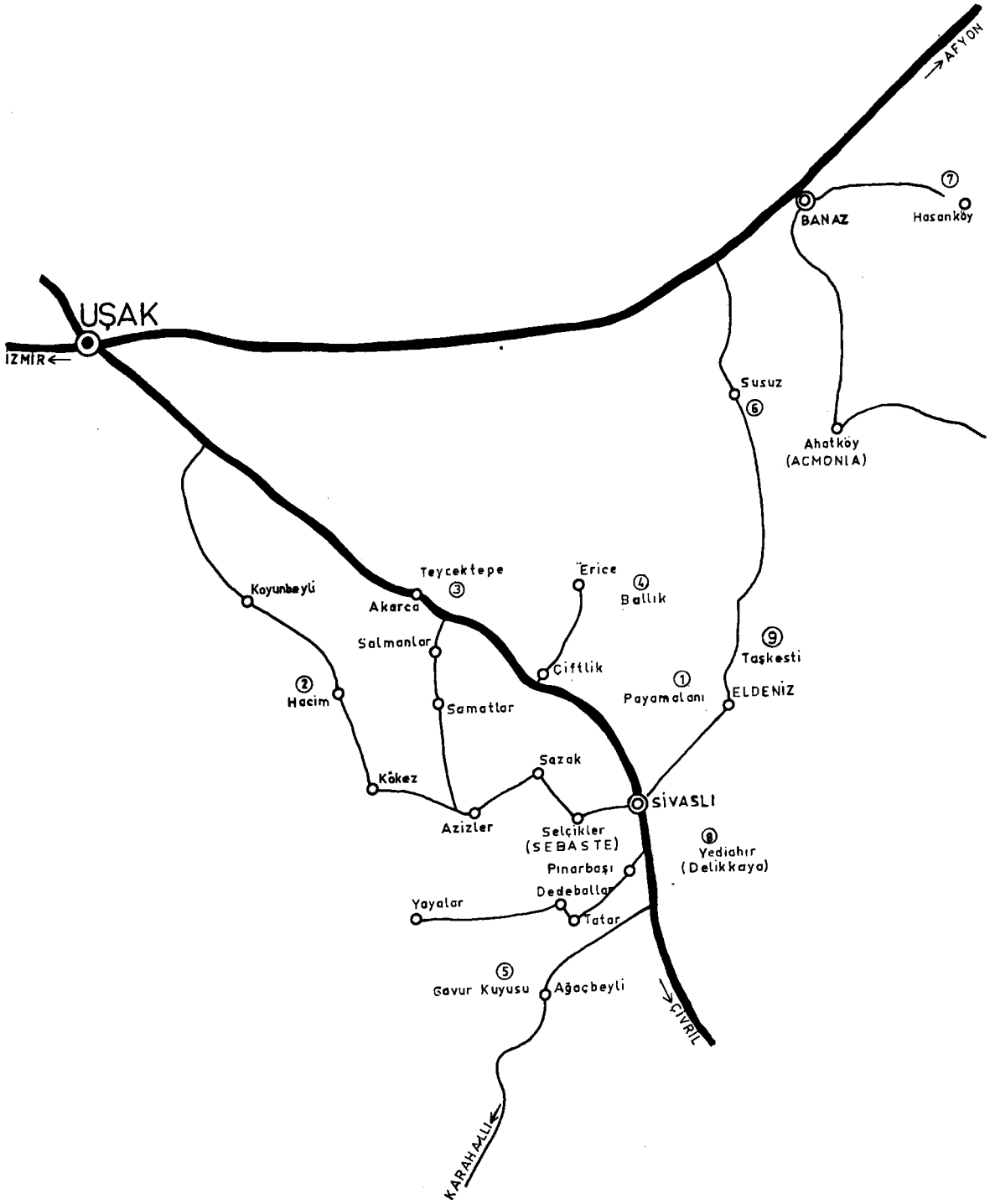
Res. 84 — Çeçtepe kaya kabartmasının deseni (Çizen: Tülay Egril 1968).

Res. 85 — Çeçtepe'deki Pencere kaya, Kayamezarı.

Res. 86 — Sebaste harabelerinden bulunan Zeus heykelciğı (İstanbul Arkeoloji Müzesi).

Res. 87 — Selçukler (Sebaste) çevresindeki buluntu ve tahrip alanlarını gösteren harita.

LA CAMPAGNE DE FOUILLES DU 1970 A IASOS

Prof. DORO LEVI

Comme dans les campagnes précédentes, l'essentiel de l'activité de la Mission de Iasos en 1970 a été consacré à la fouille du secteur de l'Agorà. En poursuivant le déblaiement de la nécropole protogéométrique (fig. 1) près du stylobate Ouest, nous avons atteint la cinquantaine de tombeaux, qui présentent la plus grande variété, les plus nombreux à caisson s'y alternant à d'autres à pithos, quelquefois les premiers se superposant aux autres, ce qui prouve la contemporanéité des deux différents rites funéraires. Aux pithoi sont mêlés des vases plus petits, employés soit pour des incinérations soit pour des inhumations d'enfants. Généralement les pithoi sont couchés de côté, protégés tout autour par des dalles de pierre, une dalle plus grande servant de couvercle. Dans un seul cas nous remarquons une combinaison du tombeau à caisson avec celui à pithos, c'est-à-dire un pithos étant placé dans une profonde fosse elliptique avec le contour doublé de bas murs en pierres. Dans deux cas nous avons trouvé deux petites fosses, ou deux simples trous, dans la terre, conservant des cendres, qui étaient contenues vraisemblablement dans deux petites caisses en bois (dont on a remarqué des vestiges), protégées chacune par une grande dalle superposée. Le contenu des tombes est très riche, consistant surtout en vases de terre cuite, mais aussi en nombreuses fibules et bracelets de bronze. La décoration des vases, conservés souvent intacts, nous a révélé une fabrique cérami-

que qu'on peut sans aucun doute qualifier "carienne".

Le fond des caissons d'époque géométrique était déjà enfoncé dans une couche mycénienne; en effet beaucoup d'entre eux sont posés sur des murs d'âge mycénien, murs qui nous permettent déjà de tracer des parties de plans de quelques édifices. Cette couche nous a livré une grande quantité et variété de tessons mycéniens, soit d'importation que d'imitation locale. Mais près de la base des murs en question, ou bien dans une couche encore plus profonde, nous avons ramassé aussi des tessons de cruches avec bec-à-pont, et d'autres vases appartenant à l'âge minoen néo-palatial, quelquesuns, paraît-il, aussi au Minoen Moyen (fig. 2 a-b).

Malheureusement une pompe, assez puissante pour târir la veine d'eau qui jaillit dans les couches inférieures, nous est arrivée seulement à la fin de la campagne; avec ce nouveau moyen nous espérons d'orénavant de mieux définir dans les campagnes prochaines le caractère et l'âge des couches plus profondes.

La découverte des tessons mycéniens ne se borne pas au secteur de l'Agorà, au contraire, elle a été remarquée presque partout dans les couches plus basses de nos fouilles. Elle a été abondante surtout, et nous a livré des tessons très remarquables, dans le secteur de la Basilique paléochrétienne près de la Porte Est (voir *ANNUARIO*, 1967-68, p. 539 ss.), où nous avons poursuivi nos sondages

stratigraphiques sur le côté gauche de la salle basilicale absidée. Dans le même secteur nous avons poursuivi le déblaiement des quatre portiques autour de la place avec une fontaine centrale que nous avons découvert seulement partiellement sur le côté droit de la Basilique, et aussi le déblaiement de la route (fig. 3), qui côtoit le dos du portique ouest. La fouille de quelques pièces qui entourent les portiques nous a livré d'abondantes trouvailles, parmi lesquelles nous pouvons mentionner surtout des nombreuses et très fines coupes mégariennes, dont quelquesunes portent les noms des fabricants.

D'autre part l'extension des sondages à l'Est du Bouleuterion nous a livré des remarquables tessons, et aussi des vases presque entiers, des fabriques orientalisantes rodiotes. Au Sud du Bouleuterion la stoà d'Artemis Astias sur son bord ouest forme un angle avec une autre colonnade, en direction Sud-Nord. Une niche dans l'angle entre les deux stoai contient la base d'une statue, dédiée à un prêtre d'Agrippa Postume et d'Hermès (fig. 4): c'est probablement la statue de ce personnage qui a été trouvée, acéphale, tout près de la niche. L'autre extrémité de la stoà d'Artemis nous a livré une deuxième statuette en marbre, celle-là féminine.

En poursuivant le déblaiement de l'angle nord-est de l'Agorà Romaine (v. *Annuario* cit., p. 559 ss.) nous avons multiplié le ressemblant des éléments architectoniques des bâtiments de cette époque, et nous avons trouvé plus grande partie de l'inscription monumentale de l'Agorà avec la dédicace à l'Empereur Adrien. En ramassant tous ces blocs nous espérons d'être prochainement en condition d'entreprendre la reconstruction d'une partie de l'édifice (fig. 5).

En suivant le stylobate est nous sommes arrivés à un grand bâtiment à trois salles, en quelques endroits conservées jusqu'au plafond; dans le voisinage nous

avons récupéré une base de statue avec dédicace à une prêtresse d'Artemis Astias. Au delà de ce bâtiment, à l'extrémité sud de notre tranchée le long du stylobate, les deux jambages d'une porte conduisant à une pièce sur le fond de la stoà sont gravés avec des inscriptions se référant aux travaux d'une restauration de l'*agoranomion* de la ville.

Après l'interruption de l'année passée, nous avons recommencé aussi les fouilles près du Promontoire Sud de l'île (v. *Annuario* cit., p. 569 ss.). Nous avons déblayé l'imposant Propylée s'élevant sur la terrasse dominant le Sanctuaire de Déméter et Kore. Une rampe triomphale, sortant du Propylée vers le Nord, devait grimper sur la colline en direction d'autres édifices vers le Nord. Mais à un certain point la rampe se rétrécit, et est réduite à un couloir à degrés, entouré de maisons et de pièces diverses: le couloir et les pièces environnantes sont décorés de mosaïques, géométriques aussi bien que figurées. De la même façon, toute décorée par des belles mosaïques, sobrement polychromes, s'est présentée la villa romaine à l'Est de la rampe (fig. 6), villa que nous avons seulement commencé à fouiller auparavant. Le plan de la villa dérive évidemment de l'architecture hellénistique, avec péristyle, et pastas donnant sur trois pièces très spacieuses, et devait avoir plusieurs étages; sa richesse nous dit qu'elle appartenait à un personnage influent, et nous confirme encore une fois la richesse et l'importance — jusqu'ici jamais soupçonnée — de Iasos encore à l'époque romaine.

Enfin, après une interruption de presque dix ans, nous avons repris l'exploration autour et dans la superbe enceinte de murailles sur la terre ferme. Avant tout nous avons réussi à démontrer qu'il est question d'une enceinte complète, c'est-à-dire qui s'étendait aussi du côté de la mer, côté où le déboisement de la bruyère sauvage et touffue qui recouvrait toute la colline a mis en lu-

mière un long trait de l'enceinte, généralement réduit au seul soubassement, dominant la mer à l'ouest du môle qui enferme le "Petit Port" de Iasos. Tout près de ce secteur de nombreuses tombes à caisson ont été découvertes, aussi bien qu'une tombe monumentale (fig. 7), à chambre rectangulaire, précédée d'une espèce de vestibule et d'un court *dromos*: la tombe, bâtie avec des blocs de marbre soigneusement taillés, avait le toit en pente sur les deux côtés et avec une large dalle horizontale au centre, et contenait deux sarcophages. La tombe avait été violée et vidée; malgré cela, la technique de sa construction, aussi bien que les rares fragments céramiques abandonnés dans sa chambre funéraire, nous permettent de la dater vers la deuxième moitié du IV siècle a. Ch. A cette époque l'enceinte avait été déjà abandonnée; et, admise la vraisemblance d'une courte durée de son usage, nos récentes découvertes nous ont offert indirectement une donnée approximative du moment de sa construction, probablement pendant les orageux événements essuyés par la ville vers la fin de la guerre du Péloponnèse.

Fig. 1

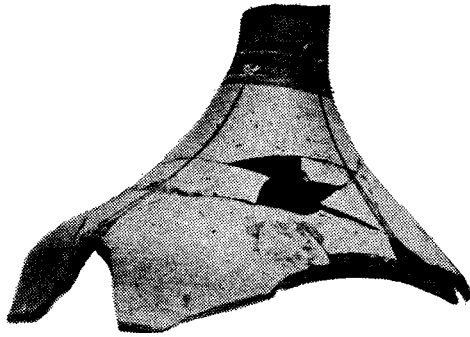

Fig. 2. a

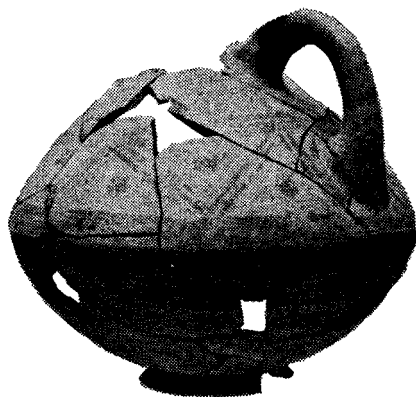

Fig. 2. b

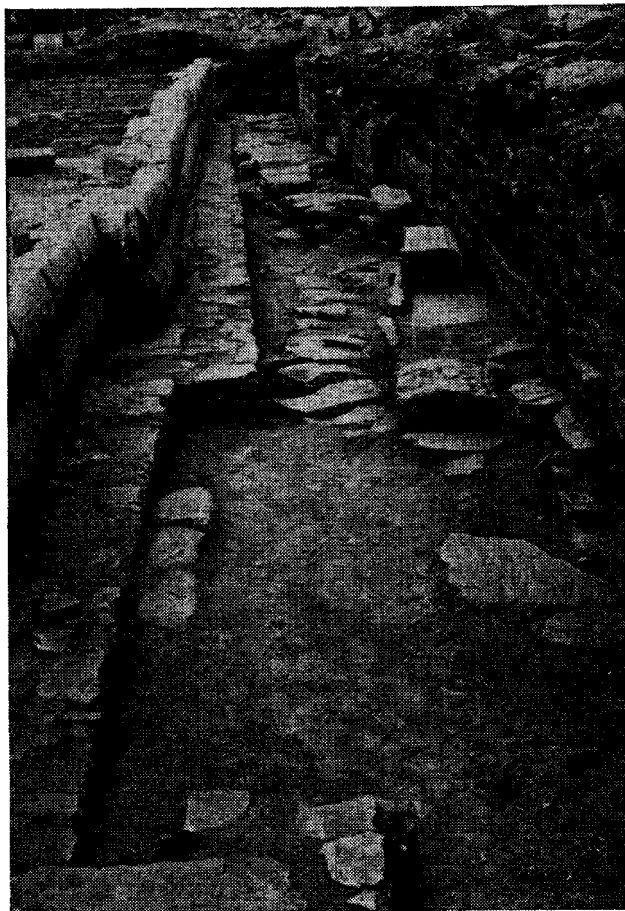

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

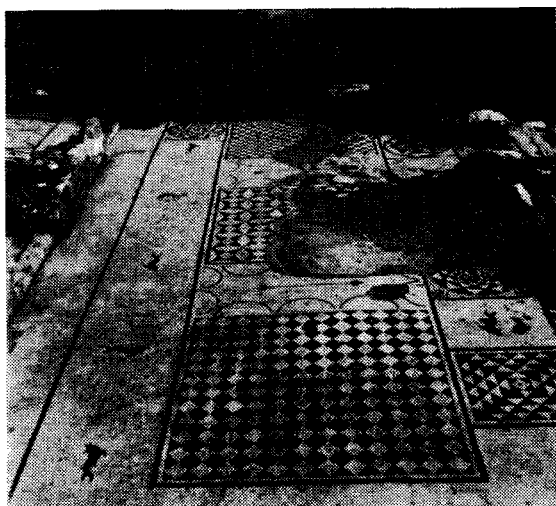

Fig. 6

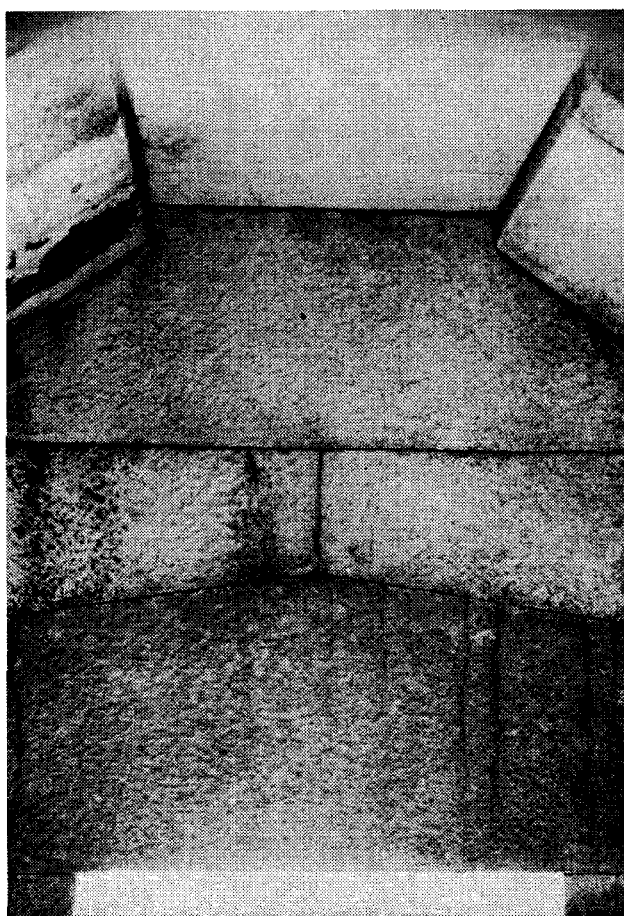

Fig. 7

1970 YILI PERGE KAZISINA DAİR ÖN RAPOR

Ord. Prof. Dr. ARİF MUFİD MANSEL

1970 yılı Perge kazısı, hazırlık safhaları hariç, 18 Eylül'den 28 Ekim'e kadar sürmüştür. Kazı heyeti başkanlığım altında Prof. Jale İnan (arkeolog), Prof. G.E. Bean (epigrafist), Doç. Adnan Pekman (tarihçi-arkeolog), asist. Somay Onurkan (arkeolog), Ülku İzmirli (Y. mimar-arkeolog), Akif Dâi (arkeolog-desinatör), Pandeli Zoridis (arkeolog), Halûk Abbasoğlu (arkeolog), Aziz Albek (fotoğraf uzmanı), Mehmet Armağan (öğrenci) ve Sevim Erdiril'den (öğrenci) teşekkül etmiştir. Bu yıl şu yerlerde çalışılmıştır :

1 - Şehrin yaklaşık olarak 850 m güneyinde, 1968 yılında yapılan sondajlar sonunda güney-batı ve güney-doğu köşeleri meydana çıkarılmış, fakat tekrar toprakla örtülmüş olan Dor düzenindeki tapınak (bk. *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII-1, 1968, s. 95/96, res. 21-24), bu yıl tarla sahibi Ahmet Adıgüzel'e muayyen bir tazminat verilmesi sayesinde tekrar ele alınmış ve tümüyle meydana çıkarılmış, tapınağın ilk önce zannedildiğinden başka bir plâna sahip olduğu, güney tarafında 6 sütuna sahip bir peripteros olmadığı, dolayısıyla kuzeyden güneye yöneltilmemiş olduğu, fakat doğu-batı yöneltisinde, cephesi batıda 4 sütunlu bir prostylos teşkil ettiği ortaya konmuştur (res. 1). Binada mermere çok yaklaşan sert ve sarımtırak kalkertaşı kullanılmıştır.

Bizanslılar zamanında büyük tahribata uğradığı ve üst kısımlarının, stylobat ta dahil olmak üzere, söküldüğü ve açık bir plân vermeyen birtakım duvarlar ve

bir sarnıçla örtüldüğü görülen bina düzenli 5 yatay tabaka (euthyteria da dahil olmak üzere) meydana getiren kesme başlardan yapılmış, 2,10 m kalınlık ve 1,50 m derinlikte temeller üzerinde oturmakta, ortalama yüksekliği 0,80 m yi bulan krepis 3 basamak kapsamaktadır (res. 3, 5-6). Basamakların alt kısımlarında, aşağıdan yukarıya doğru taşan tek ya da iki şerit halinde gölge silmeleri yer almaktadır (res. 5-6). Basamakları meydana getiren kesme taşların yan cidarlarında, iltisak satırlarını azaltmak için, orta kısımların oyulduğu, buna karşılık kenarların büyük bir özenle işlendiği (anathyrosis), ayrıca her basamak blokunun diğerine yatay — şeklinde demir kenetlerle tutturulduğu görülüyor (res. 2-3).

Tapınağın esas zeminini meydana getiren, sütunları ve sella duvarlarını taşıyan stylobat döşeme levhaları batı tarafında, sütunların altlarına rastlayanlar dışta kalmak üzere, sökülmüştür. Batıdaki sütunlardan ikisinin alt kasnakları *in situ* (res. 5), diğer ikisinin ise izleri stylobat levhaları üzerinde (res. 6) bize kadar gelmiştir. Üst satırlarında 0,47-0,50 m çapında anathyrosis ve ortalarında yuvarlak zıvana delikleri kapsayan kasnakların taban çapı 1,10 m, yükseklikleri ise ortalama 0,65 m dir. Bunlar 24 yive sahip bulunmakta, yivler arasında gayet ince dikey şeritler bulunduğu göze çarpmaktadır (ortalama 8 milimetre genişlikte). Sütun eksenleri köşelerde 3,72, ortada ise 4,10 m dir. Orta eksen ile yan eksenler ara-

sındaki bu fark Dor düzeninde bir tapınak için normal olup triglyf-metop frizinde köşelere bir triglyf oturtulabilmesi için gerekli olan kontraksiyondan meydana gelmektedir. Yalnız orta eksen mesafesi ile sütun taban çapı arasındaki oran 1: 3,72 yi bulmakta bu bakımdan tapınak hemen hemen "areostylos"lar serisine girmektedir. Bundan başka sütunlar tam dikey olarak yükselmekte, arkaya, yani sella duvarına doğru hafifçe yatık durmaktadır. Sütunların üst kasnakları (ufak bir parça müstesna olmak üzere) ve başlıkları bize kadar gelmemiştir. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi, tapınak hellenistik dönem nitelikleri taşıdığından ve İyon etkisi altında bulunduğundan sütun yüksekliğini taban çapının 6-6,5 misli kabul ettiğimizde yüksekliğin 6,60 ile 7,15 m arasında değiştiğini ve herhalde 6,60 m nin aşağısında olmadığını büyük bir ihtimalle ileri sürebiliriz.

Saçaklığa ait pek az parça bulunmuştur. Yapının kuzey tarafında elde edilen bir arşitrav blokunun uzunluğu 1,30, kalınlığı 0,32 ve yüksekliği 0,75 m dir (res. 7). Büyük bir ihtimalle arşitrav arka arkaya oturtulmuş iki bloktan meydana geliyordu. Üst kısmında taenia ve onun altında üç gutta'lı bir yarım regula kapsamı bize onun üzerinde oturan Triglyf'in genişliğinin 0,49-0,50 m olduğunu göstermektedir. Civardaki bir evin duvarında bulunan ve üst kısımları düz kesilmiş iki "glyphos" kapsayan bir triglyf parçasının (res. 7 üst) tapınağa ait olup olmadığını kesin olarak saptamak mümkün olmamıştır. Yalnız yukarıda tanımladığımız arşitrav bloku sayesinde triglyf eksen mesafelerinin 1,30 m, kare levhalar şeklinde olan metop'ların genişliğinin ise 0,80 m olarak hesaplanması cephede iki sütun eksenini arasına iki triglyf ve üç metop rastladığını göstermektedir ki bu özellik tapınağın hellenistik döneme tarihlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Triglyf frizinin, üst silmeyi de hesaba katmak suretiyle, yaklaşık olarak 0,85 m yi bulduğu söylenebilir. Gei-

son'unun alt yüzeyinde yer alması gereken mutulus'lara ait, gutta'larıyla birlikte, bazı parçalar ele geçmiştir. Kabartma olarak işlenmiş lotus-palmet'lerle süslü 0,27 m yüksekliğinde bir parçanın sima'ya ait olması muhtemeldir. Tapınağın alınlıklarına ait hiçbir parça bulunmamıştır. Yalnız kıvrık dal motifleriyle süslü bazı ufak parçaların akroter'lere ait olduğu söylenebilir.

Tapınağın sella duvarlarına ait kesme taş bloklardan bazıları bulunmuştur. Kalınlıkları 0,32-0,33 m olan bu bloklardan yan yana üç tanesi oturtulacak olursa sella duvarının kalınlığının yaklaşık olarak 1 m olduğu anlaşılır. Esasen sella duvarının alt kısmına ait torus ve troktilos'lu parçalar, üst kısmına ait profilli iki parça (bunların üst ve alt kalınlıkları 1,53 m yi bulmaktadır) bu hususu desteklemektedir. Ayrıca biri 1,86, diğeri 1,19 m uzunluğunda iki kesme taşın kapı sögesi olarak kullanıldığı ileri sürülebilir.

Bu suretle meydana çıkarmış olduğumuz tapınak, stylobat köşelerinden ölçmek suretiyle, uzun taraflarda 21,50, batı kısa tarafında 12,60, doğu kısa tarafında ise 12,78 m eb'adındadır. Doğu tarafının gösterdiği 0,18 m lik fark her iki uzun tarafta krepis basamaklarının stylobat'ın kuzey-batı ve güney-batı köşelerinden ölçüldükte 13 m lik bir mesafede 9 ar santimetrelik bir dış yapılarından ileri gelmektedir. Bu özelliğinin niteliği henüz anlaşılmasa da değildir. Binanın iç taksimatı hakkında yapıyı hemen hemen orta kısmında genişlemesine ikiye ayıran ve periferi temelleri gibi aynı iri kesme taşlardan yapılmış bulunan temel duvarları bir fikir vermekte (res. 4), tapınağın arkası (yani doğu tarafı) kapalı bir sella ve ondan biraz daha derin bir pronaos'a sahip olduğuna işaret etmektedir. Pronaos'un iki tarafını sınırlayan ante duvarlarının kalınlığı ve uzunluğu hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün değildir.

Binanın bugünkü durumunun ortaya koyduğu birtakım şüpheli noktalara rağmen batıya yönelmiş, cephesinde

4 sütun kapsayan prostylos plânında bir tapınak meydana çıkarmış bulunuyoruz. Büyük bir özenle ve bir tapınakta gözetilmesi gereken bütün inceliklere sahip (her blokun diğerine madeni kenetlerle bağlanması, anathyrosis, sütunların sella'ya doğru hafifçe yatık durmaları ve belki de bir curvatura'nın varlığı), fakat aynı zamanda kuvvetli İyon etkileri gösteren (sütun yivleri arasındaki ince seritler, 24 adet yiv, sella duvarlarının alt ve üst silmeleri) bu tapınak, burada üzerinde duramayacağımız analogilerden ötürü, büyük bir ihtimalle M. ö. 3. yüzyılın sonu ya da 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir. Kazıda tapınak döşemesinin altında bulunan bazı keramik parçalarının Bergama hellenistik keramiklerini incelemiş olan Dr. J. Schäfer tarafından 200 yılına tarihlenmesi bu hususu desteklese gerektir.

Dor düzeninde olan bu tapınağın İyon düzeninde olduğu anlaşılan ünlü Artemis Pergaia tapınağı olamayacağını 1968 kazı raporunda belirtmiştik (bk. *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII-1, 1968, s. 96). Bugün dahi aynı fikirde bulunuyor, fakat içinde birtakım tapınakların yer alması mümkün olan kutsal alanı keşfettiğimize kani bulunuyoruz. Bu düşüncemiz tapınağın doğu tarafında elde edilen İyon düzeninde mimarî parçalar tarafından da desteklenmektedir. Bir kısmı Antalya Müzesine nakledilen bu parçalar arasında iki torus arasında bir trokhilos'tan meydana gelen sütun kaidesi, yivli sütun gövdesi, bir köşe sütunu başlığı (res. 8), bir tanesi iyi durumda üç fascia'lı arşitrav ve dış kesimi parçaları (res. 9), yumurta şeridi, boncuk dizisi ve Lesbos kymation'larıyla süslü geison'lar (res. 10) ve iyi durumda bulunan bir ante başlığı zikrolunabilir. Bunlar ölçüleri bakımından birbirine uyduğundan aynı binaya (herhalde bir tapınağa) ait olarak kabul olunabilir. Kazdığımız tapınak ile İyiliktepe arasında yer alması gereken bu tapınağın yerini henüz saptamak mümkün olmamıştır.

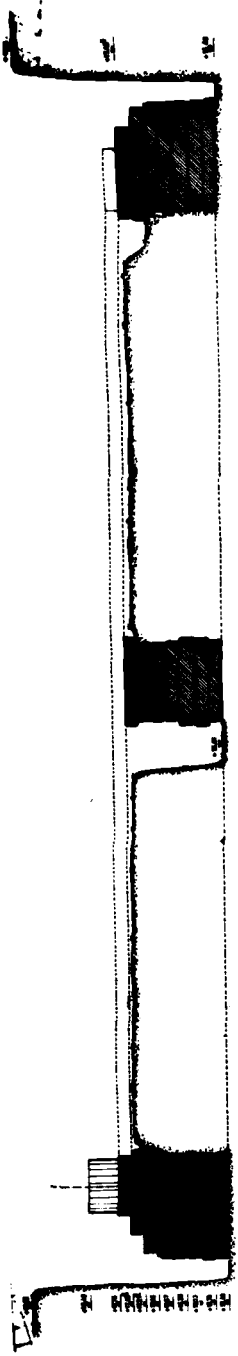
2 - Şehrin içinde, hellenistik kapının doğusunda, bugün ortadan kalkmış olan hellenistik surun geçtiği yer üzerinde bulunan Roma dönemi "agora"sı (pazar meydanı) (res. 11) kısmen kazılmıştır. Agora dış sınırları bakımından 76×74,3 m eb'adında hemen hemen kare bir plâna sahip olup dört tarafı iki basamaklı bir krepis üzerinde yükselen Korint düzeninde stoa'lar (galeriler) ve onun gerisinde bulunan dükânlarla çevrili bir meydan ve bu meydanın tam ortasında yer alan bir yuvarlak binadan (çapı 13 m) ibaret bulunmaktadır. Agora'nın iki ana ekseninde dört tane dikdörtgen oda şeklinde, cepheleri ikişer sütunla bezenmiş giriş mekânları vardır. Bu yıl doğu ve güney stoa'larının (res. 12) yaklaşık olarak 45 m uzunluğundaki kısımları kazılmış, sütunların, genel yüksekliği 1 m yi bulan ve önünde ayrıca bir su oluğu kapsayan bir krepis üzerinde yükseldiği saptanmıştır. Stylobat sathı üzerinde alt ve üst kısımları profilli postament'ler (yüks. 0,70 m), Attika-İyon tarzında kaideler (yüks. 0,35 m), yivsiz granit sütun gövdeleri (yüks. 4,70 m) (res. 12), Korint düzeninde başlıklar (yüks. 0,68 m) (res. 13) durmakta, bunlar araları boncuk dizileriyle süslü 3 fascia'lı ve kuvvetli üst silmeli bir arşitrav (yüks. 0,52 m) (res. 14), dış kısmı bombe ve derin oyulmuş kıvrık dal motifleriyle süslü bir friz (yük. 0,35 m) (res. 15), dış kesimli ve konsollu geison-sima'dan (yüks. 0,81 m) (res. 16) meydana gelen bir saçaklık taşımaktadır. Bu suretle krepis'i de saymak suretiyle stoa'ların tüm yüksekliği 8,78 m yi bulmaktadır. Mimarî bezemeler, arşitrav'ların alt satırlarındaki geniş sofit'ler ve başlıklar tiyatronun scaenae frons'unun mimarî bezemeleriyle benzerlik göstermekte ve agora stoa'larının büyük bir ihtimalle M. s. 2. yüzyılın son yarısında ve belki de bu dönemin sonlarında yapılmış olduğuna işaret etmektedir. Önümüzdeki yıl agora'yı, ortasındaki yuvarlak bina da dahil olmak üzere, tümüyle meydana çıkarabileceğimizi ümit ediyoruz.

3 – Şehri kuzeyden güneye kateden büyük direkli caddenin kuzey ucunda iki ana direkli caddenin kesiştiği dörtyol meydanının 250 m kadar kuzeyinde ve Akropol eteğinde, höcrelerinden birinin içinde duran bir nehir tanrısı heykeli ve suyollarından anıtsal bir çeşme (nymphaeum) olduğu anlaşılan bir yapının kazılmasına başlanmış, Devlet Suişleri 13. bölge Müdürlüğünün her yıl olduğu gibi bu yıl da bize bir vinç vermesi sayesinde tonlarca ağırlığında büyük mimarî parçaları kaldırmak suretiyle kazıyı geliştirmek mümkün olmuşsa da bina tümüyle meydana çıkarılamamıştır. Bina düzenli yatay tabakalar meydana getiren kesme kalker taşı bloklarından yapılmış olup dıştan ölçmek suretiyle 21 m uzunluk ve 8,75 m derinlikte U şeklinde bir plân göstermekte, arka uzun duvarın cephesinde üzerleri kemerle örtülü 3 höcre ve bunların sağında ve solunda üzerleri kasetli tonozlarla örtülü büyük ve derin birer geçit kapsamaktadır (res. 17). Kazı sonunda bu höcrelerin önünde yüksekliği yaklaşık olarak 1,20 m yi bulan (zemin daha henüz kesinlikle saptanamamıştır) ve duvarlar boyunca uzandığı anlaşılan üst kısmı kuvvetli silmeli bir podium (kaide) ve onun üzerinde üstü ve altı silmeli daha alçak ikinci bir kaide (yük. 0,35 m) meydana çıkarılmış (res. 18), bunların zengin bir sütun mimarisi taşıdığı ortaya konmuştur. Binanın önünde bulunan postament, kaide, sütun, başlık ve saçaklık parçaları büyüklükleri bakımından iki gruba ayrılmakta ve bu

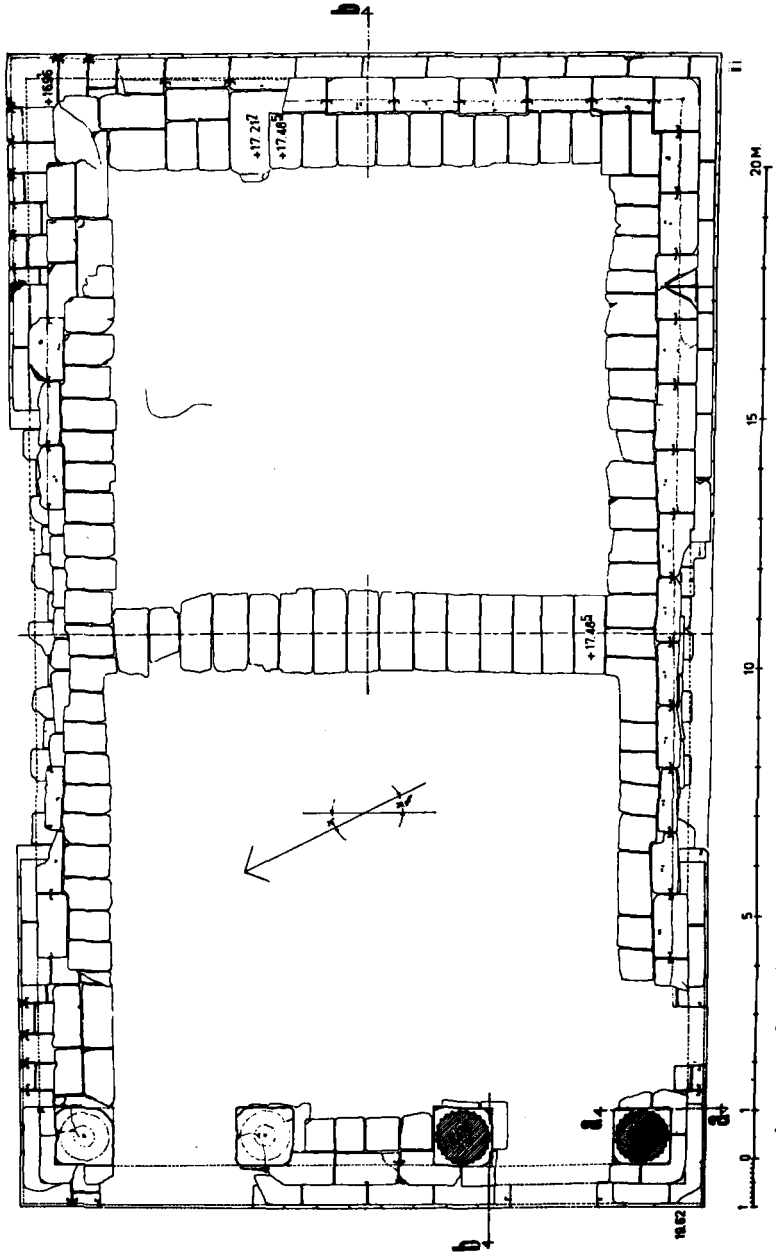
sütun mimarisinin iki katlı olduğuna işaret etmektedir. Çeşitli bitki motifleri ve thyrsos değnekleriyle süslü frizler (res. 19), çörten şeklinde çeşitli tiyatro maskeleri ve Satyr başları taşıyan konsollu geison-sima parçaları (res. 20-22) bilhassa dikkat çekicidir. Bu mimarî parçalardan başka başı ve kartalıyla birlikte bir Zevs (res. 23), hayvanlarıyla birlikte bir Artemis, zırlı elbiseli ve paludamentum'lu bir imparator heykeli (res. 24) ve bunların yanında çeşitli heykel parçaları elde edilmiş, bütün bu eserler müzeye götürülmüştür. Bunlardan başka yukarıda bahsettiğimiz üst podium kaidesinin üzerinde bir yazıt yer alıyordu ki harf yüksekliği 0,10 m) (res. 18) bu mevsim yazıtın ancak doğu ve son kısmı meydana çıkarılabildiği. Bu yazıtta Pamphylia'lıların "birliği" (synagoge) ile ilgili Au(relius) Seilanos Neonianos Stasios adında bir Pergeli zikredilmektedir ki bu kişinin bina ile olan ilişkisi daha henüz saptanamamıştır. Ayrıca Aurelius önağı bu kişinin imparator Caracalla'nın çıkarttığı "Constitutio Antoniniana"dan az sonra, yani M. s. 3 ncü yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olduğuna işaret etse gerektir (bk. A.M. Mansel - A. Akarca, *Perge'de kazılar ve araştırmalar*, s. 31-32). Önemümüzdeki yıl bu enteresan binanın tümünü meydana çıkaracağımızı ve hiç olmazsa kâğıt üzerinde bir restitüsyonunu yapabileceğimizi ümit ediyoruz.

4 – Topograf Ferit Koper (Akropol dışta kalmak üzere) aşağı şehrin ve yöresinin topografik plânını yapmış ve kazı sonunda plânları bize teslim etmiştir.

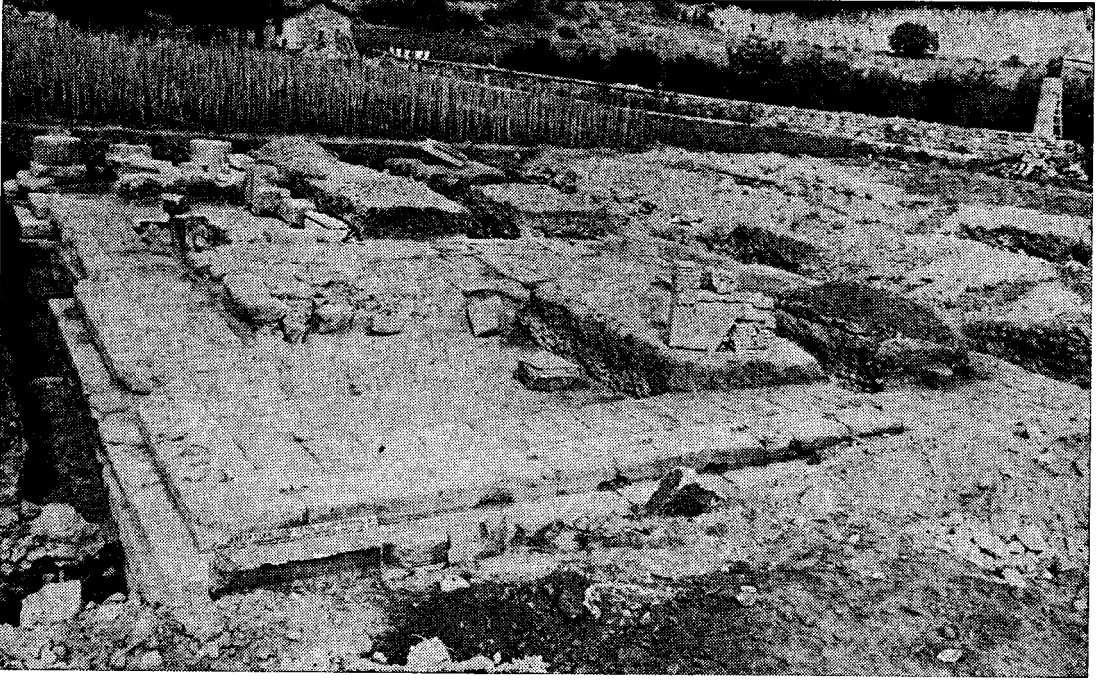

b-b kesiti

perge duvar tapınağı - 1970

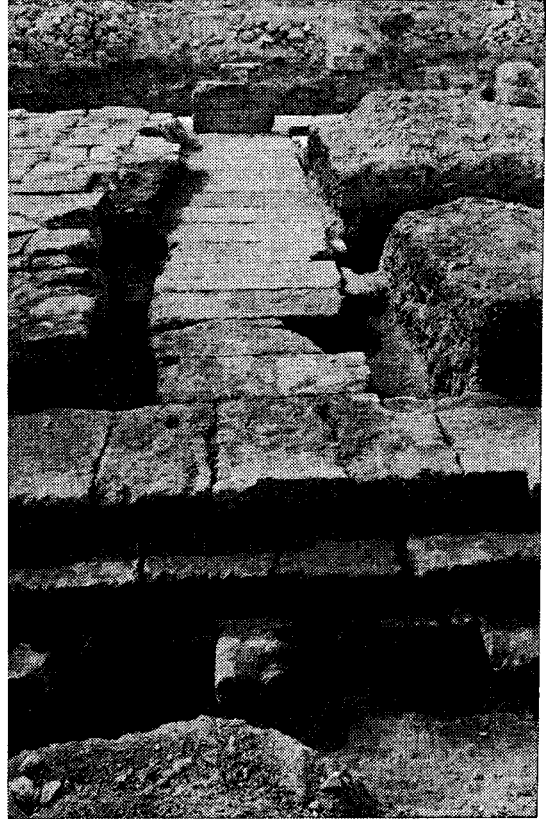
Res. 1 — Perge tapınağının taş planı.

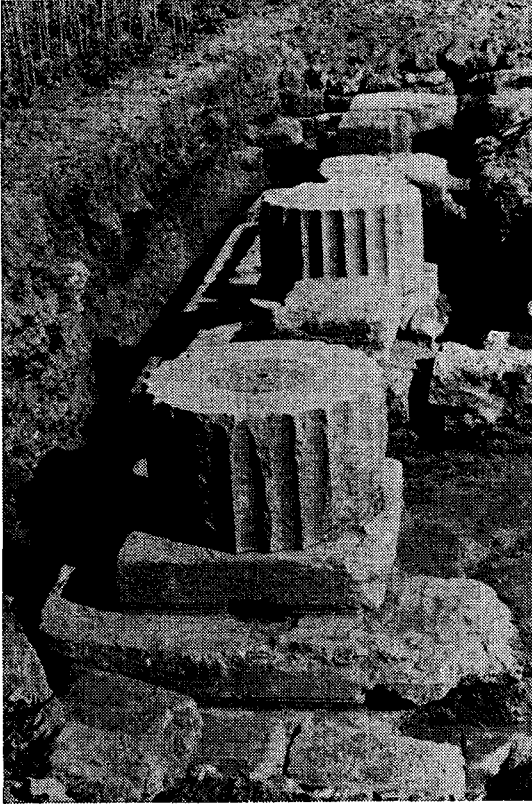
Res. 2 — Perge tapınağının doğudan çekilmiş resmi. Önde doğu cephesi, solda güney uzun tarafı görülüyor.

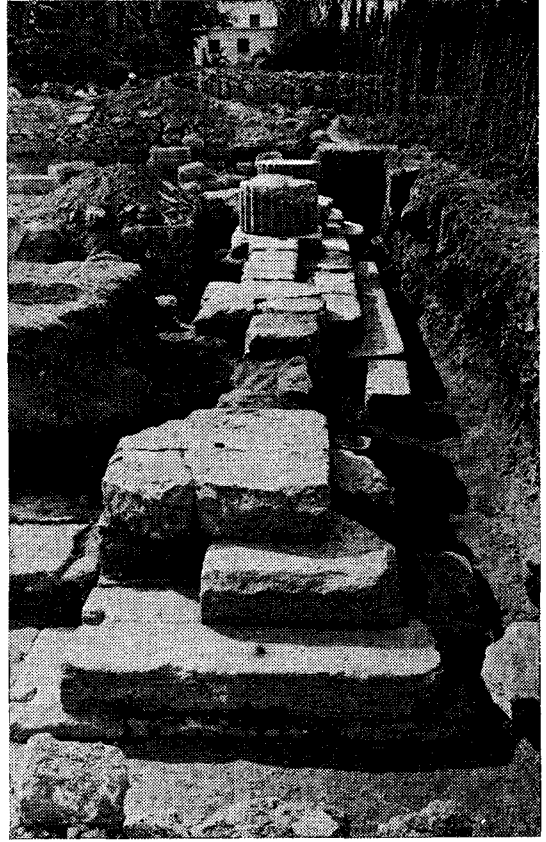
Res. 3 — Tapınağın güney uzun tarafı.

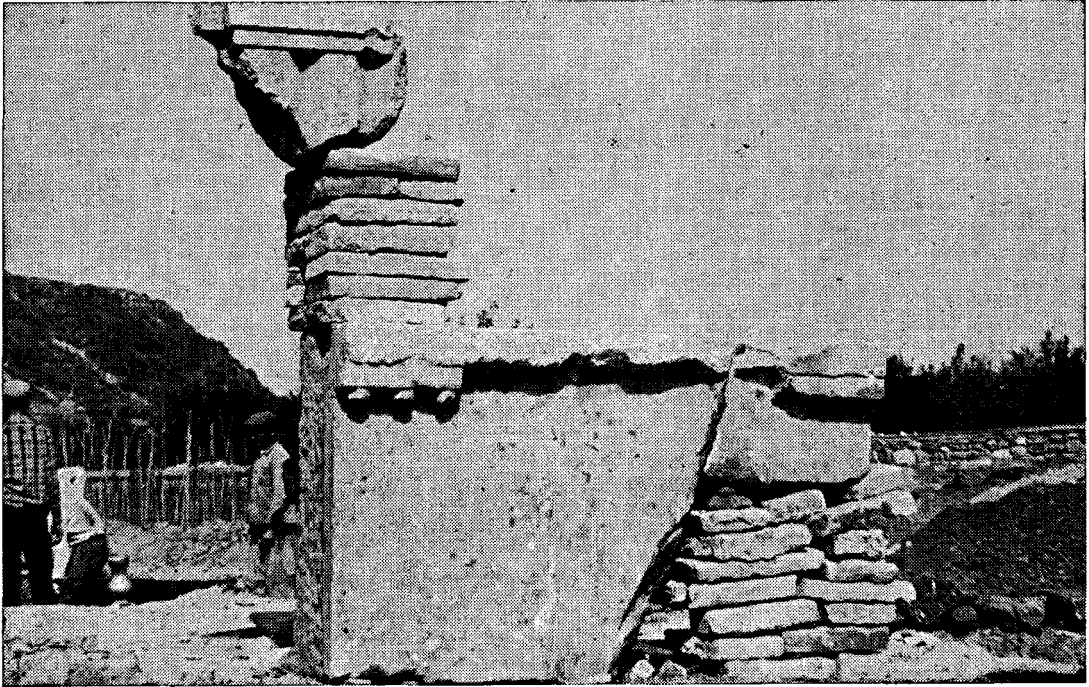
Res. 4 — Tapınağı genişlemesine ikiye bölen duvarın temelleri.

Res. 5 — Tapınağın batı cephesi (güneyden kuzeye doğru).

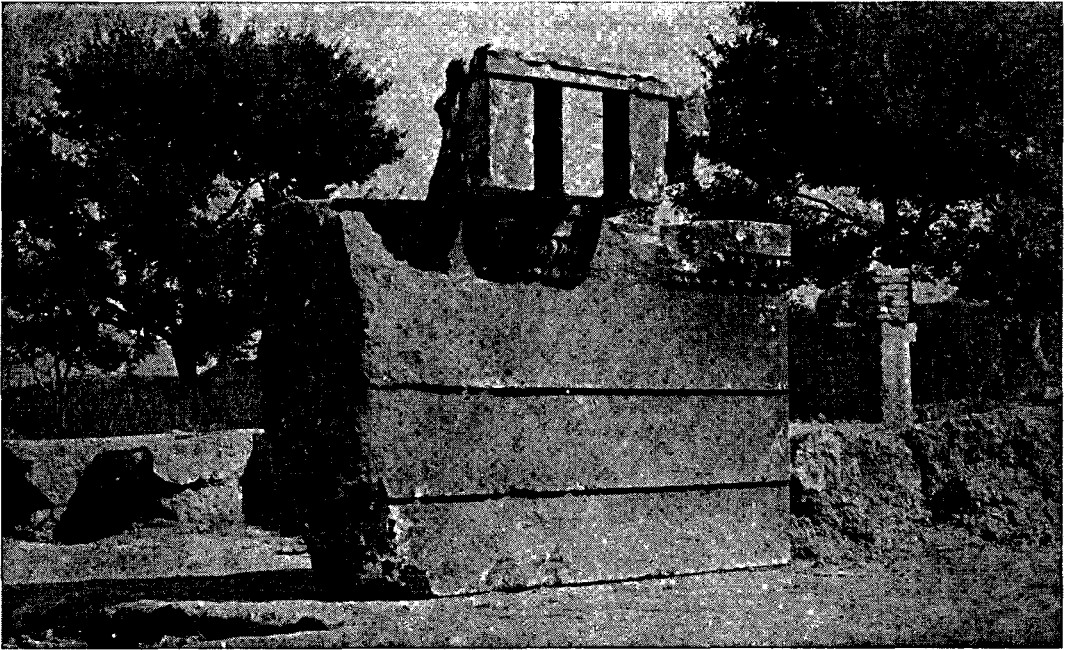
Res. 6 — Tapınağın batı cephesi (kuzeyden güneye doğru).

Res. 7 — Tapınağa ait arşitrav ve triglyf parçası.

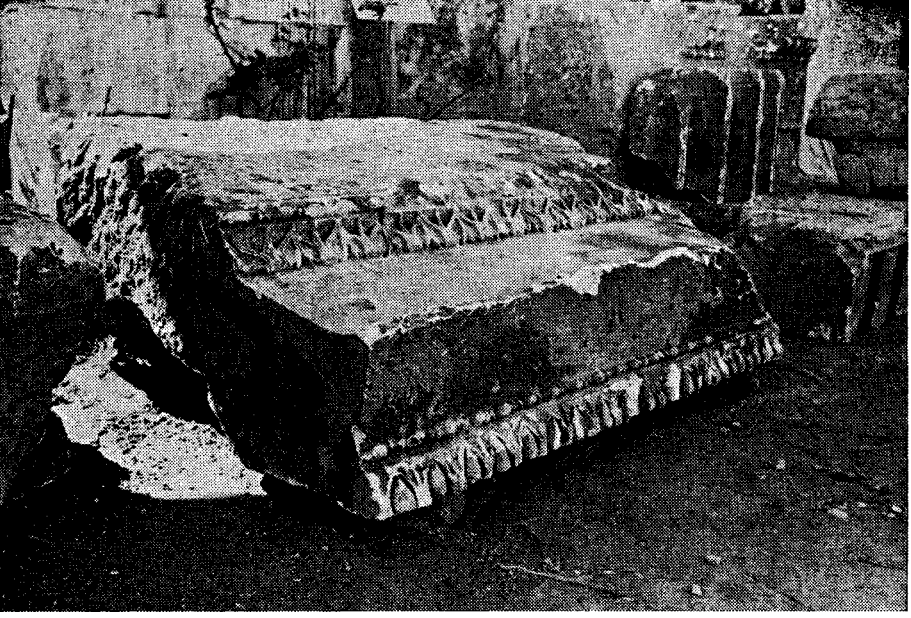

Res. 8 — Başka bir tapınağa ait köşe başlığı (yan cephesi).

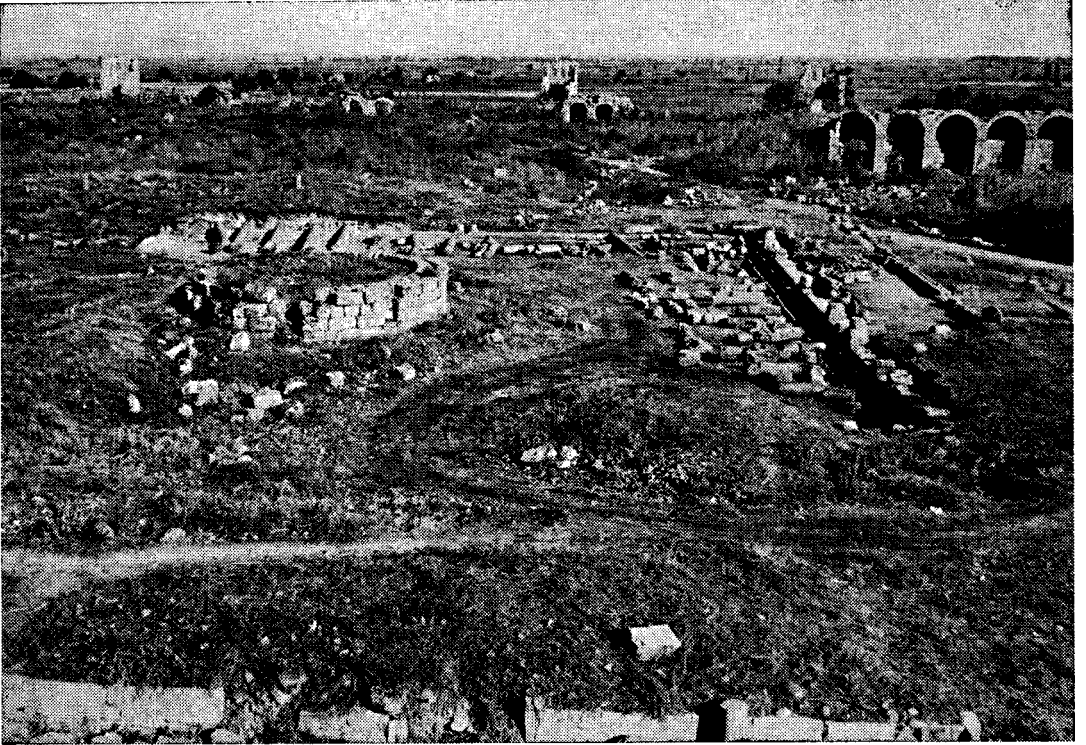

Res. 9 — İyon düzeninde bir arşitrav ve dış kesimi parçası.

Res. 10 — İyon düzeninde bir geison parçası.

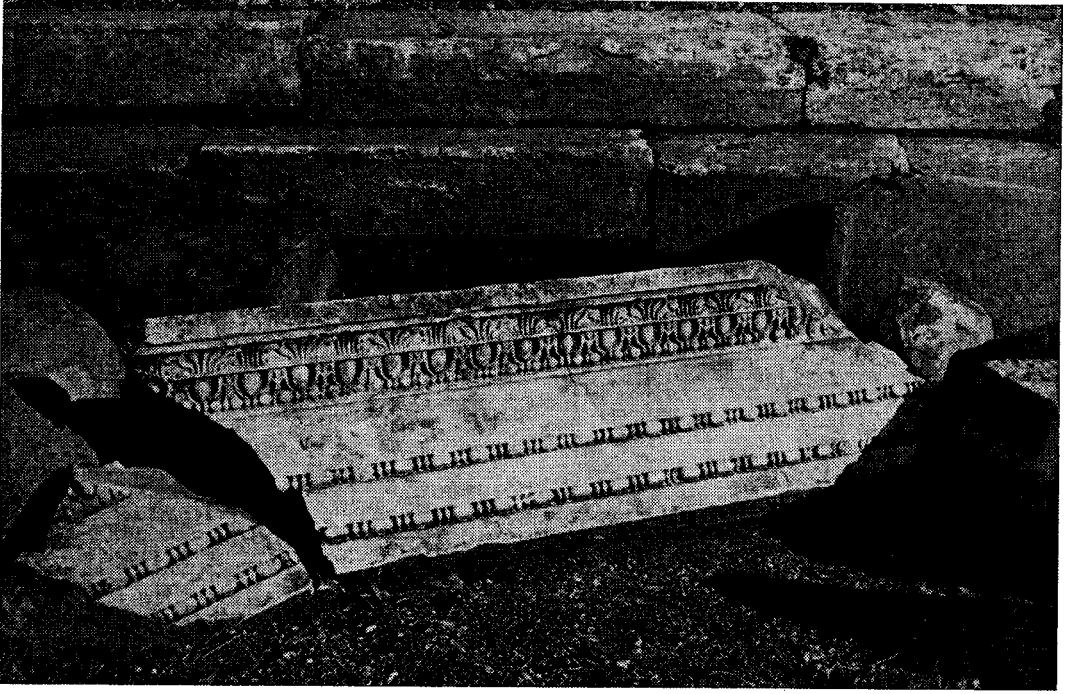
Res. 11 — Perge Agora'sının genel görünüşü. Solda kazılan alan, ortada yuvarlak bina görülüyor.

Res. 12 — Agora'nın güney stoa'sı.

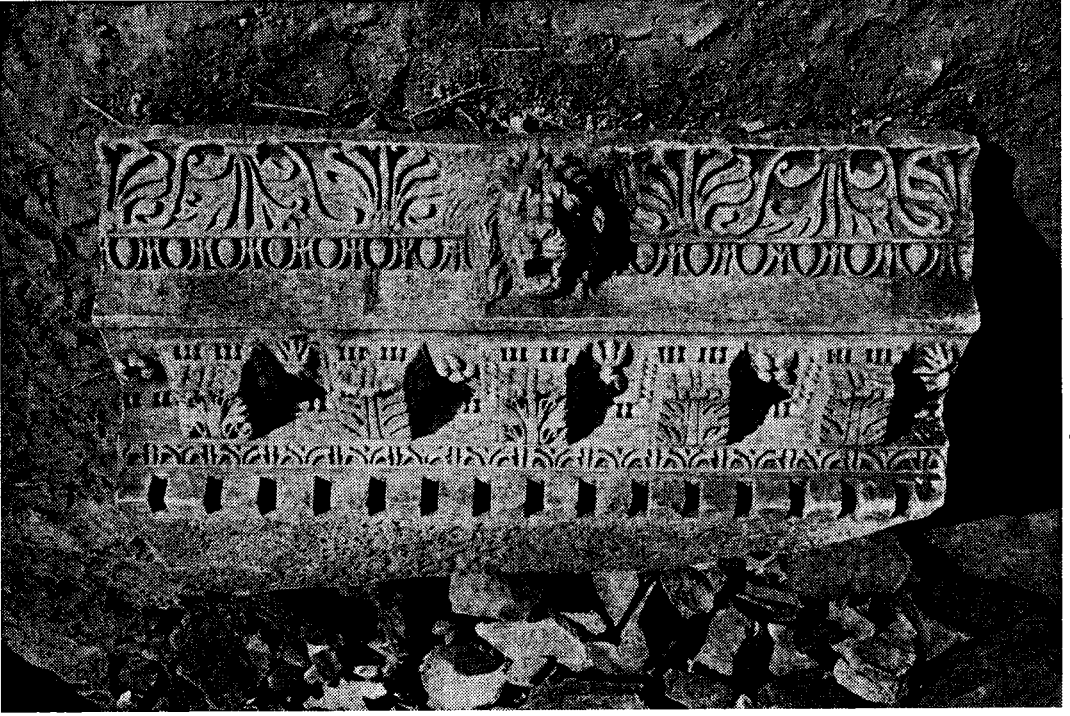
Res. 13 — Agora stoa'sına ait bir Korint başlığı.

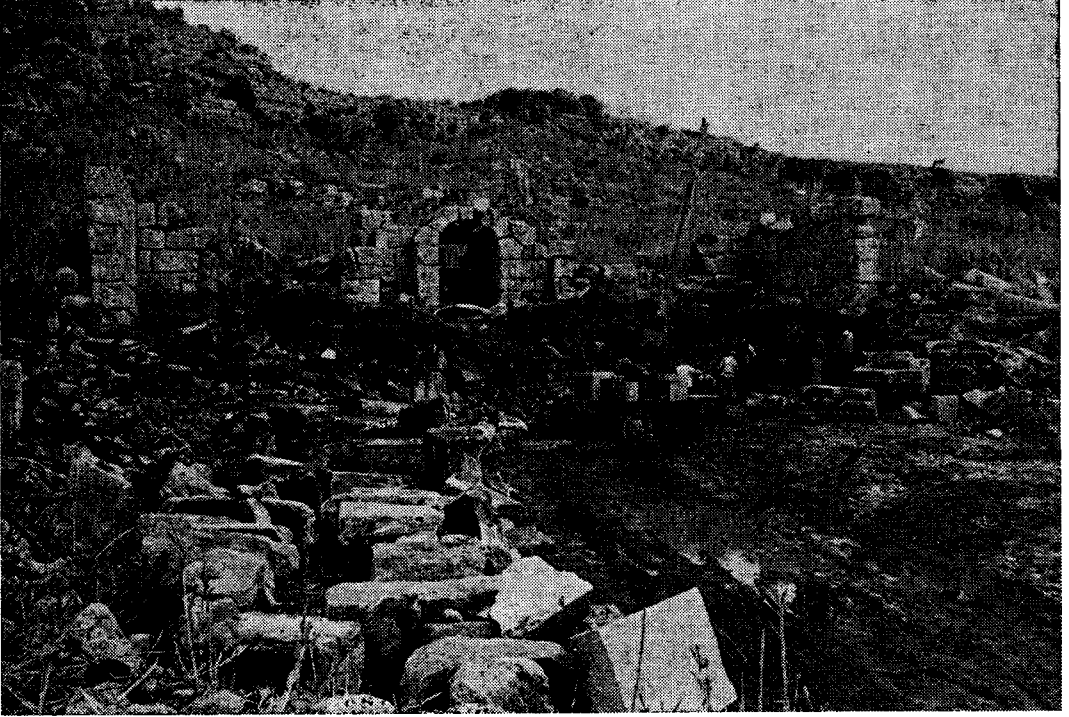
Res. 14 — Agora stoa'sına ait bir arşitrav parçası.

Res. 15 — Agora stoa'sına ait friz parçaları.

Res. 16 — Agora stoa'sına ait geison-sima parçası.

Res. 17 — Perge Akropolü eteğindeki Nymphaeum'- un kazı esnasında çekilmiş resmi.

Res. 18 — Nymphaeum'un duvarları önündeki podium ve yazıtlı kaide.

Res. 19 — Nymphaeum. Thyrsos değnekleriyle süslü friz parçaları.

Res. 20 — Nymphaeum. Cephe mimarisine ait geionsima blokları.

Res. 21 — Nymphaeum. Bir geions-sima bloku üzerinde çörtlen şeklinde Satyr başı.

Res. 22 — Nymphaeum. Bir geison-sima bloku üzerinde çörten şeklinde tiyatro maskesi.

Res. 23 — Nymphaeum. Zevs heykeli.

Res. 24 — Nymphaeum. İmparator heykeli.

BERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN IN EPHEOS IM JAHRE 1970

Prof. Dr. HERMANN VETTERS

Wie alljährlich fanden auch 1970 zwei Kampagnen statt, deren erste (im Frühjahr) unter der Leitung von W. Alzinger stand, während die Herbstkampagne von dem Unterzeichneten selbst geleitet wurde. Die Arbeiten im Frühjahr konzentrierten sich im Anschluß an die Grabungen der Vorjahre auf den Staatsmarkt und die an dessen Nordseite gelegene Basilika (Abb. 1), wobei Tiefgrabungen Reste der älteren hellenistischen Halle Antrafen; äußerst aufschlußreich für die Deutung der beiden westlich des Odeions in einer Säulenhalle liegenden kleinen Tempelchen war die Auffindung einer sekundär als Kanaldeckel verwendeten Inschrift, die von der Weihung einer Augustusstatue im Temenos eines zweifellos nahegelegenen Heiligtumes spricht. Wir dürfen annehmen, daß es sich bei diesen Naiskoi in Übereinstimmung mit Cassius Dio LX 20 um solche des Divus Iulius und der Dea Roma handelt, zu denen anläßlich des Neubaues der Basilika in augusteischer Zeit eine Augustusstatue trat. Im westlichen Teil des Staatsmarktes (Abb. 2) wurden die bis zum Krepidoma abgetragenen Reste eines 15,10 × 22,60 m messenden Tempels freigelegt. Die dabei gemachten Funde, ein Ammonkopf, ein Sistrum sowie ein aus einer Bleirohrleitung gespeistes Wasserbecken weisen auf ein Isisheiligtum, dessen Errichtung vorbehaltlich neuer, anderslautender Erkenntnisse mit dem Aufenthalt Kleopatras im Hauptquartier des Antonius vor der Schlacht bei Aktium in Zusammenhang gebracht werden darf.

In der Herbstkampagne wurde an ins-

gesamt 6 Stellen des Ruinenfeldes gearbeitet. Tiefgrabungen im Bereiche des bereits in den Vorjahren völlig freigelegten Altares des Artemisions erbrachten geometrische (!) Scherben, Fragmente archaischer Keramik und den Kopf einer archaischen Weihstatuette (Abb. 3). Eine von der heiligen Quelle in der Südwestecke des Altarhofes wegführende Tonrohrleitung kann als Vorgängerin der späteren Bleirohrleitung angesehen werden. Im übrigen lieferte die Begräbnisgrube der Altargrube eine Reihe interessanter Inschriften, deren eine sich auf einen Sieg zu beziehen scheint, den der jugendliche Caesar im Jahr 74 v. Chr. als Privatmann gegen König Mithridates errungen hat.

Im Zuge der Gestaltung und Konservierung des Ruinenfeldes wurde mit der Anastylosis des Pollio-Nymphäums (Abb. 4) an der Ostseite des Domitian-Platzes begonnen. Ein in Umfang und Aufwand wesentlich größeres Projekt gleicher Art ist die auf Initiative und mit finanzieller Hilfe zweier Wiener Unternehmer geplante Wiederherstellung der Fassade der Bibliothek des Tiberius Iulius Celsius Polemaeanus, eines kaiserzeitlichen Prunkbaues aus dem Jahre 135 n. Chr. Die Vorbereitungsarbeiten, d. h. das Auslegen der vorhandenen Werkstücke auf der Tetragonos Agora, konnten dabei zu einem Abschluß gebracht werden, der die Inangriffnahme der Anastylosis im Jahre 1971 erlauben wird (Abb. 5).

Eine im Anschluß an die Freilegung einer archaischen Nekropole unter dem östlichen Staatsmarkt durchgeführte

Tiefsondage galt der Feststellung der Breite und des Verlaufes der alten, zwischen den beiden Stadtbergen (Bülbül- und Panayir dagi) verlaufenden Prozessionsstraße. Aus den oberen Straten wurden dabei hellenistische, aus dem Bereich des Straßenkörpers, für den sich zwei Perioden nachweisen lassen, archaische Keramikbruchstücke geborgen (Abb. 6).

In Fortsetzung der Erforschung der am steil abfallenden Nordhang des Bülbül dagi gelegenen Terrassenhäuser (Abb. 7) und im Anschluß an die Arbeiten der Vorjahre wurden in Hanghaus II nach schwieriger Entfernung spätantiker Überbauungen die restlichen Räumlichkeiten einer bereits 1969 teilweise freigelegten Wohneinheit ausgegraben, darunter eine Küche, die sekundär in einen Vorraum eingebaut war, in dessen Mitte ein Wasserbecken lag (Abb. 8, 9). Nördlich davon beginnt eine weitere, gleichfalls reich mit Fresken ausgestattete Wohneinheit (Abb. 10), von der bisher drei um einen siebensäuligen Peristylhof gruppierte Räume freigelegt werden konnten. An Darstellungen fanden sich Apollon mit den neun Musen und der Dichterin Sappho als zehnte Muse (Abb. 11, 12), Vögel auf Baumzweigen (Abb. 13), während der dritte Raum rechteckige Felder aufweist, in denen fliegende Erosen (Abb. 14) dargestellt sind. Den Boden eines der Zimmer schmückt ein qualitativvolles Mosaik mit der Darstellung eines Löwen (Abb. 15), dessen rechte Vorderpranke auf einem Stierkopf aufruht, den des Peristyls je ein Dionysos- und ein Medusenhaupt (Abb. 16, 17). Die Malereien verdecken vielfach ältere, darunter befindliche Fresken und gehören wohl, ebenso wie die Mosaiken, dem 4. Jahrhundert n. Chr. an.

Abschließende Untersuchungen im Osten der Hausanlage stellten den Anschluß an die Grabungen der frühen Sechzigerjahre her; auch hier ergaben sich reiche Freskenfunde (Gartenlandschaft mit Granatäpfelbäumen, darüber gerahmte Felder mit Szenen aus dem Gla-

diatorenleben), deren Konservierung nur mit größtem Fleiß und Geschick bewältigt werden konnte (Abb. 18, 19). Auf den Fresken fanden sich stellenweise Wandkritzeleien, deren schwierige Lesung noch im Gange ist. Nicht unerwähnt bleiben soll die Aufdeckung eines tiefen, quadratischen Brunnens in diesem Bereiche, der wohl jener Zeit angehört, in der das städtische Wasserleitungssystem nicht mehr funktionierte. Oberhalb des Brunnenkranzes fand sich ein hier sekundär versetztes Relief mit der Darstellung dreier Nymphen (Abb. 20).

Von den zahlreichen Kleinfunden seien der Torso einer weiblichen Gewandstatuette (1. Jh. n. Chr.) erwähnt (Abb. 21), sowie eine bronzene Standartenbekrönung (Abb. 22), in deren kreisförmigem Rahmen ursprünglich wohl zwei Kaiserbilder befestigt waren.

Das Jahr 1970 sah die von 19. bis 20. September unter Teilnahme nahezu sämtlicher in der Türkei engagierter ausländischer Fachkollegen begangene Feier des 75. Jubiläums der Aufnahme österreichischer Forschungsarbeiten in Ephesos. Prominenteste Gäste dieses denkwürdigen Festes, das erneut die traditionell gute Zusammenarbeit der österreichischen und türkischen Archäologen demonstrierte, waren Frau Dr. Hertha Firnberg, Bundesminister für Wissenschaft und Forschung der Republik Österreich, und Herr Hikmet Gürçay, Generaldirektor für Museen und Altertümer der Türkei. In Reden der genannten Persönlichkeiten, des Herrn Bürgermeisters von Selçuk, Dr. Cahit Tanman, des Vertreters der Österreichischen Akademie der Wissenschaften als der Patronanzherrin des ephesischen Unternehmens, Univ.-Prof. Dr. Fritz Schachermeyr, und des Unterzeichneten wurde dabei der Wunsch zum Ausdruck gebracht, in einer unruhigen Welt in gemeinsamer, völkerverbindender Arbeit Werke des Friedens zu setzen, die beiden Ländern zum Wohle gereichen.

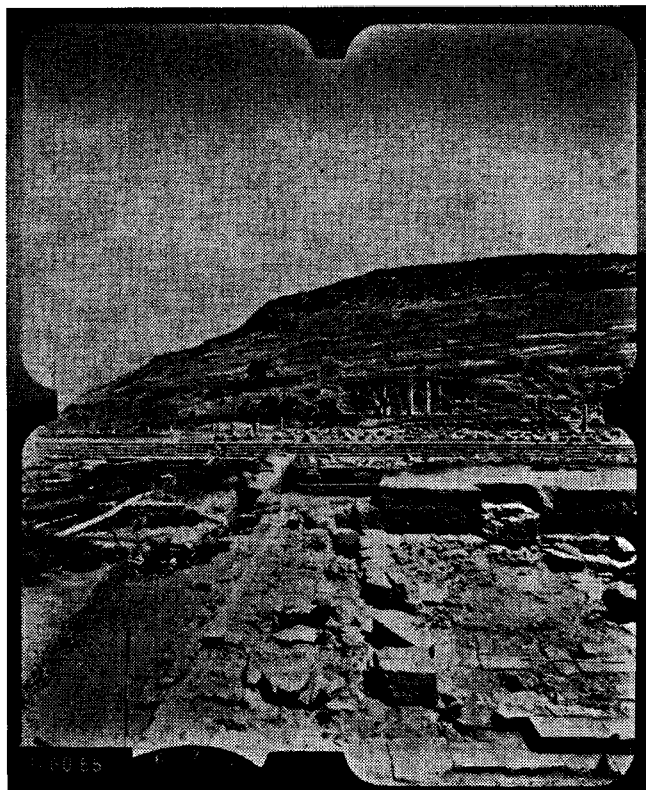

Abb. 2 Tempel auf dem Staatsmarkt

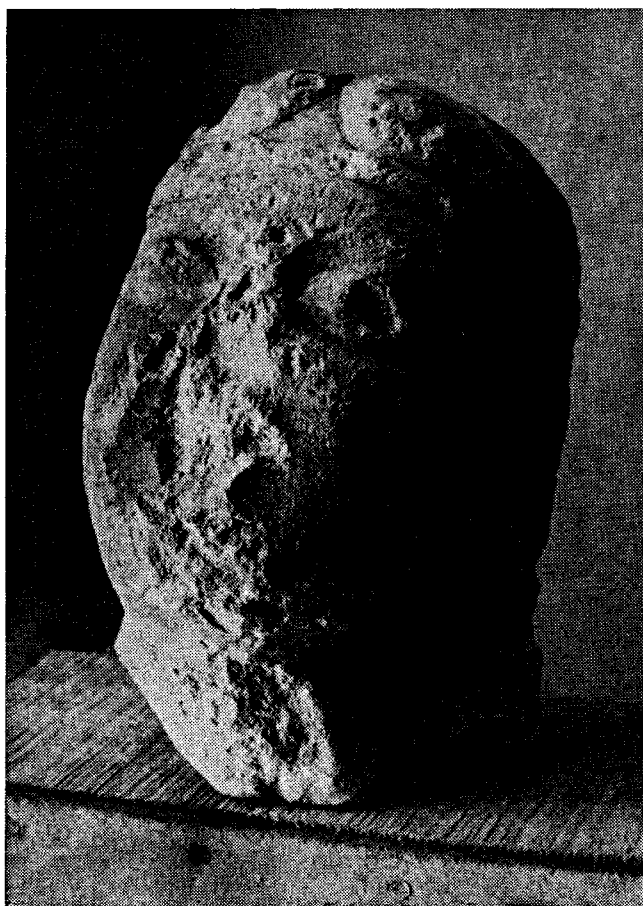

Abb. 3

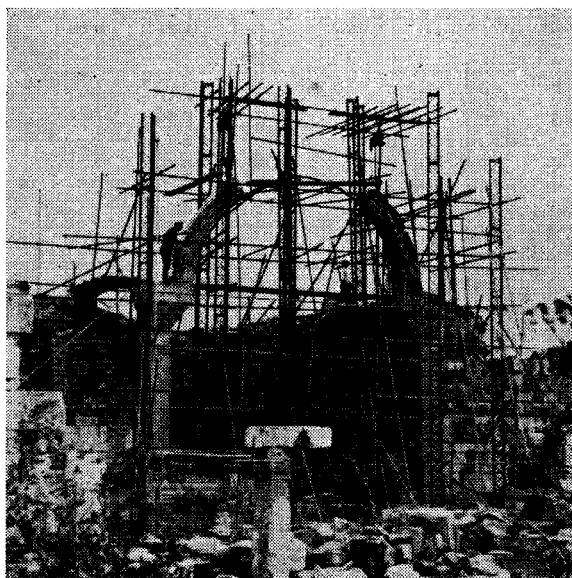

Abb. 4 Anastvlosis des pollio Nymphäum

Abb. 5 Untere Agora ausgelegte Architektur der Celsusbibliothek

Abb. 6 — Heilige Strasse, beachte die zwei Straten im Profil

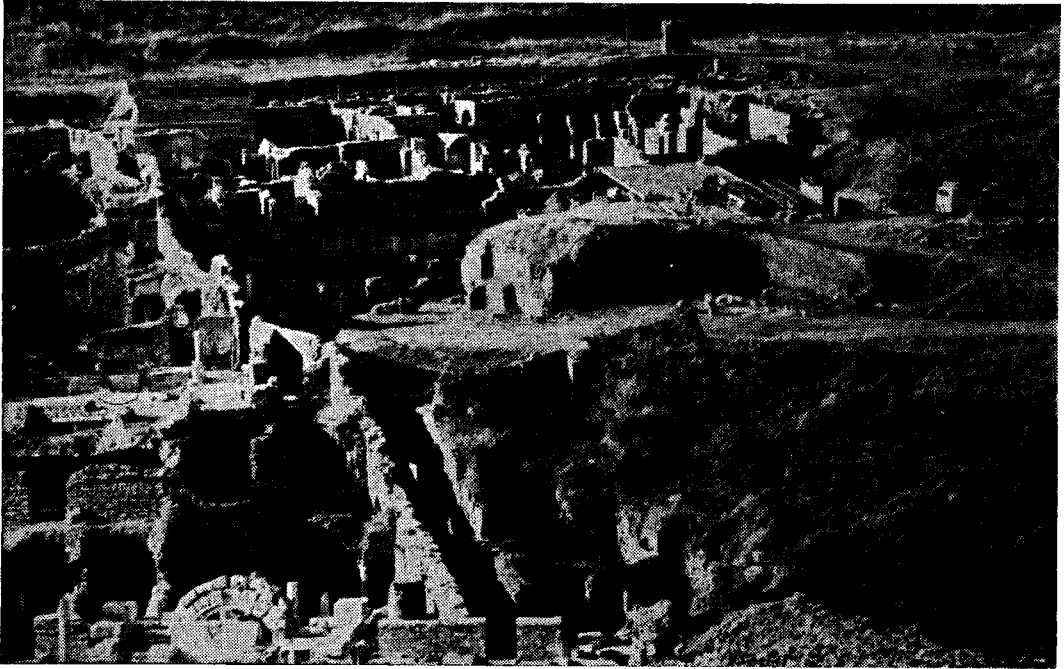

Abb. 7 Übersicht über Hanghaus II von Norden

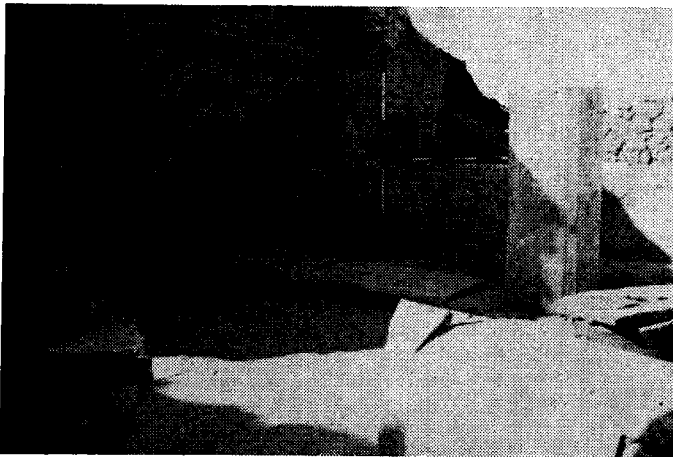
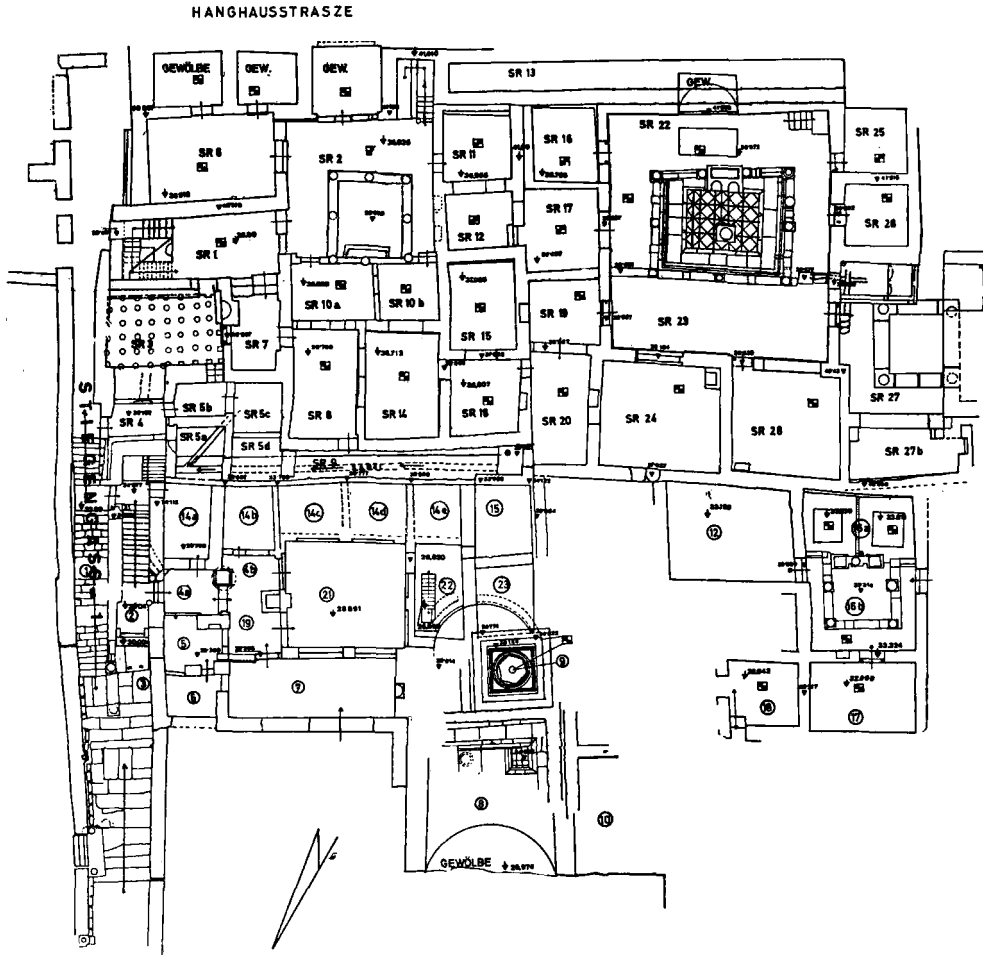

Abb. 8 SR/27

Abb. 9 SR/28

HANGHAUS 2
 PROVISORISCHER ÜBERSICHTSPLAN
 STAND 1970
 ARCHÄOLOG ALPH VETTERS   GEZ. P.F.P.

Abb. 10

Abb. 11 Apollo

Abb. 12 Sappho

Abb. 13 Vogeldarstellung aus
Raum 17

Abb. 14 Eros aus Raum 18

Abb. 15 Löwenmosaik in H² (17)

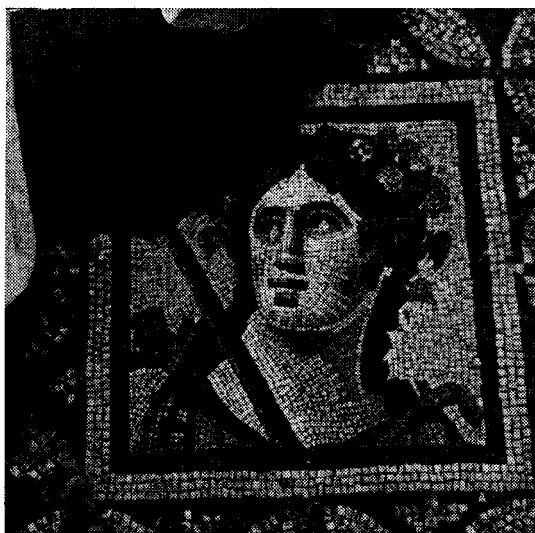

Abb. 16 a Dionysos H²

Abb. 17 Mosaiken_Medusa

Abb. 18_Raum_21' ältere Malschichten

Abb. 19 Apside der Wohneinheit 3

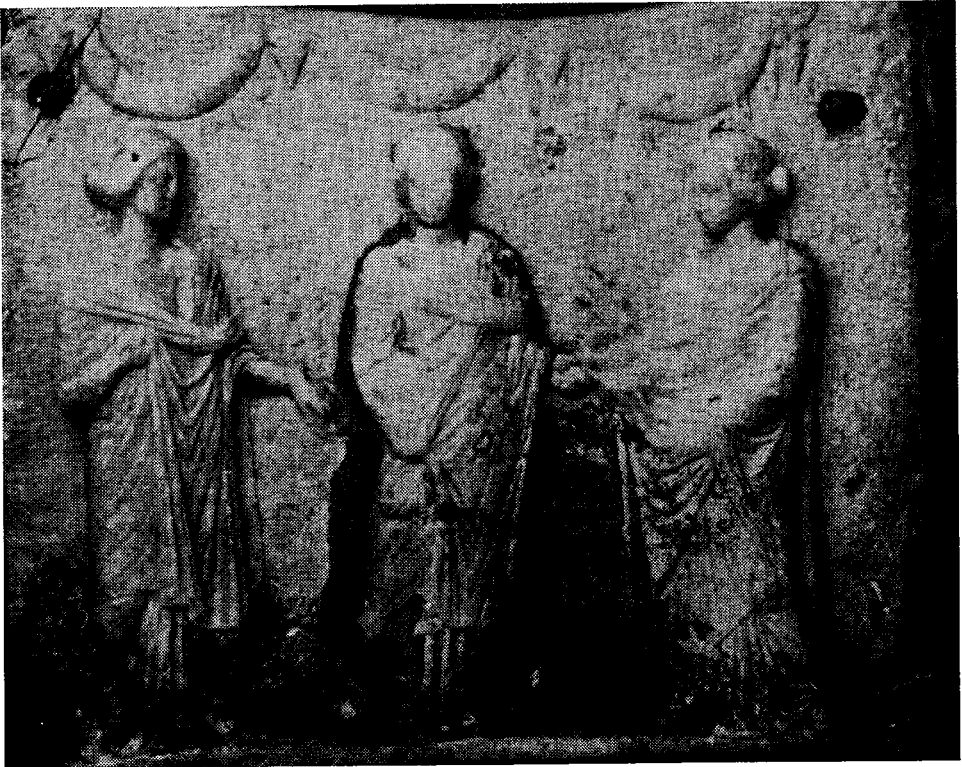

Abb. 20 Nymphenrelief aus Raum H³ (4b)

Abb. 21 Marmortorso

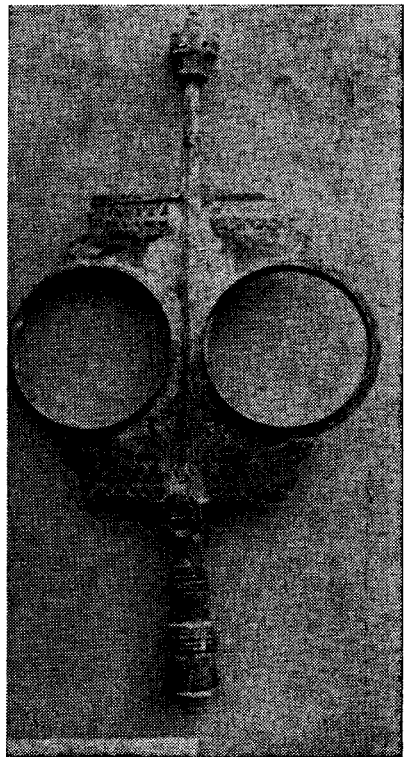

Abb. 22 Standartenbekronung aus SR/27

KAUNOS KAZILARI 1968-1970

Prof. Dr. BAKİ ÖĞÜN

Kaunos'taki araştırmalara esas teşkil etmek üzere 1966 ve 1967 yıllarında burada yapılan sondajlara dair ön raporlarımız daha önce yayınlanmıştır¹. Bu ön raporlarda belirtildiği gibi ilk sondajlarda elde edilen sonuçların verimli olması dolayısıyla Kaunos'ta 1968-1970 yıllarında da araştırmalara devam edilmiştir.

1968-1970 yıllarında şu alanlarda çalışılmıştır :

- 1 - Stoa'nın arkasında açığa çıkarılan tapınak sahasında
- 2 - Tiyatro'da
- 3 - Çeşme'de
- 4 - Çeşme ile Stoa arasında (Agora'da)

1 - Kaunos'ta daha önce Bean tarafından yayınlanmış olan yazıtlar² üzerinde Tanrı Apollo, Poseidon, Artemis ve Aphrodite'nin; ve Paavo Roos tarafından yayınlanmış bir kaya yazıtında da Zeus Xenios'un³ adları geçmektedir. Buna göre Kaunos'ta muhtelif tanrılara ait tapınakların bulunması gerekiyordu. Nitekim Kaunos'ta heyetimiz tarafından arazi üzerinde görülebilen dört tapınak tesbit edilmiştir. Bunların dışında, özellikle Stoanın arkasındaki Hellenistik devre ait yazıtlarda adı geçen tapınak veya tapınakların buradan

çok uzakta bulunmamaları beklenirdi. Bu itibarla Stoa'nın arkasındaki yamaçta görülen iki sütunun bulunduğu yerde 1968 yılında kazılara başlanmış ve 1968-1969 yıllarında yapılan çalışmalar sonunda bir tapınak açığa çıkarılmıştır. Bu, *in antis* tarzında, dor düzeninde bir tapınaktır (Res. 1). Bu civarda daha önce görülmüş trigliflerle süslü bir metop parçası bu tapınağa ait olmalıdır. 9,65 m. uzunluğundaki tapınağın ön kısmı sunî bir terastır. Tapınağın önünde açılan bir sondaj çukurunda elde edilen seramiğin çoğu Hellenistik devre aittir. Bu arada bir kaç kırmızı figürlü parça ile üzeri konsantrik çemberlerle süslü bir parça ele geçmiştir. Bu parça gerek hamuru, gerekse süslemeleri itibariyle eski karakterde görülüyor. Eğer böyle ise bu buluntuya göre Kaunos'un tarihi İ.Ö. X. y. yıla kadar gidebilir. Fakat bu belgenin şimdilik tek bir parçadan ibaret olduğunu ve bundan çıkarılacak sonuç konusunda çok dikkatli olmak gerektiğini söylemeliyiz.

Tapınağın önündeki terasta açılan sondaj çukurunda elde edilen seramiğin çoğu Hellenistik olduğuna göre tapınağın en erken Geç Hellenistik devirde inşa edilmiş olması gerekir. Tapınağın önünde etrafı sütunlarla çevrili, ortasında havuz şeklinde içi harçla sıvalı yuvarlak planlı bir yapı açığa çıkarılmıştır (Res. 2). Bu havuzun ortasında büyük bir masa şeklinde yuvarlak bir taş ile, doğusunda üç basamaklı exedra şeklinde bir kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Masa şeklindeki taşın altında su yoluna benzer bir oyuk

¹ Belleten 32 (126), 1965 s. 139 v.a. TAD 16/1, 1967 s. 121 v.a.

² JHS 73, 1953 s. 27 v.a. No: 7,9,12 ve 16; yazıtlar; 7 No: yazıt L. Robert tarafından yayınlanmıştır; Hellenica 7, 1949 s. 178.

³ Paavo Roos, Opuscula Atheniensiä 8, 1968 s. 160.

bulunduğu görülmüştür. Bu yapının fonksiyonu ve devri kesinlikle anlaşılamamıştır. En erken tapınakla çağdaş olabilir. Tapınağın üstüne ve etrafına daha sonraki devirlerde önemsiz evler inşa edilmiştir. Bunlardan birinin içinde bir Konstantin sikkesi bulunmuştur. Yuvarlak yapının kuzey doğusunda ve tapınağın güney doğusunda, daha üst tabakada, üç gemili bir kilisenin temelleri ile apsisi açılmıştır. Kilisenin etrafında bir çok mezarlar bulunmuştur. Bu mezarların üstleri dikdörtgen şeklinde kiremitlerle örtülmüştür. Bu suretle, bu alanın eskiden beri tapınakların inşa edilebildiği kutsal bir alan olduğu anlaşılmıştır.

2 - 1968 yılında Tiyatro'da çalışmalara başlanmıştır (Res. 3)⁴. Yıkılan kısımlar 1968-1969 mevsimlerinde temizlenmiş (Res. 4), bu yıkıntılar içinde oturma yerleri ve analemata taşları ayrılıp tasnif edilmiştir (Res. 5). 1970 mevsiminde bu taşlardan bazıları yerlerine konmuştur (Res. 6). Fakat tiyatronun bazı kısımları çok daha geniş ölçüde acil tedbir alınmasını gerektirecek durumdadır; hemen yıkılmaya meyyal bir vaziyet arz etmektedir (Res. 7).

3 - Çeşme (Nymphaion): 1954 yılında Bean tarafından yayınlanan yazıtların en önemlisi hiç şüphesiz, muhtevası o zamanki gümrük nizamnamesi olan yazıttır⁵. Bu yazıt, yazarın bu sebeple "Gümrük Binası" adını verdiği yapı kalıntısının taşları üzerine yazılmıştır. Bir çok taşları satıhta görülen yapının kısmen de olsa restore edilebileceği ve eksik yazıtların ele geçirilebileceği düşünülerek 1969

yılında burada çalışmalara başlanmıştır. Etrafı temizlendikten sonra yapıya ait taşların tahminimizden fazla olduğu görülmüş ve kısa zamanda restore edilen bina bütünü ile ayağa kaldırılmıştır (Res. 8-9). Daha restorasyon tamamlanmadan bunun bir "Gümrük Binası" değil, bir Nymphaion olduğu anlaşılmıştır. Yapı dıştan dışa 8 m. ye yakın genişlikte ve 5,20 m. derinliğindedir. Tabanı büyük bloklarla kaplanmıştır. Ön kısmında 0,95 m. yüksekliğinde bir korkuluk duvarı vardır. Korkuluk duvarının önündeki üç basamaklı bir merdivenle, yapının önünden geçen taş döşeli bir caddeye inilmektedir. Merdivenin en üst basamağı üzerinde görülen iki sütun izinden çeşmenin *in antis* şeklinde bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Çeşmenin önünde, yol üzerinde açığa çıkarılan bir arşitrav parçasındaki yazıtta imparator "Vespasian"ın adı okunmuştur. Esasen "Gümrük Nizamnamesi" ne dair yazıt da daha önce İ.S. 1. y. yıla tarihlenmiştir. Demek ki yazıt, inşaatı bitir bitmez, çeşmenin güney duvarının limana bakan yüzüne yazılmıştır.

4 - 1970 mevsiminde, 1969 yılında restore edilen çeşme ile 1966-1967 mevsimlerinde açığa çıkarılmış bulunan Stoa arasında kalan alan kazılmıştır. Burada yedi münferit heykel kaidesi ile exedra şeklinde bir heykel grubu kaidesi açığa çıkarılmıştır (Res. 10-11). Bunların hemen hepsinin üzeri kitabelidir. Bu heykel kaidelerinin bulunduğu alan agora'nın kuzey doğusundaki bir köşedir. Bu yıl Kaunos'ta onbir yeni kitabe bulunmuştur.

Bunlardan başka İsveçli meslekdaşımız Paavo Roos'un iştirakiyle 1969 ve 1970 mevsimlerinde Kaunos'taki kaya mezarlarında ve şehrin batı güneyindeki mezarlık alanında da araştırmalar yapılmıştır.

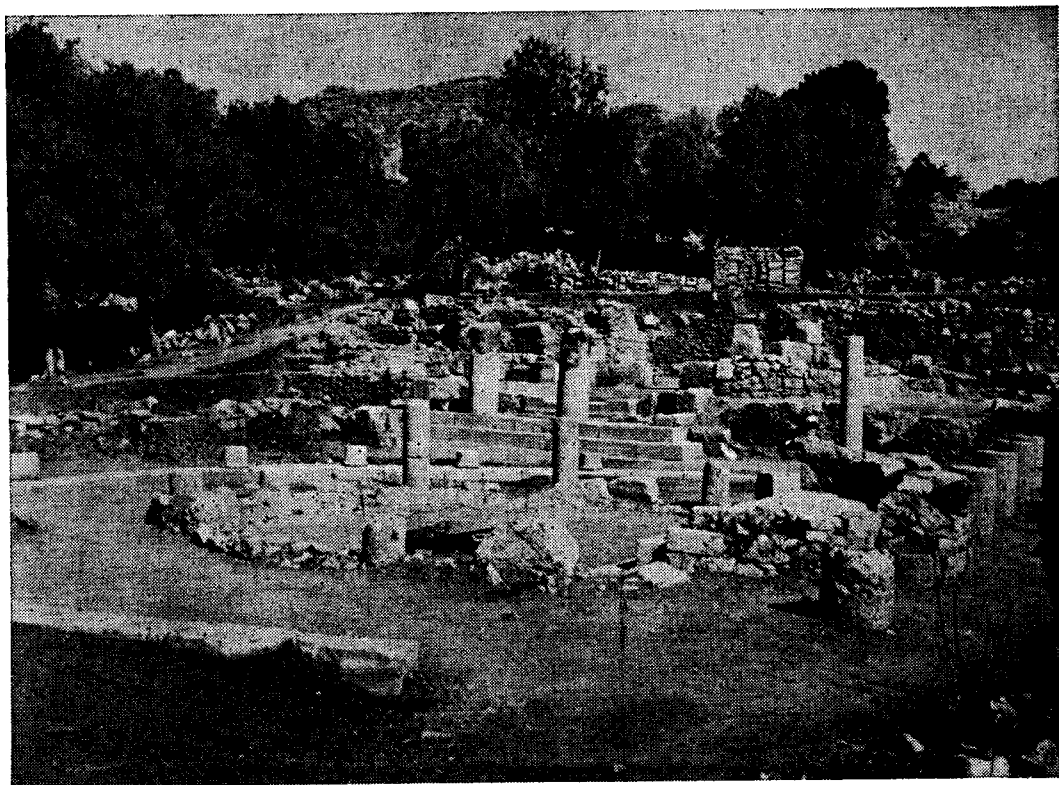
⁴ Tiyatro hakkında bir makale arkadaşımız Doç. Dr. Ümit Serdaroğlu tarafından yayınlanmıştır: TAD 16/1, 1967 s. 133 v.a.

⁵ JHS 74, 1954 No: 38 s. 97 v.a.

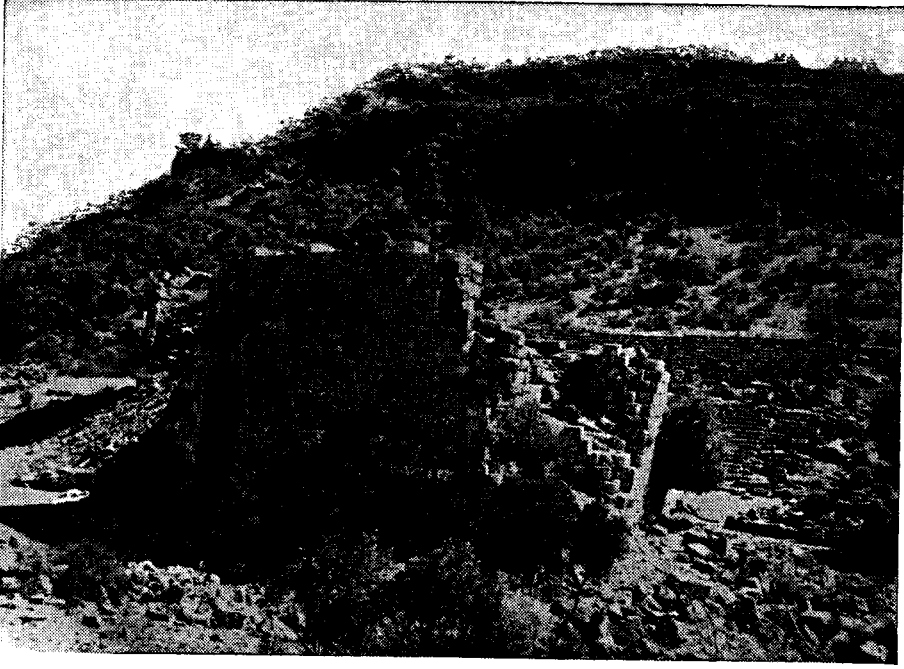

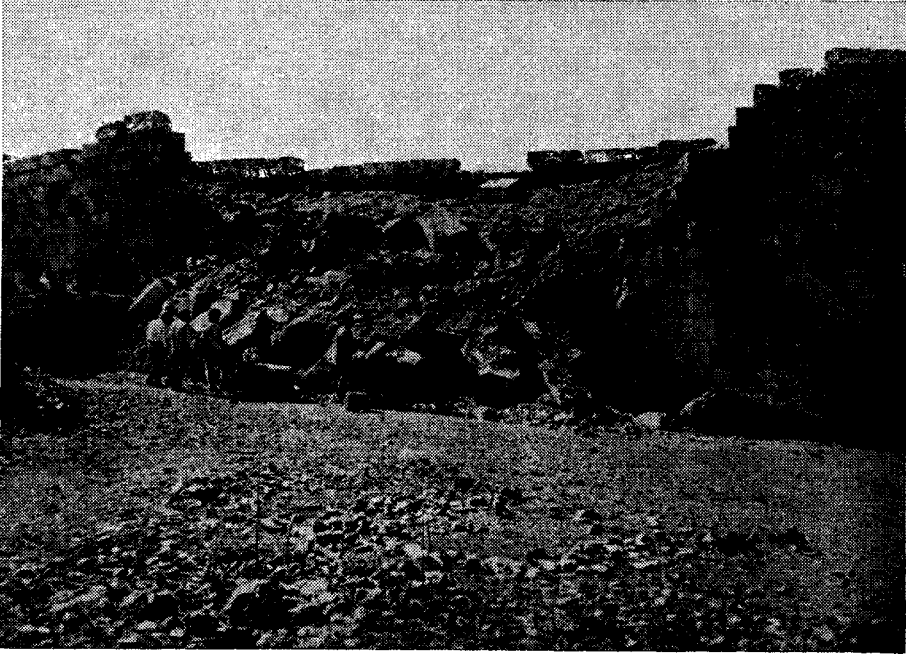
Res. 1

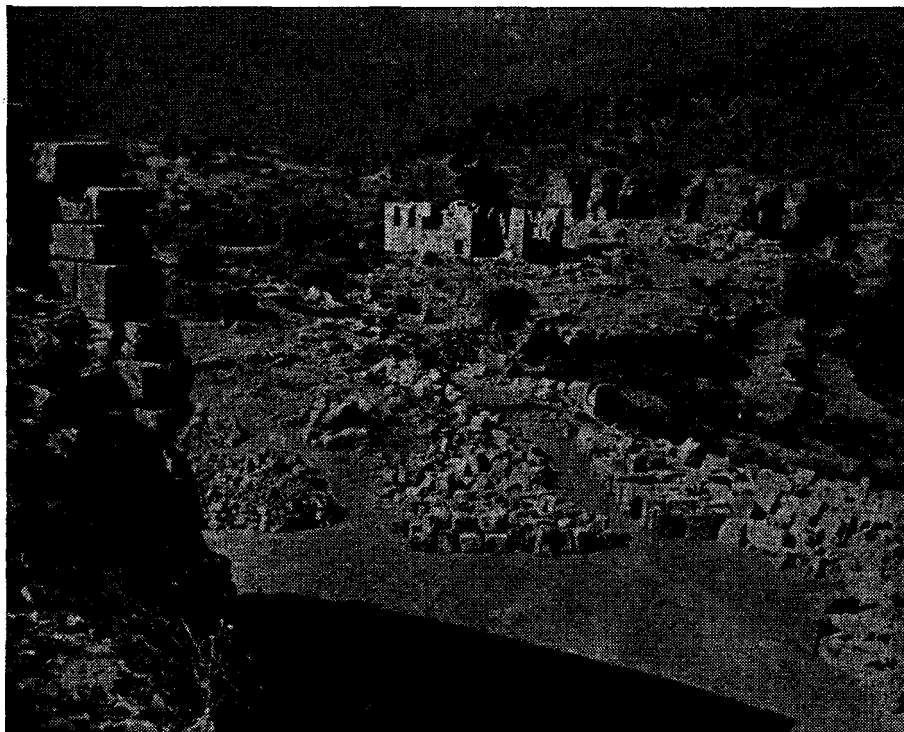
Res. 2

Res. 3

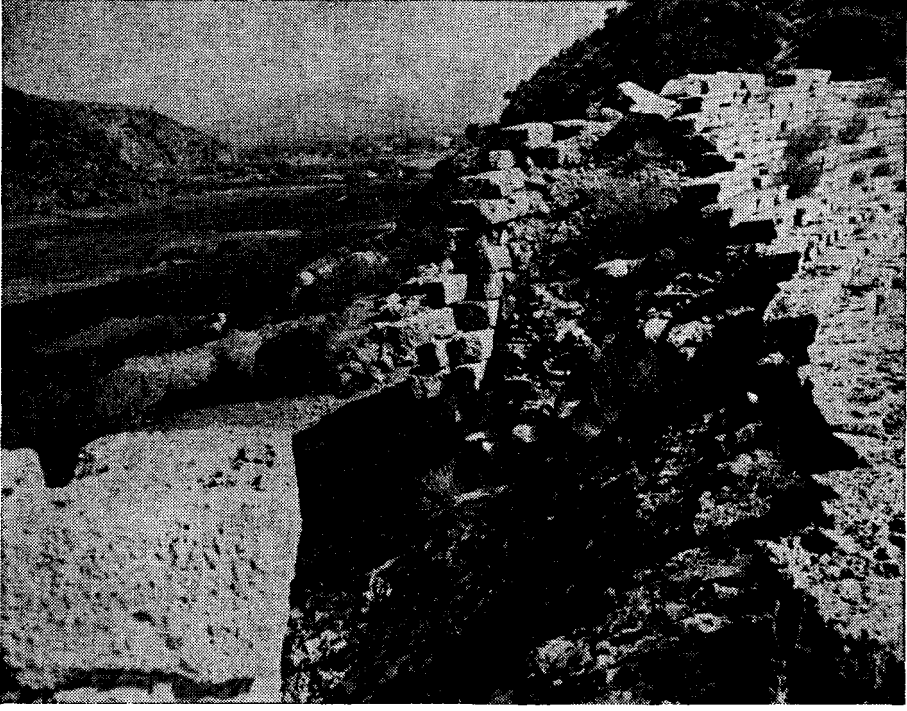
Res. 4

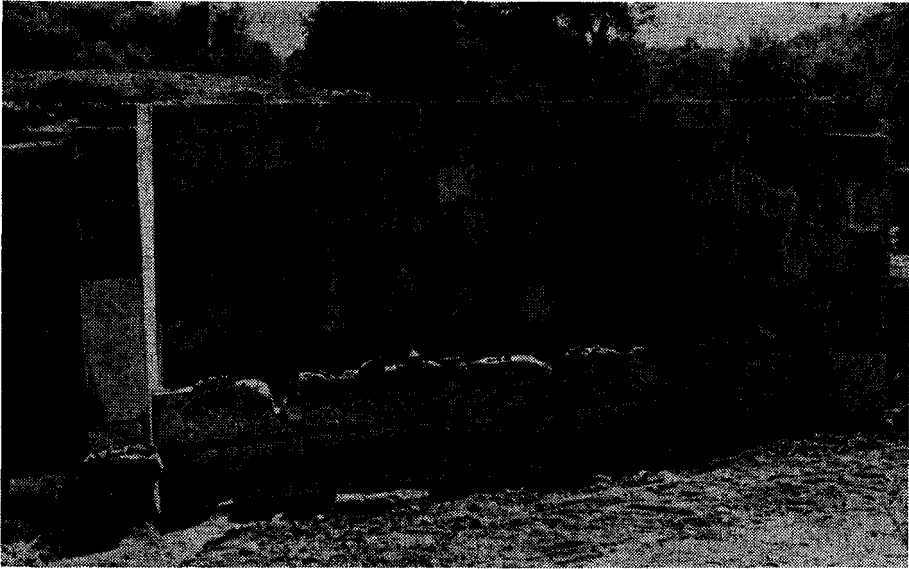
Res. 5

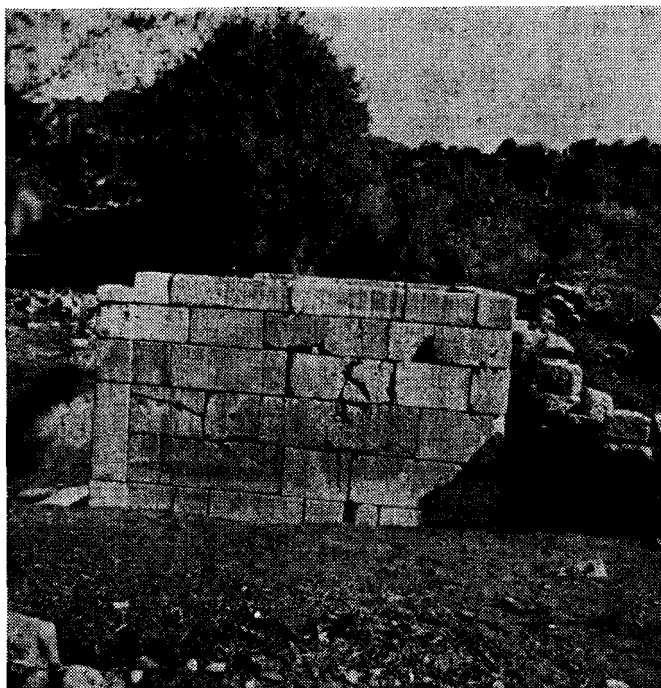
Res. 6

Res. 7

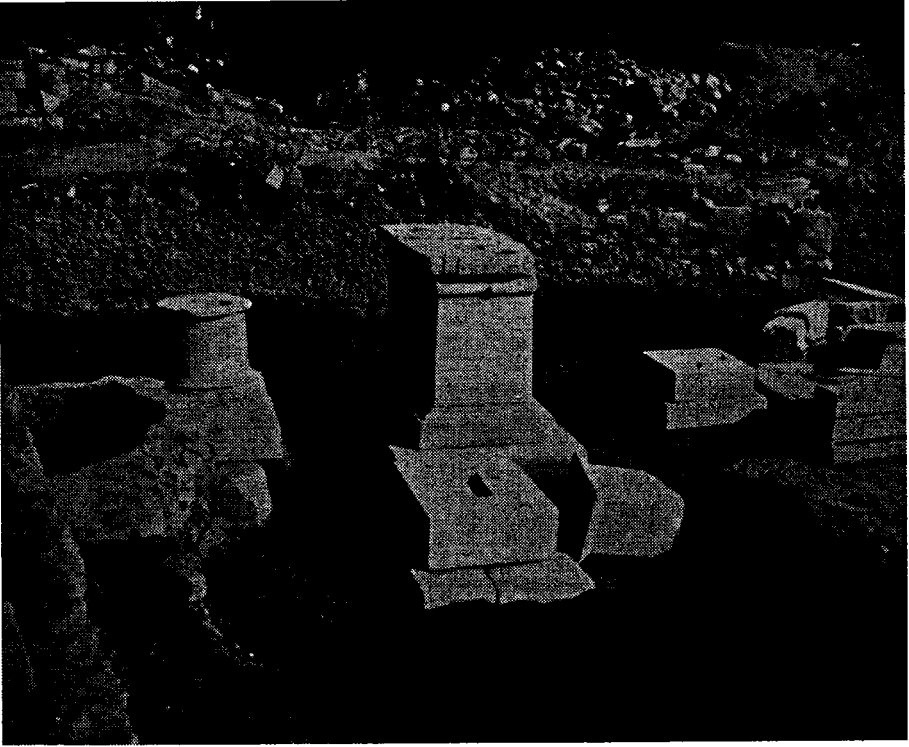
Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

TWO YEARS OF EXCAVATIONS AT ARSLANTEPE (MALATYA)

Dr. ALBA PALMIERI

The excavations at Arslantepe carried out by the Italian Archaeological Mission in Eastern Anatolia, sponsored by the University of Rome, Istituto di Paleontologia, with the financial support of CNR and Ministry of Foreign Affairs, were continued during the years 1969 and 1970. The staff included prof. Salvatore M. Puglisi, director of the Mission, doct. Alba Palmieri, vice-director, doct. Isabelle Caneva, doct. Paolo Marassini, doct. Alberto Palmieri, Miss Silvia Ferranti, Mr. Renato Medini, Mr. Cesare Placidi and Mr. Luciano Narisi. Doct. Yüksel Taş was in charge, for the year 1969, as representative of the Department of Antiquities of the Turkish Government and doct. Ahmet Bal for the year 1970. Both were very helpful to the Mission and contributed largely to the general organization of the work.

During the campaigns 1969 and 1970 investigations were continued in the northern slopes of the hüyük, in the area partially excavated in 1968 (A. Palmieri, *Excavations at Arslantepe, Malatya*, 1968, *Türk Arkeoloji Dergisi* XVIII, 1, 1969) and further data were acquired concerning the new-recognized periods V, VI and VII in the stratigraphy of Arslantepe (A. Palmieri, *Recenti dati sulla stratigrafia di Arslantepe*, Origini III, 1969).

The observations carried out on the level Vb (a fire level) made clear the character of stone and mud-brick walls recognized in 1968 together with a large heap of soil and fragments of clay rock

apparently related to the walls. More parts of the same structures were indeed discovered (figs. 1 and 2) which made possible the identification of the complex as a town gate flanked by two buildings each provided with two rooms; on both sides of the road underground channels occur, built with slabs for drainage purpose (see tentative reconstruction in fig. 3). The plan of the gate being identical to of level 10T at Alişar (H. H. von der Osten, the Alişar Hüyük, seasons of 1930-32, fig. 83) gives important evidence of uniformity of architectural conceptions in addition to other cultural affinities during the formative period of the Hittite power. Around the structures of the gate, stone wall must have been built in order to contain the accumulation of soil and pieces of clay rock in which the gate is placed. This accumulation, standing up to 5 mt., clearly reveals itself as remains of an embankment surrounding the town. Owing to the alternation of the slopes of the hüyük in this area due to the removal of soil effected in the past, it is impossible at the moment to establish what kind of face the embankment would originally have shown.

At the time that a great fire destroyed the structures of the gate, they had been already re-used for domestic purpose, as shown by the discovery of several pots and one horseshoe-shaped hearth. Moreover, three rooms close to the south-western corner of the gate proved to have been made out by digging a cavity in the embankment during the same

phase of re-utilization of the gate (figs. 4 and 5). The three rooms, nearly rectangular in plan, were also burnt; they were separated by mud and stone walls covered with plaster, apparently without doors. The middle room was provided with clay features, i.e. a double horseshoe hearth close to a kind of bin and a fire-screen.

More pots, in addition to those already known, confirm that the level belongs to the Middle Bronze Age. Besides large storage jars, hydriai, cooking-pots and one funnel found in 1968, the wheel-made pottery of level Vb now include jugs with trefoil-mouths, a bowl with grooved and perforated pedestal (fig. 6) and a two-handled bowl ornamented with knob and crescent in relief (fig. 7), a decorative motif known at Kültepe on some pottery from Karum Ib (K. Emre, *The pottery of the Assyrian Colony Period*, Anatolia VII, 1963, fig. 12, kt. e/k100) and at a site so far in the west as Beycesultan in the level V (S. Lloyd and J. Mellaart, *Beycesultan II*, London 1965, p. 88, fig. P. 3, 13). The decoration of the pottery from level Vb consists mainly of grooves and ribs, but a peculiar class of painted pottery, although represented by few specimens, also occur. To that class belongs a fragment of two-handled hydria with red-painted checkboard design and a globular jar with everted neck and red-band decoration (fig. 8).

The embankment of level Vb, as it is possible to observe in different points of its extension, stands upon a black thin stratum, 1-2 cm. thick, which probably represents a period of abandon of the hüyük starting at the end of the Early Bronze Age.

The latest phases of the E.B.A. at Arslantepe are represented by the levels of period VI and are characterized by typical East-Anatolian black-burnished ware and by peculiar painted pottery well-known in the Malatya-Elâzığ area (C.A. Burney, *Eastern Anatolia in the Chalco-*

lithic and Early Bronze Age, *Aan natoli Studies VIII*, 1958, p. 195 ss; and 205 ss.). This aspect can be exactly compared with that of Norşun-Tepe, near Elâzığ (H. Hauptmann, *Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe* 1969, *Türk Arkeoloji Dergisi XVIII*, 2, 1969, p. 113, fig. 8-9; Id., *Norşuntepe*, *Anatolica III*, 1969-1970, p. 31, fig. 7). A remarkable object has been found in one of the levels belonging to period VI: it is an incomplete clay idol which attests an ideology shown in the same age by various Anatolian cultures.

Few architectural remains could be referred to period VI; on the contrary, in the levels below of period VII (fig. 10) houses built of mud-bricks, sometimes with stone foundations, consisting of one or more rectangular rooms have been found. A characteristic architectural unity is represented by front- and main room. The walls are often covered by white plaster showing in some cases traces of red and black paint. One of the walls is partially decorated with a geometric pattern (fig. 11). Round-planned ovens are usual in period VII.

The pottery, mostly wheel-made, shows close affinities with that belonging to phase F of the Amuq and to related aspects of Syria, Cilicia and Northern Mesopotamia.

Therefore, a chronological gap seems to exist between periods VII and VI at Arslantepe, as far as we can see at the present moment.

Below the various floors of period VII eith burials (simple inhumation) have been found, with skeletons usually laying on the right side, the head facing East and having arms and legs flexed. In one case it is attested the use of red ochre which evidently covered the body. Furniture frequently appeared, consisting both of pottery and beads. Burial n: 1 (fig. 12) was supplied with shells, stone and bone beads (fig. 13) and with a spool-shaped seal (fig. 14) similar to a specimen from

the Amuq (R. J. and L. S. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, Chicago 1960, p. 330, fig. 253, 6).

Further elements such as a stone "stud" (see R. J. and L. S. Braidwood, *op. cit.*, p. 254, fig. 192), a terracotta object (fig. 15) of the type known as "hut symbol" at Tepe Gawra (A.J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra II*, Phila-

delphia 1950, p. 171, Pl. LXXXVI) and recalling the "spectacle idols" from Tell Brak (M. E. L. Mallowan, *Excavations at Brak and Chagar Bazar*, Iraq IX, 1, 1947, Pl. XXV-XXVI), a fragment of a stone mace-head and a marble pendant figuring a lion (fig. 16), emphasize the Syro-Mesopotamian affinities of the period VII at Arslantepe.

Fig. 1

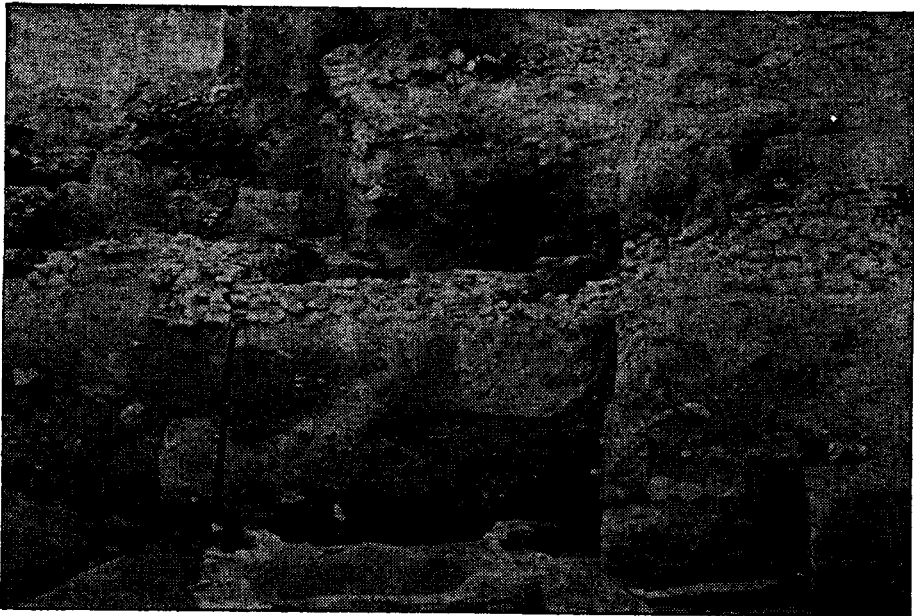

Fig. 2

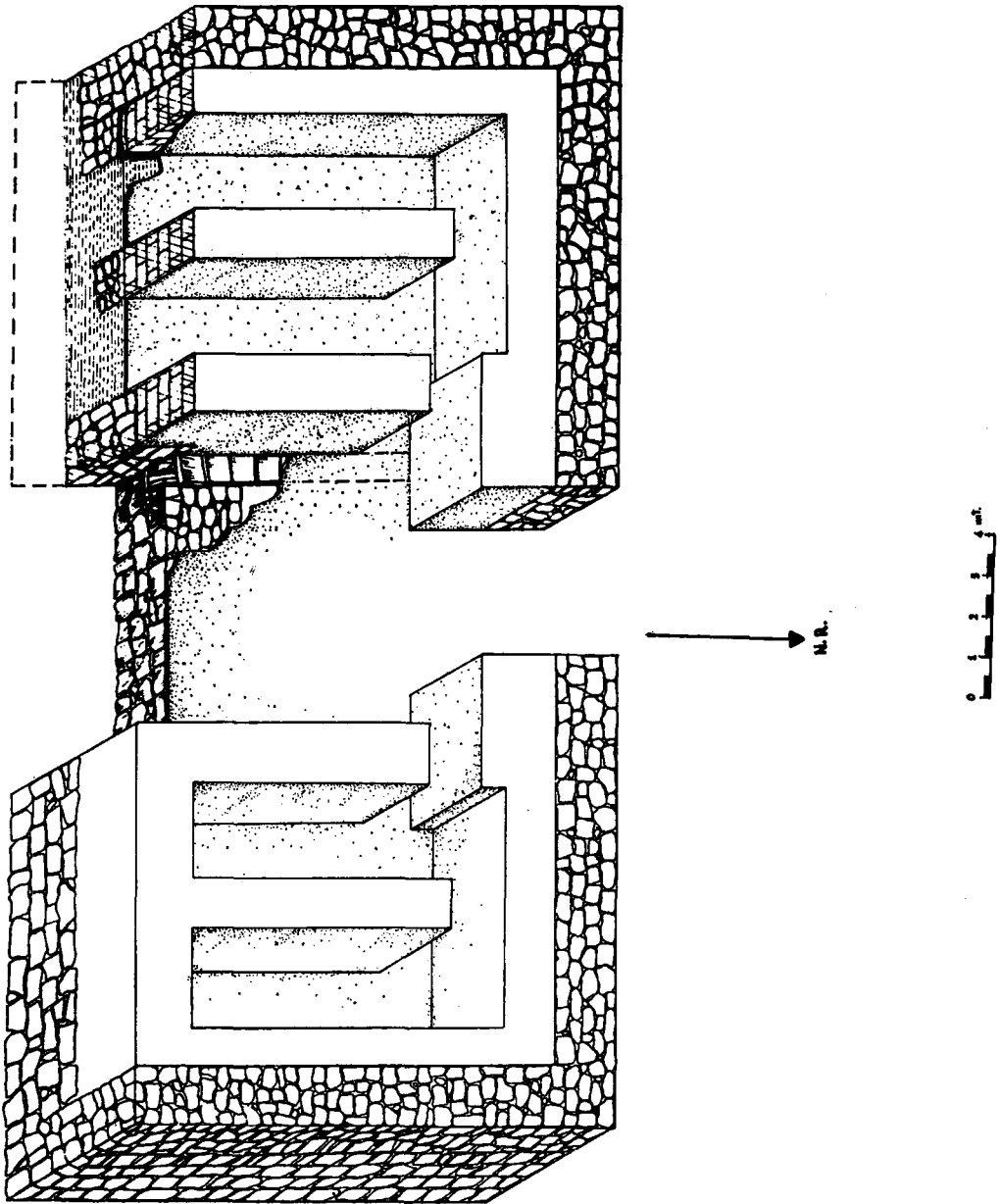

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

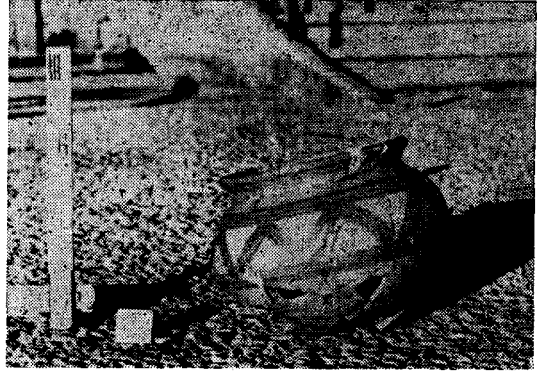

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

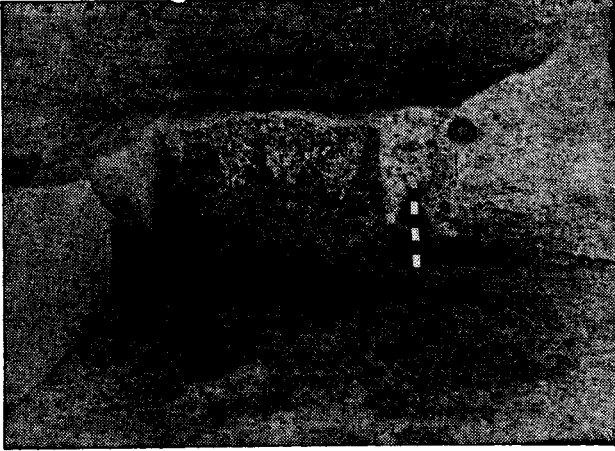

Fig. 11

Fig. 12

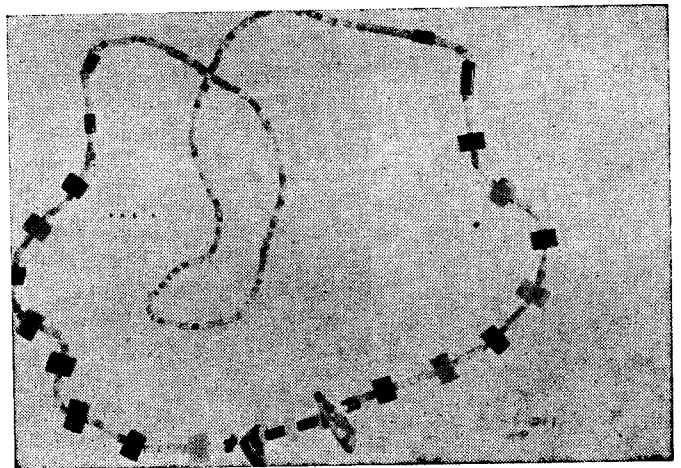

Fig. 13

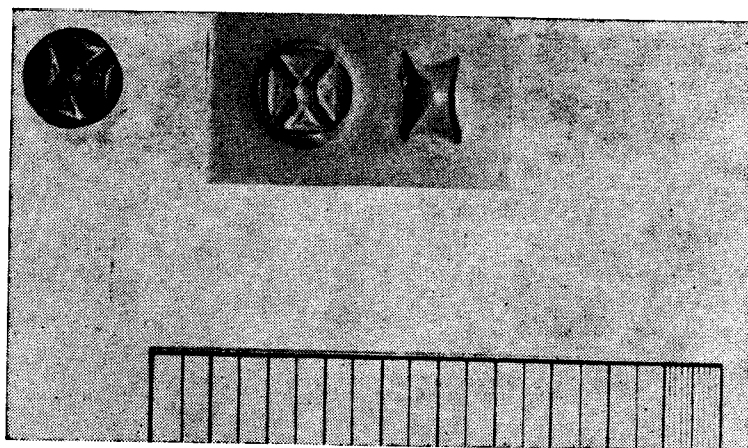

Fig. 14

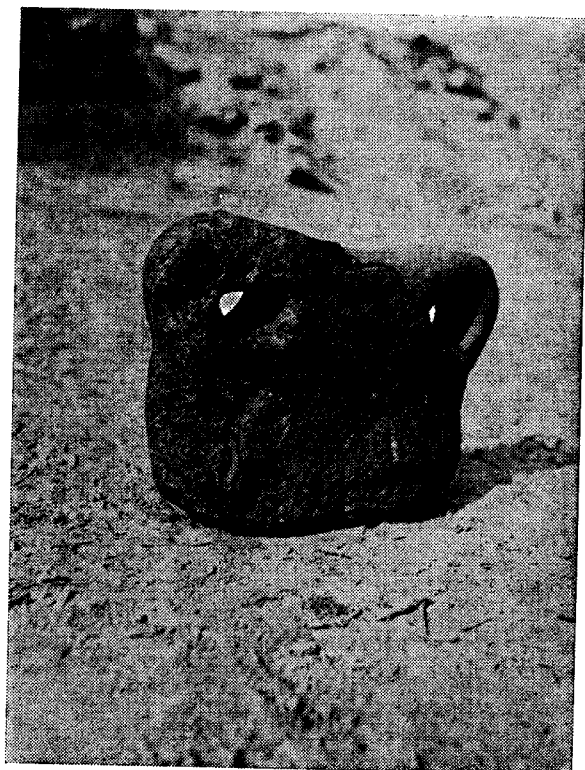

Fig. 15

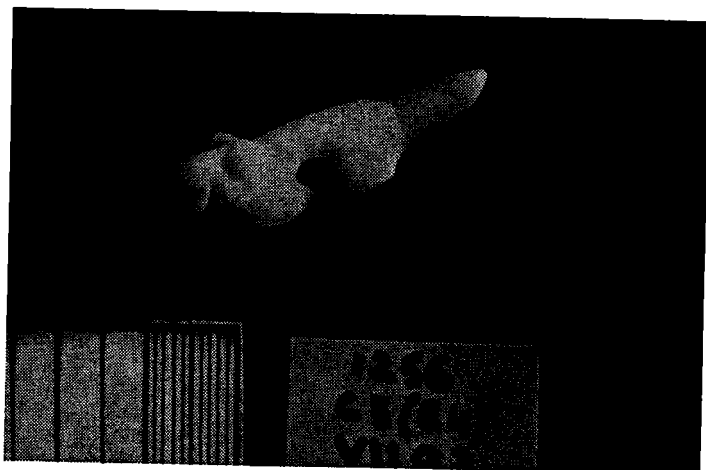

Fig. 16